

ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

III ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱԳԻՐ

№. 4

Ա. Պ Ր Ի Լ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագածիպ Մն. Մարտիրոսեանցի

Գուշիկեան փողոց № 12.

1903

ԲՈՎ ԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 4

	Երեւ
1. ԹՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, Վէպ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱԼ. Ժատուրեանի	27
3. ԱՐՇԱԱՌՈՒՄԻՆ (Վերջ), Վէպ յունաց կեանքից, Ե. Բեն- սօնի, Թարգ. Յ. Արաբաջեանի	29
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	123
5. ՄԱԿՈՒ, հանապ. նկարագր. Նժդեհի	132
6. ԳԵԹՍԵՄԱՆԻ ՊԱՐՏԻՉՈՒՄ, Նիկիտինի, Թարգմ. ԱԼ. Ծատուրեանի	150
7. ՏՊԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԴՈՒԻՆՅ, Մ. Շտոի	156
8. ՍԱՌԻՆԵՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄՕՏ, Ճամբորդի	164
9. ՊՐՈՒՍՍԱԿԱՆ ԱՆՀԱՄԲԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆ, QUIDAM-ի	173
10. ԲԱԳՈՒԻ Հ. ՄԱՐԴԱՍ. ԸՆԿ. ԳՈՐԾՈՒՆ. 1902 Թ. Ե.-ի	183
11. ՄԱՏԵՆԱԿՈՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Ա. Շահաղիզ, «Մի քանի խօսք իմ ընթերց.».—2) Լ. Ման. «Օտարումեան մէջ».—3) Ա. Հովսեփեան, «Վշտահար սրտից».—4) Ջ. Ջերոմ, «Նոր ցնորը». Տ. Յ.—5) „Весь Кавказъ“.—6) Բժ. Բուդուղեան «Բուն եւ երազ».—7) G. Bran- des, „Armenien und Europa“. Ե. Թ.—8) А. Хатисовъ, „Общ. борьба съ туберк.“ 9) А. Хатисовъ, „Какъ осущ. идею постр. санат. для туб. на Кавк.“.—10) Վ. Օրովսկի, «Ստամբուլի կատարը».—12) Բժ. Տ. Իսահակեան, «Տրակումա».— Բժ. Գ. Սարգ.	187
12. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ	200
13. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Անտեանելի ճառագայթների մասին, Լ. Ս.	201
14. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, 1) Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականութիւնը.—2) Ռ. մաքսային նոր սակա- ղինը.	206
15. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ, Բնկերակցական ձեռնարկութիւններ Երեւանի նահանգում, Ա.-Դ.Ո	214
16. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Մոլորեցնող մամուլի վտանգաւոր զերը.—Ռուս նացիոնալիստ-անտիսեմիտները.—Քիշի- նեւի հրէական ջարդը.—Նացիոնալիստ-անտիսեմիտ ամենատարածուած ռուսաց թերթի կաշառակերութիւնը. —„Новое Время“-ի աջդրութիւնը.—„Русская Мысль“ ամսագրի վաճառման հարցը եւ նրա իսկա-	

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱԳԻՐ

№ 4

Ա Պ Ր Ի Լ

1903

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Արագատիպ ՄՆ. Մարտիրոսեանցի:

Պուշկինեան փողոց № 12.

1903

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 30 апрѣля 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 4

	Երես
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, վէպ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱԼ. Ժատուրեանի	27
3. ԱՐՇԱԼՈՒՍԻՆ (վերջ), վէպ յունաց կեանքից, Ե. Բեն- սօնի, թարգ. Յ. Աբաբաջեանի	29
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	123
5. ՄԱԿՈՒ, ճանապ. նկարազր. Նժդեհի	132
6. ԳԵԹՍԵՄԱՆԻ ՊԱՐՏԻՋՈՒՄ, Նիկիտինի, թարգմ. ԱԼ. Ժատուրեանի	150
7. ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԴՈՒՆԻՅ, Մ. Շտորի	156
8. ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄՕՏ, Ճամբորդի	164
9. ՊՐՈՒՍՍԱԿԱՆ ԱՆՀԱՄԲԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆ, QUIDAM-ի	173
10. ԲԱԳՈՒԻ Հ. ՄԱՐԴԱՍ. ԸՆԿ. ԳՈՐԾՈՒՆ. 1902 թ. Ե.-ի	183
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՍՈՒԹԻՒՆ.— 1) Ս. Շահազիզ, «Մի քանի խօսք իմ ընթերց.».— 2) Լ.-Ման. «Օտարութեան մէջ».— 3) Ա. Հախվերդեան, «Վշտահար սրտից».— 4) Զ. Զերում, «Հոր ցնորք».— 5) „Весь Кавказъ“.— 6) Բժ. Բուդուզեան «Բուն եւ երազ».— 7) G. Bran- des, „Armenien und Europa“. Ե. Թ.— 8) A. Хатисовъ, „Общ. борьба съ туберк.“ 9) A. Хатисовъ, „Какъ осущ. идею постр. санат. для туб. на Кавк.“.— 10) Վ. Որլովսկի, «Ստամբուլի կատարը».— 11) Բժ. Տ.-Իսահակեան, «Տրախոմա».— Բժ. Գ. Սարգ.	187
12. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ	200
13. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Անտեսանելի ճառադպրոցների մասին, Լ. Ս.	201
14. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, 1) Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականութիւնը.— 2) Ռ. մաքսային նոր սակա- զինը.	206
15. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ, Ընկերակցական ձեռնարկութիւններ Երեւանի նահանգում, Ա.-ԳՅ	214
16. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Մոլորեցնող մամուլի վտանգաւոր գիրը.— Ռուս նացիոնալիստ-անտիսեմիտները.— Քիշի- նեւի հրէական ջարդը.— Նացիոնալիստ-անտիսեմիտ ամենատարածուած ռուսաց թերթի կաշառակերութիւնը. — „Новое Время“-ի աշողութիւնը.— „Русская Мысль“ ամսագրի վաճառման հարցը եւ նրա խաւ-	

կան խմբադրի զրուծիւնը.—Թուրքերէն լեզուով լոյս տեսնող «Շարքը Ռուս» թերթը.—Կրօնական եւ մտաւոր կապ.—Միջնակարգ դպրոցների մասին որոշում.—Նոր լեզուների գործնական պարապմունքներ միջնակարգ ուսումնարաններում.— „Кавказъ“—ը Սոչիի դէպքի մասին.— „Прав. Вѣст.“—ը Պետ.իգ.բժ. ինստ. յուզմունքների մասին.—Պ. պ. Ա. Մանթաշեանի եւ Մ. Արամեանի զրամական նուէրները — „Правит. Вѣст.“—ը Քիշինեւի անկարգութիւնների մասին.— Բարձրագոյն հրամաններ.— Կարգադրութիւններ մամուլի վերաբերեալ.— Պաշտօնից հեռացրուած քաղաքագլուխ.— Նախկին ոստիկանապետ Շաֆիրովի դատապարտումը 218

17. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Մակեդոնական հարցի ընդարձակումը.—Շահազրգուած կողմերի երկդիմի վերաբերմունքը.—Աւստրո-Ունգարիայի ձգտումները.—Մակեդոնացիների որոշումը.—Դինամիտային պայթումներ Սոլունում.—Մեծ պետութիւնների կողմից նաւատորմիներ ուղակիք Սոլուն.— Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսի ժամանումը Սիս.— Պոստով զրամ փոխադրելու համաձայնութիւն Ռուսաստանի եւ Բուլղարիայի մէջ 235
18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 240
19. ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. 246
20. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ, ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ 247
21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 249
22. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, Ա. ԸՕԼԷՍԻ՝ Հրաչալի դար, Թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի. 65—80

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօգուածադրերից զրել պարզ, մանաւանդ թեւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. 2-րդ դունուած մեծ յօգուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Իսկ փոքր յօգուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնուում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօգուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուշէկ» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ռուսերէն գրուած ազգով (заявление) մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Եյդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պոստային գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած գանգատաւորին:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է առաւելանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ:

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ*)

XI

Օրեր էին անցնում օրերի վրայ, աշխատանքի ժամանակ էր, հարեւաններն շտապ-շտապ հաւաքում էին իրանց դաշտային բարիքը։ Նունուֆարը տեսնում էր այդ բոլորը ցաւով, տեսնում էր, թէ ինչպէս իր գործը մնում է, աշխատող ձեռներ չը կան, իսկ Ասօն էլ տուն չի գալիս, ասես իսկապէս մոռացած՝ թէ տուն ու օջաղ, մայր ու քոյր ունի։ Նունուֆարն իր փոքրիկ Շուշիկի հետ անում էր, ինչ կարող էր, ամբողջ ցերեկը չարչարում էր դաշտերում, իսկ երեկոները ախուր ու ջարդուած սրտով յետ էր գալիս տուն, նստում բակի դըրան տուօ՞ւ աչքերը յառած մթութեան մէջ դէպի հեռուն, նայում էր և սպասում, թէ երբ կը յայտնուի Ասօն։ Բայց որդին չը կար ու չը կար, և մայրը լալիս էր իսաւարի մէջ, լալիս էր իր խեղճութիւնն ու անտէրութիւնը, իր օջաղի սրբութիւնը։ Եւ չորս կողմում՝ տսում էին՝ պատրաստում է մի սոսկալի բան, մի անորոշ, մութ սարսափ, որ կարծես բարձրացել էր հեռու հեռու, և շարժում, դալիս էր քայլ առ քայլ, և ասում էին որ այդ սարսափը կը հասնի Ա... գիւղին ուշանալ։ Ապրօն զուր չէր ճշում «զուլճւմ, զուլճւմ»...

*) Տես Մուրճ № 3.

Եւ մարդիկ շտապում էին...

Եւ Նունուֆարը մենակ էր ու անտէր, ի՞նչ պիտի անէր, երբ հասնէր սարսափը. ո՞ւմ դիմէր, ո՞վ նրան կը պաշտպանէր:

Սե էր պատել նաև Գիւլնազենց տունը: Լճի վրայ նաւակի մէջ իր աղջկայ ծայրայեղ վիշտը տեսնելուց յետոյ Նաւօն էլ աւելի մոռացուել էր. նրա յօնքերի արանքում մի զոյգ խորը կնճիռներ էին կազմուել, որ էլ չէին հեռանում ճակատից, ինչպէս աշնանային ամպերը երկընթից: Ըստ երևոյթին նա իր գործը շարունակում էր առաջուայ պէս, ամեն առաւօտ վեր էր կենում, ուռկանը շալակում, շարժւում էր դէպի լիճը և երեկոյեան վերադառնում, բայց օր-առօր աւելի և աւելի լռակեաց էր դառնում, և իր աշխատանքն էլ առաջուայ պէս արդիւնաւէտ չէր: Մի զարհուրելի քէն էր բուն դրել նրա սրտում դէպի շատ բան աշխարհում, դէպի ամեն մի երջանկութիւն և մանաւանդ՝ դէպի այն ջրաղացը, ուր ապրում էին Գոպէն ու Սոօն, նրա համար երկու հաւասարապէս ատելի արարածներ: Նրա ատելութիւնը դէպի Գոպէն հին էր, շատ հին. մի գաղտնիք կար երկու ծերունիների մէջ, որ ծածուկ էր ամբողջ աշխարհից: Նաւօն էլ շատ տարիներ առաջ սիրում էր այն աղջկան, որի մահուան պատճառ եղաւ Գոպէի հայրը, և նրանք ախոյեաններ էին: Վրիժառու և կատաղի Նաւօն իր հակառակորդին վիրաւորելու համար ամուսնացաւ Գոպէի երկրորդ նշանածի, Գիւլնազի հետ: Այսպիսով նրանք երկու անգամ պատահեցին իրար կեանքի ճանապարհին և երկու անգամին էլ բաժանուեցին անհաշտ թշնամիներ:

Ամուսնանալուց յետոյ Նաւօն նկատեց Գիւլնազի կողմից խիստ սառն վերաբերմունք դէպի իրան, նա այդ վերադրեց իր կնոջ տակաւին վառ սիրուն դէպի Գոպէն, և իր ատելութիւնը դադարձնակէտին հասաւ թէ՛ դէպի մէկը և թէ՛ դէպի միւսը: Իր կատաղութեան մէջ նա տարիներ շարունակ ձեծում, տան-

ջուժ էր Գիւլնաղին, և միայն Շողերի ծնունդը մեղմեց նրան և երկու ամուսինների մէջ կապ հաստատեց: Նաւօն այնուհետեւ ամբողջ աշխարհը կետրոնացրեց միայն Շողերի մէջ, աշխատում, տքնում, ապրում էր միայն նրա համար: Լուռ էր, սակաւախօս, արտաքուստ սառն ու մուսկ, իր ծնողական սէրը չէր արտայայտում երբէք, բայց նա իրօք պաշտում էր Շողերին: Եւ այժմ տեսներով թէ ինչպէս օր-աւուր մաշում է իր աղջիկը, նա կիսում էր յօնքերը, և Գսպէի ջրաղացի դռնից անցընելիս՝ սղմում էր բռունցքները և մրթմրթում էր անէծքի խօսքեր և՛ Գսպէին, և՛ Ասօին: Հին ատելութիւնը քնած դադանի պէս զարթնում և կամաց-կամաց զլուխ էր բարձրացնում, նաւօն սպառնում էր այն մենաւոր ջրաղացին և նրա բնակիչներին:

Շողերը հիւժւում էր օր-աւուր, նրա լիքը, կարմիր այտերը դատարկում էին ու գունատում, լուռ ու արձանացած նա ժամերով մնում էր միեւնոյն տեղում նստած, հայեացքը մի կէտի սեւեռած: Ասօի և Շողերի շուրջը պատում էին լուրեր, որոնք ալիքների պէս բարձրանում էին և մօտ էին խեղդելու վշտահար, յուսահատ աղջկան: Հաղար ու մի բռներ էին փափրսում մէկը միւսից վատ: Հաստատն այն է, հաւատացնում էին ամենքը, որ Ասօն խաղաւ թողել է Շողերին, որովհետեւ նա իր մեծ եղբօր նշանածին չի ուզում առնել, բայց հօրը խօսք է տուել և դարդից խենթացել է: Ասում էին նոյնպէս, որ Շիրինենց Պետօն նրան խաղաւ խենթ է տեսել Գսպէի ջրաղացում:

Ինչ էլ լինէր, Գիւլնաղն ու Նունուֆարը մայրեր էին և անգաղար ճար ու հնար էին վնդբում: Իրանց զաւակների բախտաւորութիւնը յետ բերելու: Թէև սրբերը չ'օգնեցին, բայց և այնպէս նրանցից ով մի նոր սրբի անուն էր յիշում, վաղէփազ դնում էր միւսին յայտնելու, և յաջորդ օրը նրանք ճանապարհ էին ընկնում դէպի նոր ուխտատեղին նոր զոհերով, հին աղօթքներով ու խնդրումքով: Եւ այսպէս օրեր ու շաբաթներ:

Եւ մըրիկը պատրաստուում էր կամաց-կամաց, հեռաւոր սարսափը բարձրանում, գալիս էր, ինչպէս սեւ ագռաւների երամը, որ ուշ աշնանը դաշտից դաշտ է տեղափոխուում վհատեցուցիչ ամայութեան մէջ: Ասում էին, որ Մըրիկ սուրբը կրկին յայտնուելու է իր խաչքարի վրայ, որպէսզի սարսափը երկրի վրայից անցնի առանց աւերածի: Ծանր ժամանակներ էին, ծանր օրեր:

Եւ Ապրօն չարունակում էր գիշերները ոռնալ.

«Ձուլճւմ, զուլճւմ...»

XII

Այն երեկոյ նախիրն եկաւ ու փոշու ամպերով գիւղը պատեց. հոտերը բառաչելով ցած լիճան լեռներից, հընձուորները գերանդիններն ուտերին տուն յետ դարձան: Նունուֆարն էլ Շողերի ձեռքից բռնած՝ մի խուրձ խոտ շալակին՝ դաշտից տուն եկաւ: Մայր ու աղջիկ անասունները տեղաւորելուց յետոյ իրանց սովորութեան համեմատ նստեցին և սպասում էին: Թէեւ վաղուց էին դադարել յուսալուց, բայց էլի սպասում էին, ո՞վ գիտէ, յանկարծ Ասօն խեղքի դայ, տուն վերադառնայ, յանկարծ չարքից աղատուի: Դուռը ճռռալով բացուեց, մայր ու աղջիկ շփոթուած նայեցին, ներս մտնողը Գիւլնազն էր:

—Ասօն էլի չը կոյ:

—Չը կայ, քոռանամ ես, պատասխանեց Նունուֆարը:

—Թող որ ես քոռանամ, Նունուֆար-խաթուն, մի նուճար աղջիկս երկու անգամ է սեւ կապում, իմ ո՞ր մեղքի համար: Չի ապրի, քուրճիկ, չի ապրի, ահաւոր դատաստանին պարտական կը մնայ Ասօն: Էդ ի՞նչ արեց, ի՞նչ հողը տուեց մեր գլխին: Ա՛խ, ջրատար Շողեր, չի ապրի ջրատարը. անցեալ օրը տեսել է...

—Ո՞ւմը:

—Ասօն, ո՞ւմը. տեսել է լճի ափին. ես քեզ չէի

ասում, զէ ինչ ասէի, դուրդ չէր դայ, հիմայ տեսնում եմ, որ պահելով բան չի դուրս դայ, լաւն էն է՝ ասեմ։ տեսել է Ասօին ջրի ափին, ինչեր են խօսել, ես ինչ իմանամ, մրայն էն օրուանից ոչ գիշերը քուն ունի խեղճ երեխաս, ոչ ցերեկը հանգիստ, լալիս է, լալիս է, արուն-արցունք է քամում, մահից է խօսում անդադար։ Կերթամ, ասում է, ինձ սարից ցած կը գլորեմ, որ աղաառեմ, իմ ոտքն, ասում է, բէխէր է, ում հետ կապուեմ, մի չար բան կը պատահի, էն մէկ ախպերն էն պէս էլաւ, էս մէկն էլ էսպէս, հալքաթ մի բան կայ, հալքաթ ճակատիս է դրուած։ Լաւն էն է, ասում է, մի տեղ թաղեմ սեւաւոր գլուխս ու պրծնեմ։ Ինչէր է ասում, նունուֆար-խաթուն, ամի, որ լսես, քար ընի, չի գիմանայ, սիրտս քամում, աղիքներս դալարում են ջրպարիս մումուռից, մեռնում եմ, էլ քուն չունիմ, ու երազներ, չար ու բարի երազներ գիշերը հանգիստ չեն տալիս ինձ։ Իմանաս անմն եմ տեսել էս գիշեր։

— Ո՞ւմը, Գիւլնազ։

— Էն սարի սրբին, Մրրկի սրբին, մեռնիմ իր զօրութեանը։

— Մեռնիմ իր զօրութեանը։

— Երազիս եկաւ ծերունի ճգնաւորը, մեծ միրուքով, փառահեղ գէմքով, լալիս էր, լալիս էր անաւեր սուրբը, նունուֆար-խաթուն, ասում էր, ամենքն ինձ մոռացել են, իմ արիւնոտ խաչքարին ոչ ոք ուխտ չի գալիս, բայց իմ զօրութիւնն, ասում էր, աշխարհով է։ Դուք էլ էք մոռացել, մեծ ու փոքր սուրբ ու խաչքար չը մնաց, գնացիք տեսաք, մատաղ տարաք, մէկ ես եմ մոռացուել, լաւ, թող ուրիշները ձեր ուխտը կատարեն։

— Հա՛, իրաւ է, նրան մոռացել ենք։

— Զայրացած էր, նունուֆար, ինչպէս էր զայրացած, աչքերը չուց վրաս, գլուխն օրօրեց, երկար միւրուրը թափ տուեց, վախիցս դողացի, դարզանդը բռնեց ինձ, ու վեր թռայ, երազ էր։ Քրտնքի մէջ կորած էի։

Գնանք, Նունուֆար-խաթուն, գնանք սարի խաչքարի
ստորը:

Նունուֆարը լսում էր լուռ ու մտախոհ: Նա կամ
մի ծանր մտքով էր զբաղուած, կամ հաւատը խախ-
տուել էր գէպի սրբերը:

—Նունուֆար-խաթուն, շարունակեց Գիւլնազը,
մենք ծնկաչոք սողալով, չանդռելով կը բարձրանանք
մինչև խաչքարը, մինչև Մրրկի սուրբը, նա, որ երկինք
ու գետին իրար խառնուած ժամանակ գիտէ փրկել
աշխարհը, նա միայն կարող է ազատել Ասօին չարից,
ցաւից:

—Հա, հա, չարից, ցաւից:

—Մրրկի սուրբը, Մրրկի սուրբը, Նունուֆար-խա-
թուն, շատ է հզօր, շատ է զթաժ, նրա գուռը ոչ ոք
չի գնում, նրան մատաղ ոչ ոք չի անում, բայց էլի
Մրրկի, փոթորկի ժամանակ՝ ասում են՝ նա է հասնում
ամենիս, մեռնիմ նրա սուրբ զօրութեանը:

—Հա, հզօր է, մեռնիմ նրա սուրբ զօրութեանը,
կրկնեց Նունուֆարը մեքենայաբար:

—Մրրկի սուրբը, Մրրկի սուրբը, Նունուֆար-խա-
թուն, շատ է հզօր, նա հազար ցաւի ճար ու գեղ ունի,
նա հազար դարդի դարմանը գիտէ, նա ողջ երկինքը կապ-
կապել գիտէ, նա սև-սև ամպերն է հալածում վերից,
խիստ քամիների ակերը փակում, նա հազար դարդի
ճար-դարման ունի, հազար սրտերի ախտանք ունի, ին-
քըն էր ասում, սղորմած սուրբը, մեռնիմ նրա սուրբ
զօրութեանը:

Պառաւները կրկին խաչալնքեցին:

—Գնանք, գնանք նրա ստորը:

Նունուֆարը լուռ էր և ծունկը գրկած՝ մեղմիւ
օրօրում էր:

—Ինչո՞ւ չես խօսում, քուրիկ:

—Էհ, ի՞նչ ասեմ, կրակն էնքան մեծ է, որ էլ ջուր
չենք հասցնի,—Նունուֆարը հեկեկաց և աչքերը սըր-
բեց,—սրբերն էլ ի՞նչ անեն:

Գիւլնաղը շփոթուած նայում էր, Նունուֆարը նոր բան գիտէր։

— Նունուֆար՝ խաթուն, էս օրուայ լացդ...

— Թող դուշմանս էս արցունքը չը թափի։

— Ի՞նչ ասաց տիրացուն։

— Տիրացուն... ասաց կմկմալով Նունուֆարը. — տիրացուն տանը չէր, չը տեսայ, էհ, ի՞նչ տեսնեմ։

— Ի՞նչպէս թէ ի՞նչ տեսնեմ, սուրբը՝ չէ, տիրացուն՝ չէ, բա էլ ի՞նչը, ո՞վ, ո՞ւր գնանք, ո՞ւմ դիմենք։

— Ոչ ոքի, ամեն բան պրծաւ, էլ ճար, փրկութիւն չը կայ։

— Ի՞նչ ես ասում, քուրիկ, բա տիրացուի գրքերը, աղօթքը, փշատի ծառը...

— Բոլորը զուր է, քանի որ նրանց մօտիկ, շատ մօտիկ մի պիղծ, մի անաստուած գործ է կատարուել։

— Ի՞նչ ես ասում, այ քուրիկ, երկինքը, հոգիւ մուռացել ես։

— Ոչ երկինքն եմ մոռացել և ոչ հոգիս, բայց տիրացուի գրքերին մօտիկ մի էնպէս բան է կատարուել, որ ասել վախենում եմ, բայց չ'ասել, ծածկել էլ չեմ կարող, Գիւլնաղ. էս գաղտնիքը ցեց դառած՝ կրծում է իմ ներսը, սաղսափելի բան է։

— Ի՞նչ է, Նունուֆար, անողորմ, հոգիս հանեցիր, սիրտս կտրեցիր, դէ, զարկ սպանիր մի հետ, էլ ի՞նչ ես մանրամանք մօրթոտում։

— Ախր ասել չի լինում, ինձ թաղես, շարունակեց Նունուֆարը փսփալով. — պատերից էլ եմ ամաչում։

— Խեղդւում եմ, անողորմ...

Երկու կանայք երես երեսի հանդէպ իրար աչքերի մէջ էին նայում ու հետո էին յուզմունքով, հետո էին և սպասում։

— Նունուֆար...

— Տո՛ւնդ քանդուի, Գիւլնաղ, Ասօն Շողերին թողնում է, նրա սիրտը կպել է Շիրինենց թաղա հարսին՝

Սառային, թառլան Սառային, հէնց տիրացուի գրքերի մօտ:

—Վնայ, ճշաց Գիւլնազը և երեսը ձեռների մէջ առաւ: Նա երկար մնաց այդպէս և մեղմիւ հեծկտում էր:

—Դոնէ չիմանան, իտալիւ չիմանայ, Տէր Աստուած, մրմնջում էր Նունուֆարն ինքն իրան:

Գիւլնազը գլուխը բարձրացրեց, դադարեց լալուց, օտքի կանգնեց, ձգուեց իր բոլոր հասակով ու գոչեց սպառնալի.

—«Խալիւ չիմանայ... չէ, ես պիտի ճշամ աշխարհովը մէկ, քանի ձայն ունիմ, քանի այժ ունիմ, քանի շունչ ունիմ, այ, կը բարձրանամ էն սարի գլուխը և կը կանչեմ՝ «Հարեւաններ, ժողովուրդ, գեղացիք, Մուրադի Ասօն անամօթ, անպատիւ, անողորմ մարդ է, նա օրում է ուրիշի կնկան, նա թողնում է իր նշանածը»: Կասեմ, որ նրա օտքը պիղծ է, նրա կոխած տեղը անիծուած, թող մարդիկ երես դարձնեն, երբ նա անցընում է, կամ մատով ցոյց տան հեռուից, ինչպէս մի գէ, մի չար ոգի: Կասեմ, կ'ոռնամ, կը ճշամ գիւղովը մէկ, սարերով, ձորերով մէկ, թող ամենքն իմանան, ամենքը...»

—Սնւս, սնւս, Գիւլնազ, Աստծուց վախեցիր:

—Էլ ոչ վախ ունիմ, ոչ ամօթ, Նունուֆար, քո տըղան երկուսն էլ խլեց, իմ ո՞ր մեղքի համար, կը հարցընեմ աշխարհին, թող դատ ու դատաստան անեն... Բայց Շողեբո, օճ, հողն իմ գլխին, ինչէր եմ ասում, թէ յանկարծ նա էլ իմանայ. չէ, չէ, պապանձուիր, լեզու, չորացէք, շրթունքներ, Նունուֆար, ես կը լռեմ, թող ոչ ոք չիմանայ, ոչ ոք, միայն Շողերից էլ ծածուկ մնայ, թէ չէ... անի, ինչ կ'անի, եթէ յանկարծ իմանայ, Աստուած, Դու ողորմաս, ես մեղաւոր ու անարժան եմ, Դու էն խեղճ երեխայիս իննայես: Լճու, լճու, Նունուֆար, էնպէս չէ:

—Հն, հն, Գիւլնազ. լճու, մինչև տեսնենք՝ Աստուած ինչ դուռ է բաց անում:

Երկու կանայք այնուհետև դեռ երկար վշվշումէին ու արցունք թափում, դեռ երկար խնդրում էին իրար փոխադարձաբար դողոնի պահել բոլոր խօսածները և չէին նկատում Շուշիկի բացակայութիւնը, որ վաղուց դուրս էր եկել գնացել: Գիւլնազը չորս կողմը նայեց, դունատուեց ու ճչաց.

— Շուշիկը, ուր է Շուշիկը:

— Շուշիկ, Շուշիկ, կանչեց մայրը:

Փոքրիկ աղջիկը չը կար. Գիւլնազը սաստիկ շփոթուեց՝ հաստատ համոզուած, որ Շուշիկը իրանց տուն է գնացել:

Ձի յայտնիլ արդեօք լսածները...

Գիւլնազն շտապով դուրս եկաւ, վաղեց տուն, իսկ Նունուֆարը մնաց իր տեղում վաղից քարացած:

XIII

Իրար յաջորդող հոգեկան ծանր ցնցումները վերջի վերջոյ խորտակեցին Շողերին: Կայտառ ու կենդանի, ապրելու, վայելելու եռանդով լի ջահիլ արարածը դէպի կեանքը նետուեց, որպէս դարնանը մեղուն դէպի բուրաղից ծաղիկը, և մեղրահիւթի փոխարէն թոյն ծծեց ու գետին ընկաւ փշրուած: Նա էլ տնից դուրս չէր գալիս ինչպէս վշտահար թռչնակ, որը ոյժ չունի հեռանալու իր աւերուած բնից, մի նոր անկիւն, մի նոր բաղդ-որոնելու: Ժամերով նստած միւսնոյն տեղում՝ նա մնում էր անշարժ, չէր լալիս, չէր գանգատուում, այլ նստում էր մի կէտի անընդհատ. իսկ երբ վեր էր կենում, քայլում, շարունակ նայում էր ոտների տակ, կարծես մի շատ թանգագին կորուստ էր փնդրում:

Լացողը մայրն էր, սգացող, արցունք թափողը նա էր բոլորի համար: Զաւակի ցաւը շատ էր ծանր, որպէսզի գթբաղդ մայրը հանգիստ սնենար, օր ու գիշեր հոգսը Շողերն էր: Նաւօն ամեն առաւօտ լիճը գնալիս՝ միայն գաղտագողի աչք էր գցում աղջկայ վրայ, գլուխն

օրօրում, չրթունքները շարժւում էին, բայց ոչ ոք չը գիտէր, թէ նա ինչ է մտածում, ինչ է ասում: Մայրն էր, որ ամեն առաւօտ դուրս էր գնում Շողերի դարդի ճարը վնդրելու սրբերի գրանը:

Եւ ամեն օր, երբ հայրը ուռկանը չալակած գէպի լիճն էր գնում, իսկ մայրը գէպի սրբերը, Շողերը մընում էր մենակ իր վշտի հետ, տանը լուծեան ու ամայութեան մէջ նրա սեւ մոքերը ընդունում էին այլանդակ ճիւղների կերպարանք և տանջում, տանջում էին նրա: Բոլոր շշուկները, գիւղում պտտուող բոլոր չար դրոյցները Ասօի և իր մասին կամաց-կամաց ասես քամիների թևերով գալիս, ներս էին թափանցում նաւօհնց տուն և թանձր, սև ամպերի պէս բարդ-բարդ նստում էին Շողերի սրտին, և ամեն օր նրա կուրծքը ճնշող բեռն տւելի էր ծանրանում, և ամեն օր սիրտն տւելի էր ուռչում, բարձրանում, ալջիկը խեղդւում էր, տառապում: Նրա ցաւոտ հոգին, նրա ամբողջ գոյութիւնն այժմ նման էր մի խիստ ձգուած լարի, որ մօտ է կըտրուելուն. աչքերը չոր էին, բայց սիրտը լալիս էր, մղկըտում:

Նախ ասացին, որ Շողերը շատ ուրախ եղաւ իր առաջին նշանածի մահուան համար. յետոյ՝ թէ Ասօն ընկնաւոր է, Շողերն է վախենում, վախշում նրանից. օրեր յետոյ լսուեց մի տեղից ամենածանր շշուկը. — ասում էին, թէ Ասօն ոչ իսկնի չէ, ոչ ընկնաւոր, այլ հըրաժարւում է Շողերից, որովհետև հաստատ չը գիտէ, թէ նա իր եղբոր նշանածն է եղել, թէ՞ կինը... ահա այս սպանիչ շշուկն էր քարացրել Շողերին միւսնոյն տեղում: Նրան թւում էր, թէ ամբողջ աշխարհը խօսք մէկ արած՝ իր դէմ է, թէ երբ ոտքը դուրս գնի տանից, հազար բերան կը պոռան իր յետևից, և նա խեղդւում էր տան մէջ մենակ, յուսահատ, ոչնչացած: Իր վշտի բոլոր խորութիւնը, ցաւի մեծութիւնը դրել էր այն քարացած հայեացքի մէջ, որ նա սեւեռում էր մի կէտի: Իր ամբողջ սեւ գոյութիւնն էր խտացրել նա ապակու պէս

պազ աչքերում, որոնք նայում էին անընդհատ, ասես այս աշխարհից դուրս, անհունութեան մէջ, մի այլ աշխարհից ճարհնար էին փնդրում: Կուսական աչքերի կոպերը յետ էին քաշուել ու սառած մնացել՝ ասես վախենալով ծածկել բերերի մէջ փայլող վիշտը, ինչպէս կապուտակ լճի երկու քնքոյշ ալեակներ, որոնք բարձրացել էին ու քարացել միեւնոյն տեղում՝ չը համարձակուելով յետ դալ ու խորշումել ջրերի հարթ-հաւասար երեսը, որ թափւում էր իր տակ այնքան դալմանիքներ, այնքան խուժ ու խոռոչներ:

Միայնութեան ու վշտի այս սարսափելի ժամերում Շողերի միակ սփոփանքը Շուշիկին էր, Ասօի փոքրիկ քոյրը, որ այնպէս նման էր եղբորը, որ միեւնոյն ձեռով աչքերը թարթել, վիզը կորացնել և ժպտալ գիտէր: Նա սիրում էր Շուշիկին այն անգոր ու խղճուկ սիրով, որ մեծ կորստից յետոյ բաւականանում է մի ժպտով, աւերակից յետոյ՝ մի տաք անկիւնով, փոթորկուած ծովի վրայ օրօրում է մի փոքրիկ նաւակում: Շուշիկը նրա սրտի ամայացած անապատում մի յետին ծաղիկ էր, որի վրայ գեռ էր փչել մահացու քամիների կիզիչ շունչը: Նւ երբ փոքրիկ աղջիկը դուռը բանալով՝ վաղէվազ ներս էր նետւում, Շողերի թախծալից դէմքի վրայ մի տխուր ժպիտ էր անցնում, ինչպէս թխուրտ երկնքի համատարած մռայլի վրայ արեւի մի վաղանցուկ փայլ: Նւ ամեն անգամ Շողերին թւում էր, թէ Շուշիկը եղբոր մի մասն է բերում, մի յետին մնացորդը այնքան գեղեցիկ, վարդադոյն յոյսերի: Նւ Շուշիկը նրա մօտ դալիս էր ուրախութեամբ, միշտ ժպտադէմ, իսկ Շողերը անձկանօք էր սպասում նրա գալստեանը, նրանց սէրը փոխադարձ էր:

Այն երեկոյ Շողերը դարձեալ մենակ էր մօր հեռանալուց յետոյ, երկու ձեռքով ծնկները դրկած՝ նայում էր անօրոշ հայեացքով, երբ փոքրիկ աղջիկը դուռը բացեց և ներս եկաւ: Այս անգամ Շուշիկը ամենօրեայ աշխոյժն ու խնդութիւնը չ'ունէր դէմքին: Շողերը գլուխը

բարձրացրեց, ժպտաց ըստ սովորութեան ու գրկեց փոքրիկին. ապա երկու ձեռքով նրա գլուխը բռնեց, իրանից մի փոքր հեռացրեց և մի քանի վայրկեան նայում էր այն մանկական վառ աչքերին, այն սիրուն դէմքին, երկար խոտրաւներին, նայում էր և չէր կշտանում, այնքան շատ բան ունէր այդ աղջիկին իր եղբօրից։

— Շուշիկ ջան։

Աղջիկը տխուր էր և իր մեծ աչքերով նայում էր Շողերին։

— Շուշիկ։

Փոքրիկ աղջիկն այս անգամ հեկեկաց ու գլուխը թագցրեց Շողերի կրծքում։

— Ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ ես լալիս, Շուշիկ ջան։

— Բո՞ւ մայրիկն էլ էր լալիս, իմ մայրիկն էլ էր լալիս, շատ լաց եղան, ես էլ վերկացայ, եկայ քեզ մօտ։ Մայրիկս բաներ ասաց, յետոյ լաց եղան։

— Ի՞նչ ասաց, Շուշիկ ջան։

— Ասաց... ասաց, որ Ասօն էլ քեզ չի ուզում... ասաց՝ Սառային է ուզում... Էն Շիրինենց Սառային, դիտե՛ս... յետոյ քո մայրիկը երեսը ծածկեց, հեկեկաց, յետոյ երկսով էլ լաց եղան, ես էլ վախեցայ, եկայ քեզ մօտ... դու լաց չես լինի, քուրբիկ, հա՛մ. որ դու էլ լաց լինես... ես վախենում եմ, որ լալիս եմ...

Երեխան դեռ էլի երկար խօսում էր, պատմում էր, թէ ինչեր արին, ասացին իրանց մայրերը, բայց Շողերը դադարել էր լսելուց, հէնց առաջին խօսքերից նա գունատուեց, կծկուեց, սիրտը բռնեց թափով և գլուխը ծնկների մէջ առաւ։

Շողերին թւաց, որ երկինքը ճայթեց իր գլխին, ու այդ փոքրիկ ձայնը, որ հնչում էր նրա ականջի տակ, կարծես նրա մահուան գառապնիւն էր կարգում։ Սոսկումի, ցաւի խօսքեր էին արտասանում այն փոքրիկ, անմեղ շրթունքները, և այն քնքոյշ ձայնը շարունակում էր հնչուել ահաւոր ու սպառնալիւ Շողերի մօտ էլ Շուշիկը չէր, այլ մի սարսափելի բան, որ գալարում, բարձր-

րանում էր նրան խեղդելու: Նա շարունակում էր մնալ գլուխը քաշ, կծկուած, ականջներում հազար ու մի ձայներ, դանդի մէջ անհասկանալի աղմուկ, նման այն աղմուկին, որ մարդ դուռ է գլխին հասած մի ծանր հարուածից յետոյ: Ապա կամաց-կամաց ժամանակն ու տարածութիւնը խոյս տուին նրանից, Շողերն էլ չը գիտէր, ուր է ինքը, ինչ է ինքը. յետոյ նրան թւաց, թէ ընկած է մի մութ, խուլ անտառում, որ վերջ ու սահման, ճար ու ճանապարհ չ'ունի, և ճիւղներ, հրէշներ, դադաններ թփերի տակից, ճիւղերի արանքից իր վրայ են ուղղել իրանց գիշտաիչ աչքերը, մեկնում են իրանց սոսկալի ճիրանները, բռնում են, քաշում են մաղերից, և նա փախչում է, փախչում է բոլոր ուժով, բայց լսում է իր յետեւից բաղմաթիւ ոտնաձայներ, ողջ աշխարհն է նրա յետեւից ընկած հալածում, իրանց բոլոր գիւղը. ինչէր են ասում, ճչում են, ուռնում են, և այդ բոլոր ձայներից իր մազերն են դիզանում, ոտներն են դողում, բայց նա փախչում է անընդհատ, ընդհարւում է ծառերին, ընկնում է, վեր է կենում, դարձեալ ընկնում, և ճչում է բարձրաձայն...

—Քուրիկ, քուրիկ...

Շողերն ուշքի եկաւ, նայեց իր շուրջը և միայն այժմ տեսաւ Շուշիկին, որ լալիս էր ու նրան կանչում: Գունատ ու դողդոջիւն Շողերը փոքրիկին իր գրկի մէջ առաւ, գլուխը սղմեց իր կրծքին և մօր պէս օրօրում ու խօսում էր նրան.

—Մի լար, Շուշիկ ջան, մի լար, չէ՞ դու պզտիկ ես, շատ պզտիկ, դեռ ինչքան ժամանակ ունիս լալու:

—Ախր դու ինձ վախեցրիր, էնպէս էիր ճչում, ես էլ նրա համար լաց եղայ:

—Այ, էլ չեմ վախեցնի, միայն դու լաց մի՞ լինիր, մատնի, ինչո՞ւ լանք, ես էլ դադարեմ լալուց, նոր ծով շինելու չենք, ծովը կայ, Աստուած է պատրաստել բոլոր լացողների համար:

—Լացողների համար է ծովը:

—Հն, հն, Շուշիկ ջան, լացողների համար:

—Ես էլ չեմ լայ, ծովից վախենում եմ:

—Դու մի վախեցիր, մատանդ, քեզ համար չէ, ինձ համար է, միայն ինձ համար, ծովն ելաւ, ելաւ բարձր-
լացաւ, ծածկում է ինձ, Շուշիկ ջան, թող ծածկի, ծո-
վի տակը լաւ է, խաղաղ, հանդիստ...

—Քուրիկ, ախր ես վախենում եմ, որ դու էդպէս
ես խօսում:

—Մի վախեցիր, մատանդ, դեռ չուտ է քեզ համար,
ինչքան ժամանակ ունիս, ինձ համար է միայն, ինձ համար
քամի էլ կայ, դուման... փչեց քամին, դուման ելաւ,
տար ու ձոր միջեց, թռչունի բոյնը քանդուեց...

—Գիտես, քուրիկ, էն օրը մի թռչունի բոյն կար
քարափի ճեղքում, մենք չը քանդեցինք, Ասոն ինձ միշտ
ասում էր, որ չը քանդեմ:

—Լաւ արեցիք, Շուշիկ ջան, ինչո՞ւ քանդէք, ու-
րիշները կը քանդեն. Ասոն էլ էր ասում, Ասոն... օ՛ճ, ու
ղորմած Ասոն:

—Ես Ասոն չառ եմ սիրում:

—Լաւ ես անում, Շուշիկ ջան, սիրիր, սիրիր ախ-
պօրդ, միայն ախպօրդ, յետոյ երբ մեծանաս, այն ժա-
մանակ էլ միայն ախպօրդ սիրիր: Ես ախպեր չ'ունիմ,
որ սիրեմ:

—Դո՛ւ էլ ինձ պէս Ասոն սիրիր:

—Ասօ՛րն... Ասօ՛րն, օ՛ճ. Շուշիկ ջան, ես քեզ եմ սի-
րում, քե՛զ, էլ ոչ ոքի. և Շողերը կրկին սզմեց կրծքին
փոքրիկի դուռը ու հեկեկաց բարձրաձայն:

—Էլի լացեցիր, ախր ես վախենում եմ. մեռելների
վրայ են լաց լինում, ես մեռելից վախենում եմ, քուրիկ:
Շուշիկն էլի սկսեց լալ:

—Մի լար, մատանդ, երբ մեռել լինի, այն ժամա-
նակ կը լաս, հիմայ հօ չը կայ, տես, ես կենդանի եմ,
քո արցունքը թէ ձեռքիս ընկնի, կ'այրի:

—Կ'այրի:

—Հն, կ'այրի, սիրտս էլ կ'այրի:

—Էլ լաց չեմ լինի, ես կերթամ մայրիկիս մօտ, դու լաւ չես, լաց ես լինումէ Եւ փոքրիկ աղջիկն ազատուեց նրա գրկից ու դուրս թռաւ, կորաւ գրսի կիսախաւարի մէջ: Շողերը նայեց նրա յետեից, ապա զսպուած արցունքները թափուեցին, և խաւար տան մէջ երկար լըսում էին նրա հեկեկանքները: Յետոյ ինքն էլ դուրս եկաւ և շտապով կորաւ խաւարի մէջ: Մութ, գալարուն փողոցներով նա վազում էր գէպի դիւղից դուրս՝ աշխատելով չը պատահել ոչ ոքի. դուրսը մութ էր, շատ մութ, և լուսնի շուրջը կարմիր բակ կար կապուած:

Շողերի փոյթը չէր ոչ թանձր խաւարը, ոչ արիւնոտ լուսինը. նա անընդհատ գնում էր խուլ, ամայի փողոցներով: Լճի կողմից փչող հովը կամոց-կամոց զօրանում էր, երկինքը հեալհեաէ ծածկւում էր ամպերով, բնութեան մէջ մի անախորժ բան էր պատրաստւում, բայց աղջիկն ասես այդ էլ չէր նկատում և քայլում էր անընդհատ: Մի անգամ միայն նա ցնցուեց ու մի վայրկեան կանգ առաւ, երբ հեռւում լսուեց Ապրօի սարսափելի ձայնը՝ «զուլում, զուլում»... Շողերը լսել էր, որ Ապրօն խենթ է, բայց նա վախենում էր խենթերից, ուստի շտապեցրեց քայլերը. և հեռւում չարունակւում էր լսուել նոյն ձայնը.

—«Զուլում, զուլում»...

Գիւղից դուրս, այնտեղ, ուր սկսւում էր գէպի լիճը տանող ձորը, Շողերի առաջ ցցուեց մի մարդ, որ սպիտակ կտաւը գցել էր ուսին վերից վար. հէնց նա էր, որ «զուլում» էր կանչում, Ապրօն և գալիս էր գերեզմանատնից: Նա թեւերը բացեց և փակեց Շողերի առաջ:

—Ո՞ւր ես գնում, աղջի, տես, լուսինը կարմիր է, ամպերը սև, դեւերը շատ, գիշերը չար... Թէ պատան ես ուզում, ա՛ռ, ահա իմը... Մուրբ Կարապետն ասաց, թող ամենքը պատան առնեն, գերեզմանները գնացի մեռելահարցուկ, նրանք էլ նոյնն ասացին, ինչքան բռնեք ասացին. ես էլ իմ փոսը փորեցի, խոր ու սև, սխալակ

պատանը սև փոսի մէջ շատ սիրուն է. գէ, դարձիր, զաւակս, տես լուսինը, տես գիշերը, տես ամպերը, ոչ մէկը չի ուզում, որ դու գնաս. գնում ես, փախչում ես, պօճ...

Շողերը չէր լսում, նա թափով վազեց, անցաւ Ապրօի առաջից ու կորաւ խաւարի մէջ։

— Փախաւ, խափանուեց... ոգի, թէ մարդ, մեռե՛լ, թէ ազնիւ, խափանուեց։

Քամին սաստկանում էր, ամպերը կուտակւում էին, խաւարը թանձրանում, և համատարած, խեղդող գիշերուայ մէջ լսում էր.

— «Զուլճում, զուլճում»...

Նաւօն դեռ չէր վերագարձել, Գիւլնազը մենակ ճշում էր փողոցներում, Շողերին էր փնդրում, այս ու այն դուռն էր թափում, վախլուկ ստուերների պէս մի երկու հոգի դուրս էին գալիս, մօտենում էին Գիւլնազին, փնդրում էին միասին այս ու այն կողմ, կանչում էին՝ Շողեր, Շողեր, պատասխան չը կար, և հեռւում շարունակւում էր լսուել Ապրօի ձայնը.

— «Զուլճում, զուլճում»...

Փոթորիկոտ, սոսկալի գիշեր էր...

XIV

Այն երեկոյ ձկնորս Նաւօն լճակի վրայ շատ ուշացաւ։ Մի ամբողջ շաբաթ էր, ինչնա անընդհատ աշխատում էր կողովների վրայ և այսօր հաւաքում էր իր վաստակի պատւը. ձկները շատ առատ էին։ Արեւ մայր մտաւ. թեթև հովը փոքրիկ կնճիռներ շինեց լճի հայելանման մակերևոյթի վրայ։ Բազմաթիւ մանրիկ ալիքներ իրար հրհրելով՝ եկան քսուեցին կղզու ափերին, լիլեցին խճերն ու ժայռերը, քրքշալով յետ ընկան, բայց դեռ Նաւօի նաւակն այնտեղ էր։ Սպիտակ, փոքրիկ առագաստը կամացուկ ուռչում էր, մեղմիւ օրօրւում և իր հետ տարուբերում էր նաւակը ջրերի վրայ։

Հաւալուսները, ձկնկուլները, վայրի բաղերն ու այլ ջրային թռչունները այս երեկոյ շուտ հեռացան, շամբուաներում էլ վաղ լուսինն այնտեղ ծուարած թեւաւորների ձայները: Լեռներում, ձորերում հովիւները մնեցին: Սինակայ սարերի հսկայ ստուերները ձգուելով հասան լճին, մի պահ երեքացին թրթռուն ջրերի երեսին և ապա լուծուեցին երեկոյեան համատարած, միապաղպաղ մառախուղի մէջ: Լուսինը բարձրացաւ Մառըսի թիկունքից, արծաթազօծեց ծեր հսկայի ալեղարդկատարը, նրա ցիւքերը իջան ժայռերի վրայ, մութ մառախուղը ցրեցին, աստղերը մէկիկ-մէկիկ փայլեցին ու թարթեցին իրանց աչիկները կապուտակ լճի մէջ. բայց նաւակն այնտեղ էր, դեռ օրօրում էր ջրերի վրայ, դեռ առաջատուր խաղում էր քամու հետ: Նաւօն հանգարտութեամբ շարունակում էր ջնջկել ձկները և առանձին-առանձին պարկերի մէջ տեղաւորել: Նա նոյն խի գլուխն էլ չէր բարձրացնում, հանգիստ էր, քանի որ նա սովոր էր նոյն խի շատ աւելի ուշ վերադառնալ տուն:

Եւ նրա խաղաղութիւնն ու վստահութիւնը անհիմն չէին. նա գիտէր, որ երեկոյեան հովը միշտ փչում է Սինակայ լեռներից դէպի իրանց գիւղը, և փոքրիկ առաջատուր բացած՝ նա մի կէս ժամում արագութեամբ կարում էր ջրերի տարածութիւնը և տուն հասնում:

Լուսինն արդէն բաւական բարձրացել էր, երբ Նաւօն իր գործն աւարտեց, ուռկանը հաւաքեց, նաւակի մէջ տեղաւորեց, այդ ժամանակ միայն վերև նայեց լուսնին և երկիւղից քար կարեց: Լուսնի կարմիր բալը խիստ չարագուշակ էր. հովը սաստկանում էր, խիկ Սինակայ լեռների վրայ մի սև ամպ էր խտացել, որ առում էր հսկա աճում: Նաւօն փորձով գիտէր, որ այդ ամպը լաւ նշան չէ: Պէտք էր շտապել: Նաւօն տեսաւ անհանգստութեամբ, թէ ինչպէս նաւակն օրօրում է աւելի ու աւելի սաստիկ, ինչպէս առաջատուն ուռչում է, լայնանում, և ցցին կապուած պարանը ձգձգւում ու

ճարճատում: Նա շտապով ջուալները նաւակի մէջ տեղաւորեց, առագաստը պնդացրեց, պարանն արձակեց, և ըստ երեւոյթին յաջող հողմը նրա նաւակը տաշեղի պէս մղեց դէպի գիւղ, լաւ էր:

Նաւօն արագութեամբ տարւում էր ուռած ալիքների վրայով և միւսնոյն ժամանակ հայեացքը չէր հեռացնում Սինակայ սարերից: Այն սեւ ամպը չը լայնանայ, հողմն իր ուղղութիւնը չը փոխի, մտածում էր Նաւօն, մնացածը հեշտ է: Լուսնի բալին էլ չարագուշակ էր: Բայց նաւակը սլանում էր կառաւղի արագութեամբ, առագաստն ուռած էր, թիակներն էլ հարկաւոր չէին: Ամեն ինչ մոռացած՝ Նաւօն աչք չէր հեռացնում սեւ թոյր ամպից:

Նա զգում էր, որ պէտք է շտապել: Ահա նա լճակի կիսումն է, էլի մի փոքր այսպիսի քամի, և նա ամպին կը հասնի: Բայց սեւ ամպը լայնացաւ, լայնացաւ, վիշապի պէս հազար գլուխ շինեց և ձգուեց առաջ դէպի աստղերը, դէպի լուսինը: Առագաստն այնպէս է ուռած, որ մօտ է տրաքուելու, պարանները ճարճատում են, կայմը ճռռում է ցաւով, և նաւակը լեռնացած ալիքների վրայ տարուբերւում է ահաւոր կերպով: Նաւօն էլ ինչ անելը չը գիտէ, նա կ'ուզէր դուռէ առագաստն իջեցնել, բայց դա այնքան էլ հեշտ չի, փոքրիկ անհաւասարութիւնը, որեւէ պարանի մի փոքր ուշ արձակուելը կարող է նաւակը թեքել ու խորասուզել: Նաւօն կանգնել, բռնել է ղեկը, շփոթուած նայում է, թէ ինչպէս ծռւում ու ճռճռում է փոքրիկ կայմը:

Ահա երկինքն արեւմուտքում խաղառ ծածկուեց, բայց լուսինը դեռ փայլում է արեւելքում, տփը հեռու չէ, և Նաւօն ցաւով ու անհանգստութեամբ է նայում այն տարածութեանը, որ բաժանում է նրան ափից: Ալիքները բարձրանում, գիզանում են, զարկում են նաւակին, որ խաղում է անդունդների գլխին, մերթ ծոփում, առագաստը քսում է ջրերին՝ ասես չափելով խորութիւնն իր գերեզմանի, մերթ կրկին բարձրանում, տըն-

քում ու ճոնչում: Նաւօն մէկիկ-մէկիկ ջուրը թափեց ձկնով լի պարկերը, իր ամբողջ շարաթուայ աշխատանքը, իզո՛ւր, նաւակը չը փրկուեց և նա տնքում է ու ճօճւում, կռանում է ու բարձրանում անդունդների վըրայ: Բայց մօտ է ավիը, շատ մօտ, Նաւօն տեսնում է եզրը, տեսնում է գաշտերը, Նաւօն նշմարում է նոյն իսկ այն բարձր ցիցը, որից սովորաբար կապում է իր նաւակը: Ելի մի փոքր, և նա կը հասնի: Բայց յանկարծ քամին փոխեց իր ուղղութիւնը, նա փչում է հակառակ կողմից, ավիը և գիւղն իր ճրագներով արագութեամբ փախչում են Նաւօի աչքերից և շուտով կորչում խաւարի մէջ: Նաւակն այժմ տարւում է դէպի լճակի հակառակ կողմը, դէպի այնտեղ, ուր դահաճիւթում է ջրվէժը, և այնպիսի արագութեամբ, որ Նաւօի գլուխն է պտտւում: Նա դցեց վերջին պարկը, դանակը հանեց, պարանները կտրտեց, առագաստը փլաւ, իսկ ինքը թիակները ձեռք առաւ և թիավարում է դէպի գիւղը, դէպի մօտիկ ավիը բոյսը ուժով: Իզո՛ւր, նաւակը տարւում է գլուխ շշմեցնող արագութեամբ ուղիղ դէպի ջրվէժը, որ այժմ սարսափելի է. ալիքների թափից նրա ջրերը վար են գլորւում հակայ յորձանքներով ու ահագին աղմուկով: Մենակ է Նաւօն երկնքի և երկրի մէջ, կախուած անդունդների վրայ, օրօրւում է լեռնացած ալիքների վըրայ, թրջուած, դողալով, բայց դեռ կռւում է բնութեան դէմ, դեռ աշխատում է փրկուել: Աստղ չը կայ, քամին մռնչում է կատաղի թափով, իսկ խաւարը թանձրանում է հա թանձրանում:

Այժմ Նաւօն մօտ է հակառակ ավին, մօտ ջրվէժին: Նաւօն նայում է սարսափած այն կողմը, ուր բացւում է ահաւոր ջրվէժի մահաբեր երախը, նայում է և դողում է ամբողջ մարմնով, էլ ոյժ չ'ունի մաքառելու տարերքի դէմ. թիակներից մէկը վաղուց փչրուել է, իսկ միւսը վար է ընկնում թուլացած ձեռքից, նա այժմնը տաճում է որպէս վերջին, գերագոյն փորձ, վերջին յուսահատ ճիգ ջրվէժին հասնելուց առաջ նետուել ալիք-

ների մէջ և լողալով ավին հասնել, թողնելով՝ որ նաւակը խորասուզուի ջրվէժի առաջ: Նա լաւ լողորդ է, այդ տարածութիւնը կարող է կտրել, յոյս ունի կտրել. նա արդէն տէքով չափում է ջրային ճանապարհը, նայում է այն կէտին, ուր ինքը հաւանականաբար ամբողջութեամբ կը գայ:

Յանկարծ կայծակը ճայթեց երկնքում ահուկի ուրախ յետոյ, փայլակը լուսաւորեց ջրակայքը մի վայրկեան, և Նաւօն սարսափով նկատեց ավին մի ստուեր, մարդ, թէ՛ դե, այդ նա ասել չի կարող, բայց մի երկայն, կասկածելի ստուեր, որ Նաւօն լաւ նշմարեց իր սրատես աչքերով: Եւ այն ստուերը հէնց այնտեղ է, ուր հաւանականաբար պէտք է դուրս գայ Նաւօն, աւելի հեռուն ջրվէժն է: Նաւօն մտահոգ է, նա չը գիտէ ինչ անել, ինչպէս դուրս գալ այդ կասկածելի ստուերի մօտ, ո՞վ գիտէ, ինչ է այն, հրէշ, դե՞... թէ չէ այս սարսափելի քամիին մարդն այնտեղ ինչ գործ ունի: Նաւօն գիտէ, որ չար գիշերներին այրերից ինչոր սեւ բաներ են դուրս գալիս և վազվզում լճի շուրջը, ճշում, ոռնում ու հրճում մրրկի հետ: Կայծակը նորէն ճայթեց, փայլակը կրկին լուսաւորեց, Նաւօն կրկին տեսնում է սոսկալի ստուերը, որ վազվզում է ավերով, զընում է դէպի ջրվէժը, յետ է գալիս:

Նաւօն երկու կրակի մէջ է, մի կողմից ջրվէժն է մօտենում, իսկ միւս կողմում կասկածելի ստուերն է, և նա նայում է մերթ մէկին, մերթ միւսին, նայում է ու դողում: Նա պարզ լսում է ջրվէժի շառաչիւնը, լսում է նրա ալիքների ձայնը, կրկին նայում է ավին, խաւար է, էլ ոչինչ չի նշմարում: Փսթորիկը ոռնում է, ջրերը լեռնանում են, էլի մի քանի վայրկեան, և Նաւօն իր նաւակով կը գահավիժուի ջրվէժի բարձրութիւնից, ուստի նա կանգնում է, երեսը խաչակնքում, նետում է ջրերի մէջ և լողում դէպի ավեր:

Նա մերթ կորչում է ալիքների տակ, մերթ յայտնւում է, թեկերը ձգձգում, տարածում և լողում բոլոր

ուժով: Եւ վերեւում որոտում են սև ամպերը, ճայթում է կայծակը հրեղէն ափսոսերով, ալիքները լեռնանում ու փրփրում են՝ ասես կատաղած, որ իրանց դէմ այդ ահաւոր ժամին մաքառող մէկը կայ: Մօտ է ամբը, մօտ է փրկութիւնը, և Նաւօն լարում է իր վերջին ոյժերը, փրփուրէ ըլլոյնները պատում է ու լողում առաջ: Յանկարծ նա զգում է ջրերի մէջ մի մութ, սև զանգուած, որ մերթ զարկւում է իրան, մերթ ալիքների թափով հեռանում: Նաւօն սոսկում է, սև զանգուածը մարդկային մարմին է, նրան թւում է նոյն խակ, որ նա կենդանի է, որ փորձում է բռնել իրան, գուցէ անգունդները վար քաշելու համար: Յետին ճիգերն է հաւաքում Նաւօն և ձգում է առաջ այդ սարսափելի արարածից աղատուելու համար և նոյն վայրկենին զգում է, թէ ինչպէս մի ձեռք կախուեց իր ոտքից: Նաւօն սոսկումով բռնուած՝ ստքի մի ուժգին հարուածով յետ է մղւում այդ ձեռքը, փորձում է կրկին լող տալ, և նոյն ձեռքը այս անգամ մի յուսահատ ճիգով գրկում է նրան, այս անգամ սկսում է մի չը տեսնուած պայքար այս խորհրդաւոր մարմնի և Նաւօնի մէջ, վերջինս աշխատում է ազատուել նրանից, ցնցւում, գալարւում է, միւսը կախւում է նրանից բոլոր ուժով, և խեղճոտում, քաշքշում են իրար այս երկու մարմինները փրփրած ալիքների մէջ, մինչդեռ կայծակները վերից ճայթում են նրանց գլխին, ամպերը որոտում խլացուցիչ թափով: Զօրի չար ոգի է, թէ մի հրէշ, Նաւօն այդ չը դիտէ, բայց զգում է, որ խորհրդաւոր մարմինը աշխատում է նրան քաշել իր հետ դէպի անգունդները, բայց Նաւօն հմուտ է և ուժեղ, նա ուզում է ապրել, տփն էլ մօտ է. նա յոյս ունի փրկուել, ուստի մի վերջին անգամ ազատւում է այդ սարսափելի էակից, ստի մի ուժեղ հարուածով մղւում է նրան դէպի անգունդները և ինքը ալիքների թափով նետւում դէպի ամբը և գետին ընկնում ուշաթափ:

Նոյն վայրկենին նրա վրայ կռանում է մի մարդ-

կային ստուեր, գրկում, բարձրացնում է, մռմռում է
 ինքն իրան, ի վերջոյ շալակում է կիսամեռ Նաւօին, և
 խաւարի մէջ քայլում է՝ որչափ կարելի է տրափ։ Կայ-
 ծակները շարունակում են ճայթել երկնքում, ամպերը
 որստում են անընդհատ, անձրևը քամու ուժեղ թափով
 շփում է շեշտակի, բայց մարդը քայլում է հն քայլում
 խաւարի մէջ։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Գլ շարունակուի)

ԳԱՐՆԱՆ ԵՐԳԻՆ ԱԿԱՆՋ ԴՐԱԾ...

Գարնան երգին ականջ դրած՝
Գարուն-կեանքըս յիշեցի.
Ի՞նչ կար սրտումս վաղճւց լռած,
Նորոգ կեանքի կոչեցի:

Ես ասացի.— ելէ՛ք, յոյսեր,
Դարդոտ սըրտիս փարեցէ՛ք.
Էս մնւթ օրիս՝ օրակէս լոյսեր՝
Մութ երկինքըս վառեցէ՛ք:

Ես ասացի.— սիրտ իմ, զարթիր
Եւ նոր երգով սիրաւէտ
Քս խանգ, աւիւն, յոյզ ու թըրթիռ
Խառնիր գարնան երգի հետ...

Եւ ձեռք առայ քնարըս տըխուր
Ու լարերին խըփեցի՛.
Բայց երգի տեղ՝ աղէկաւոր
Սըրտիս ճղբը լսեցի...

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԻՆՁ ԱՍՈՒՄ ԵՆ...

Ինձ ասում են.—Երգ ենք ուղում,
Զուարճ կեանքի տաղ ու երգ.
Ի՞նչ ես լացով դու սիրտ յուղում,
Անծայր պատմում ցաւ ու վերք...

Երգիր լուսին, աստղեր ըսփիւռ,
Վարդ, մանիշակ պարտիզում,
Առուի կարկանդ, զով ու զեփեւու—
Անվիշտ երգն ենք մենք ուղում:

Եւ նոքա կոյր, հոգով մեռած՝
Մի չեն նայում չորս բոլոր—
Ո՛րքան անլուր տանջանք ու լաց
Կեանք են մաշում օրէցօր...

Ա.Լ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԱՐՇԱԼՈՒՍԻՆ *)

Վէպ յունաց կեանքից

Ե. ԲԵՆՍՈՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

I

Գիշերը սաստիկ քամին ցրեց ամպերը, և արեգակը բարձրացաւ բաց-կապուտակ երկնքի երեսը: Քիչ հանդստանալուց յետոյ դեռ ճանաղարհ չ'ընկած՝ Պետրօ-բէյը կանչեց ինայած երեք բանակների առաջնորդներին և վերջնական հրահանգներ տուաւ նրանց: Մայնեցիներին, արդուլիպացիներին և լալոնիզացիներին երեք վաշտ պէտք է յարձակուիմ գործէին միջնաբերդի վրայ, իսկ արկաղիպացիները պարտաւոր էին միանալ Մեոսենայից եկած երկու վաշտի հետ և դիմելով դէպի նաւահանգիստը՝ ոչնչացնել այնտեղի բոլոր նաւերը, բացի չորս թեթև առադատաւոր նաւակներից և սպասել թիւրքական պատերազմական նաւերի գալու: Մեոսենացիները ազնիւ հայրենասիրութեամբ լցուած՝ ինդրեցին Պետրօ-բէյին մի առաջնորդ նշանակել երեք վաշտի համար, առանց իրանց տեղական թեկնածուին առաջարկելու, և նա մատնայոյց եղաւ սպարտայի Նիկիտայի վրայ, որը մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում և նոր էր վերադարձել Յոնիական կղզիներից, որովհետեւ թիւրքերը թանգ էին գնահատել նրա զլուխը, և թէ մէկը իրանց ձեռքը մատնելու լինէր:

Կալամատայի միջնաբերդը կանգնած էր նաւահանգստից

*) Տես «Մուրճ» № 3.

մի մղոն հեռու մի բլրակի վրայ, բայց փոքր էր, և նրան նա-
ւահանգստի հետ միացնում էր բոլորովին անպաշտպան արու-
արձանը, որի բնակիչները պարապում էին տեսնելով ու մետաք-
սի արտադրութեամբ: Իսկ ինքը միջնաբերդը բոլոր կողմերից
պաշտպանուած էր պարսպով և երեք կողմից չրջապատուած և-
րեսուն ոտնաչափ բարձրութեամբ գիւք քարաժայռերով: Արհմը-
տեան կողմում, հէնց պարսպի տակ դալարւում էր մի լեռ-
նային հեղեղատ, որն ամառը ցամաքում էր, իսկ այժմ լեռնա-
զագաթների ձիւնի հալուելուց լցուել էր ջրով: Այդ կողմից քա-
ղաքն անմատչելի էր, մանաւանդ յոյների համար, որոնք թնդա-
նովներ չ'ունէին: այլ զինուած էին միայն հնաձև հրացաններով.
նմանապէս և իզուր ժամավաճառութիւն կը լինէր հիւսիսից
կամ արևելքից յարձակում գործելը: Սակայն հիւսիսային պա-
րսպի մէջ մի դուռ կար, որը բացւում էր դէպի ապառաժի մէջ
փորուած քարէ աստիճանները: Այս պատճառով Պետրօ-բէյը
մտադրութիւն ունէր մի անգամից զբաւելներքին անպաշտպան
քաղաքը և մի զօրագունդ կանգնեցնելով հիւսիսային դրան ա-
ռաջ՝ պաշարել միջնաբերդը, որտեղից ուրիշ անցք չը կար: Այդ
բանի համար նա նշանակեց երեք վաշտ, իսկ մնացած երեքը
պէտք է նաւահանգիստը կտրէին քաղաքից:

Այդպիսով լուսադիմին մինչդեռ սաստիկ մառախուղը պատել էր
չորս կողմը, յունաց զօրքը բաժանուեց երկու մասի, զբանցից
մէկն իջաւ դէպի նաւահանգիստը, իսկ միւսը միջնաբերդի շուր-
ջը պտտելով՝ ուղիորուեց դէպի ներքին քաղաքը: Կէս ժամ ան-
ցած՝ արեւակի ճառագայթները ցրեցին մառախուղը, և միջնա-
բերդի սահապաններն անսպասելի կերպով իրանց առաջ կէս
մղոն հեռաւորութեան վրայ երեք վաշտ զինուոր տեսան: Իս-
կոյն թմբկահարեցին, և յոյների յարձակման լուրը կայծա-
կի առագոլութեամբ տարածուեց ներքին քաղաքում: Մի բո-
ւէում փողոցները լցուեցին սղամարդկանց, կանանց ու երե-
խաների խմբերով, որոնք սարսափած այս ու այն կողմ էին
վազվզում: Բայց քիչ յետոյ այդ խմբերը երկու որոշ ճանապար-
հը բռնեցին—դէպի միջնաբերդն ու նաւահանգիստը: Այդ միջո-
ցին յոյները հանդարտ, լուռ ու մունջ, առանց հրազէն պարպե-
լու զբաւեցին քաղաքը, ամենափոքր վնաս անգամ չը հասցնե-
լով ահաբեկուած բնակիչներին, նրանք միայն ոչ ոքի թոյլ չէին
տալիս դէպի Տրիպոլիս փախչելու: Պաղաքից դէպի արեւմուտք
հեղեղատի վրայով զցուած էր մի կամուրջ, և Պետրօ-բէյն այն-
տեղ միջանի հարիւր մարդ զբաւ, որպէսզի արդելուի այդ կող-
մից որեւէ մէկին դուրս գալ քաղաքից, բայց չուտով հարկաւոր
եղաւ բոլոր ոյժը քաղաքում կենտրոնացնել, և Եանիին յանձնա-

բարուեց ոչնչացնել կամուրջը: Նա փայտից էր շինուած, բայց արդէն պատրաստութիւն էր տեսնուած երկաթից շինելու, և այդ պատճառով նրա մի կողմը միջանի ձողեր էին դրուած: Դրանցից մէկը լուծ շինեցին և նրա օդնութեամբ քսան առողջակազմ երիտասարդ բարձրացրին կէս գիւթին չափ տախտակներ, իսկ նրանց տակի զերանները սղոցեցին: Մի քանի բոպէից յետոյ կամուրջը փուլ եկաւ, և հոսանքը ստրաւ այն: Հեղեղատի երկու կողմում մի անդունդ կազմուեց, և քաղաքի ճանապարհը կտրուեց լճիկեցած բնակիչներէ առաջ:

Այստեղ-այնտեղ երևում էին միայնակ տներ, որոնք փակ էին և ներսից պաշտպանուած, բայց առհասարակ բոլոր բնակարանները դատարկ էին և դռները կրնկի վրայ բաց: Միայն մի թիւրք ընդգիմութիւն ցոյց տուաւ և պատուհանից հրացան արձակելով՝ սղանեց մի յոյնի: Պետրո-բէյն անձամբ մի քանի երիտասարդների հետ մտաւ այդ տունը, և հրաձգութիւն լսուեց այնտեղից: Յետոյ նրանք դուրս եկան և լուռ շաբունակեցին իրանց ճանապարհը:

Ներքին քաղաքի հրապարակը դտնուած էր ուղղակի միջնաբերդի տակ, և նրա հիւսիսային կողմում կային մի քանի մետաքսի արհեստանոցներ, որոնց տէրերն ու մշակները թողել փախել էին. այդ պատճառով Պետրո-բէյն այնտեղ տեղաւորեց մայնեցիներէ զօրագունը: Հէնց որ այս զօրագունըն ու արգոսցիները անցան ամբողջ քաղաքի միջից՝ բնակիչներին յորդորելով փրկութիւն որոնել կամ միջնաբերդում և կամ նաւահանգստում, կանչեցին սպարտացիներին, որոնք արեւելեան կողմում արդէն լուծ էին փախտականներին, և կանգնեցրին միջնաբերդի հարաւային կողմը: Մինչ այս մինչ այն՝ արգոսցիները բաժանուեցին երկու մասի. մէկը պահպանում էր միջնաբերդի դուռը հիւսիսից, իսկ միւսը դրակեց մայնեցիների և գետի մէջ ընկած տարածութիւնը: Այսպիսով միջնաբերդի պաշարումը կատարեալ էր—արեւմուտքից նրան չըջապատում էին անանցանելի քարածայտերը, հարաւից յունաց զօրքը, իսկ հիւսիսից դուռը, որի առաջ կանգնած էին արգոսցիները:

Թիւրքերէ համար փրկութեան երեք ճանապարհ կար. նրանք կարող էին կամ յարձակուել յոյների վրայ, հէնց որ իրանց զինուորական նաւերը երեւային, և հասնել ծովին, կամ յոյների դէմ կռուել և Տրիպոլսի հետ հաղորդակցութիւնը վերականգնել և կամ համբերել մինչև դրաից օդնութիւն ստանալը: Յոյների անսպասելի յարձակման միջոցին բնակիչներին տիրած սարսափի ստաշին բոպէներին նրանք վազեցին դէպի միջնաբերդը և չը գննուած մարդկանցով լցրին այն: Նրանցից իւրաքան-

չիւրը լսկ իր և իր անձնական ապահովութեան մասին էր մըտածում: Փախստականներ չէին լսուի մէջ իրան հարիւրաւոր յոյներ, նրանցից մի քանիսը երկիւղից զլուխը կ'սրցրած՝ պահուելին միջնաբերդում, բայց մեծամասնութիւնը թիւրքերից կրած անգլթութիւնների վրայ դանդաղատուելով՝ միացաւ հայրենակիցներին հետ: Բոլոր այն մարդկանց, որոնք ցանկութիւն էին յայտնում ծառայել հայրենիքին և ուխտանի էին զինուորական ծառայութեան, Պետրո-բէյն ընդունեց իր զօրքի մէջ և յանձնարարեց նրանց որոնել տներում թաղնուած թիւրքերին: Նրա հրամանով այդ զերիներին ոչ պէտք է սպանէին և ոչ վատ վարուէին նրանց հետ, այլ ուղղակի պէտք է բանտարկէին: Բայց այնքան բազմաթիւ զրկանքներ կրած ստրուկների վայրենի վերէթխնդրութիւնը սահման չ'ունէր, և տներում դանդաղ բոլոր թիւրքերը գաղտնի կերպով սպանուեցին:

Միջնաբերդի գլխաւոր թերութիւնը նրանումն էր, որ ջրի պաշար չ'ունէր: Այնտեղ կար միայն մի ջրհոր, բայց դա բաւական չէր այնտեղ փրկութիւն որոնող ահազին թւով մարդկանց պահանջները լրացնելու համար: Կէսօրին մօտ Դիմիտրիոսը, որը կառավարում էր հիսիսային զօրագունդը, նկատեց, որ միջնաբերդի պարսպից պարսններով դուլեր են իջեցնում գէպի գետը և յետոյ ջրով լիքը վերեւ քաշում: Նա մի քանի մարդ առաւ իր հետ և բարձրացաւ նոյն պարսպի մօտ. այդ բալէին նրանց գլխավերեւ երկու դոյլ երկացին, և նրանք կամացուկ արձակեցին պարսններին: Այսպէս շարունակելով նրանք կէս ժամուայ մէջ մինչև քսան դոյլ քանդեցին: Պաշարուածները աշխատեցին մի քիչ ներքեից ջուր ձեռք բերել, բայց այնտեղ ժայռերը սուր-սուր անկիւններ էին ներկայացրել, և դոյլերը բռնուելով նրանցից՝ կամ կտրւում էին, և կամ ջուրը թափւում էր նրանց միջից:

Այդ իսկ միջոցին նաւահանգստից բարձրացող ծխի սխւնից երևում էր, որ մեռսենցիները եռանդով էին զործում: Նըրանց մի մասը ցրուել էր ծովափի վրայ և նաւերն ու մակոյկներն էր այրում, իսկ միւսը գերի վերցնում այն թիւրքերին, որոնք փորձում էին ծովով փրկութիւն գտնել: Նրանցից մի քանիսն սկսեցին վաղել դաշտավայրի միջով գէպի լեռները, բայց նրանց ետեից հրացաններ արձակեցին, և թիւրքերը մեռած գլուխներին դետին: Իսկ մեծամասնութիւնը տեսնելով՝ որ երկու կրակի մէջ է, միջնաբերդից Պետրո-բէյի զօրքով կտրուած, իսկ ծովից, մեռսենցիների խմբերով, անձնատուր եղան նիկիտային, որը նըրանց խումբ-խումբ վաղեց նաւահանգստի շինութիւնների մէջ: Իսկ արկաղիացիները ծովափի մօտ շարուելով՝ սպասում էին

թիւրքական նաւերի գալուսն և անգործութիւնից ծխում ու երգում էին ամբողջ առաւօտ:

Ժամը 2-ին միջնաբերդի թիւրք բերդապահների ղլխաւոր Ալի-աղային իմաց տուին, թէ ծովի վրայ երկու նաւ երեւային, որոնք յաջողակ քամու պատճառով կարող են մի քանի ժամ յետոյ մտնել Կալամատայի նաւահանգիստը: Ալին ամբողջ առաւօտ անօդուտ կատաղութիւնից տրաբւում էր, տեսնելով թէ ինչպէս յոյները ոչնչացնում էին նաւերն ու մակոյկները. նրա գէնքերի և ջրի պաշարն ամենեկին չէր բաւականացնում յոյներին ընդգիծադրելու և միջնաբերդը լցուած փախստականների գոյութիւնը պահպանելու համար: Այդ պատճառով նա լաւ հասկանում էր, որ եթէ Տրիպոլից օգնութիւն չը հասնի,—իսկ զրա վրայ յոյս զնեւ անկարելի էր, այդպէս արագ էր տեղի ունեցել յոյների պաշարումը,—այն ժամանակ նրա համար փրկութեան միակ յոյսը ծովից մօտեցող երկու զինուորական նաւերի հետ միասին գործելն էր, որով կարելի կը լինէր յոյներին երկու կրակի մէջ զնել: Բայց զրա համար նա պէտք է սպասէր նաւերի մօտենալուն և յոյների հետ կռիւն ըսկսելուն:

Կէս ժամ յետոյ ծովափին կանգնած արկադիացիները պարզ նկատեցին մօտեցող թիւրքական նաւերը, որոնք ըստ երևոյթին զինուորական էին: Թշնամիներին գիմադրելու համար Նիկիտան օգտուեց թիւրքերի չինած, բայց զեռ չ'աւարտած նաւապահ թմբից, որի համար ափին բազմաթիւ մեծ քարեր էին թափուած:

—Թիւրքերը իրանց համար թումբ են չինել,—բացաղանջեց նա՝ գառնալով իր զինակիցներին,—բայց Աստուած և բոլոր սրբերը այդ բանը յոյների օգտին ծառայեցրին: Պահուեցէ՛ք այս քարերի կտիւր, և երբ նաւերը նաւահանգիստը մտնեն, մենք աննկատելի կերպով կը յարձակուենք նրանց վրայ: Թումբը մեզ ծածկում է ծովից, և թիւրքերը չեն տեսնիլ, մինչև որ անկիւնից ծռուելով մեր ձեռքում կը լինեն: Այստեղ խոր է, և նրբանք կը մօտենան մեզ:

Նա միտենցիւններից մի վաշտ օգնութեան կանչեց և 1,600 հոգի տեղաւորեց թմբի կտիւր, քարերի տակ. իսկ ինքը սողալով հասաւ մինչև նրա ծայրը և ժպիտը երեսին սկսեց ըսպասել նաւերին, որոնցից միայն առաջինն արդէն մի քանի հարիւր քայլ հեռու էր գտնւում ափից:

Թմբի ծայրին մօտենալով նաւը, որի վրայ բազմաթիւ թնդանօթներ էին երևում, յանկարծ ծռուեց և քարէ պարբսպի երկայնութեամբ յիսուն ոտնաչափ առաջ ընթացաւ: Նիկի-

տան հրամայեց իր մարդկանց հրացանաձողութիւն սկսել հէնց որ նաւը զէմուղէմը հասնի. հաղար վեց հարիւր հրացան հրամանի էին սպասում:

Գեղեցկապէս և հանդարտ առաջ էր լողում նաւը զէպի պատրաստուած դարանատեղին: Նաւաստիները վազվզում էին տախտակամածի վրայ և չարելով առազաստակալները՝ պատրաստում էին առազաստներն իջեցնել և խարխալ գցել: Կամուրջիկի վրայ կանգնած էր նաւավարը երկու սպայի հետ, իսկ տախտակամածի վրայ չարուած էին երկու հարիւր նորակոչ զինուոր՝ հրացաններով: Փարերի ետեւ թափնուած յոյնների զլխում մի միտք ծագեց՝ «նախ զինուորիներին», և հարիւրաւոր հրացանների կրակը նրանց վրայ ուղղուեց:

Այս միահամուռ հրացանաձողութեանը հետեց երկրորդը, երրորդը, և թիւքերը խաղապնդերի նման ընկնում էին, իսկ նաւը չարունակում էր հանդարտ շարժուել: Առաջին զոհերի թւում էին և նաւավարն ու երկու սպան: Սարսափը տիրեց նաւի վրայ եղած մարդկանց: Մի քանիսը փրկութիւն էին որոնում նաւախցերի մէջ, ուրիշները ջուրը ցատկում, միւսները հմայուածի նման անշարժ կանգնած՝ սպասում էին իրանց օրհասին: Մի քանի զինուոր միայն չը վհատուեցին, առաջ քշեցին մի թնդանօթ և սկսեցին լցնել: Բայց մինը միւսի հետից նրանք ընկնում էին յոյների անմիտ հարուածներից: Աւայնուամենայնիւ հպարտ նաւը չէր ընդհատում իր ընթացքը իրան ուղղուած հրացանների մօտով, և նրա տախտակամածը ծածկուեց մեռած մարմինների կոյտերով: Քիչ յետոյ այլևս ոչ ոք չը կար, որ նաւը կառավարէր, և նա քամուռ ուղղութեամբ գառնալով իր ծայրը խփեց հակառակ ցած աւազոտ ափին: Աւազի կոյտի վրայ նստելով, նա իր բարձրացրած, բայց անշարժ առազաստներով կարծեա քարացաւ:

Այն ժամանակ միայն Նիկիտան և միւս յոյները մտաբերեցին երկրորդ նաւի մասին և ետ դառնալով իրանց հայեացքները նրա վրայ ուղղեցին: Նա դեռ ևս չորս մղոն հեռու էր, բայց նրա վրայ մեծ շարժում էր նկատուում, և Նիկիտան սկսեց երկիւղ կրել, թէ չը լինի թիւքերն իրանց մեծ թնդանօթներն են կարգի դնում: Սակայն այդ երկիւղը երկար չը տևեց, նաւը իր ընթացքը փոխեց և շտապով լողայ զէպի ծովը: Այս անփայել փախուստը յոյների զայրոյթը շարժեց, և նրանք սկսեցին բարձրաձայն հայհոյելով հրացաններ արձակել փախըտականների վրայ, բայց Նիկիտան՝ իհարկէ՝ իսկոյն հրամայեց վերջ տալ զրան, որովհետև չէր ցանկանում ի զուր ոռոգմամբ թերք փչացնել:

Միևնոյն ժամանակ առաջին նաւի մէջ կենդանի մնացած երեսուն հոգին յուսահատութիւնից սկսեցին հրացան արձակել և մինչև անգամ լըրին մի թնդանօթ, բայց յոյները դարձեալ հինգ-վեց հոգի կոտորեցին, և այն ժամանակ մնացածներն աւելի լաւ համարեցին հրացաններով պաշտպանուելու՝ մի կողմ թողին թնդանօթը, Բայց նրանք ստիպուած էին աներևոյթ թշնամիների վրայ հրացան արձակել, այն ինչ իրանք ուղղակի յոյների գնդակների դէմ էին կանգնած: Ինչ վերաբերում է ջուրը թափուած թիւրքերին, — նրանց գնդակահար արին բազերի նման, և մէկը միայն դուրս եկաւ ամբ, բայց հազիւ կարողացաւ վրայից ջուրը թափ տալ, երբ մի գնդակ դեպին տապալեց նրան:

Մինչդեռ այս ամենը կատարւում էր, Ալի-աղան դիտում էր, թէ ինչպէս մի նաւ մտաւ նաւահանգիստը, նա հրամայեց հրաձգութիւն անել դէպի մայնեցիների զօրագունդը, բայց յոյները Պետրօ-բէյի հրամանին հնազանդուելով՝ քաշուեցին մետաքսի գործարանների ետևը և մինչև անգամ հարկաւոր չը համարեցին պատասխանել այդ աննպատակ հրացանաձգութեանը: Խճրախուսուելով դրանից և տեսնելով, որ նաւահանգստում կըռւում են, նա արդէն ուղում էր իր զօրքի կիսով զիմել դէպի նաւահանգիստը, երբ նկատեց, որ մի նաւը նստեց աւազի վերայ, իսկ միւսը փախաւ դէպի ծովը: Մի բան էր մնում միայն — սպասել, և իրաւ, առանց նաւերի օգնութեան դուրս գալն անմտութիւն կը լինէր:

Մթնաշողին հրացանաձգութիւնը դադարեց, և նաւից մի մակոյկ սպիտակ դօշակ պարզած՝ լողաց դէպի ամբ: Կենդանի մնացած սակաւաթիւ թիւրքերն անձնատուր եղան, նրանց դուրս բերին ամբ և հակոդութեան տակ առան: Նիկիտան այցելելով նաւը՝ առանձին յարգանք տուաւ այնպէս քաջութեամբ կուռղ մարդկանց դիակներին: Ամբողջ տախտակամածը ողողւած էր արեան հեղեղներով: Հրացանները, վառօդը, նաւապետի սենեակում գտնուած 500 պիաստր փողը և այն ամենը, ինչ որ կարող էր պէտք գալ յոյներին, նրանք վեր առան: Մինչև անգամ փորձեցին թնդանօթներն էլ դուրս հանել, բայց առանց անհրաժեշտ յարմարութիւնների այդ բանը նրանց ոյժից բարձր էր: Վերջ ի վերջոյ նրանք նաւն այրեցին, որ թիւրքերը նորից չը տիրէին այն: Ամբողջ գիշերը վառւում էր նա, որպէս մի բոցափայլ խարոյկ: Այսպէս վերջացաւ պաշարման առաջին օրը:

Հետեւեալ ամբողջ օրը պաշարումը շարունակուեց, բայց միջնաբերդից ոչ դուրս գալու փորձ եղաւ և ոչ յարձակում: Տալլետի մօտով անցնող Արկադիայի բոլոր լեռնային անջրերը,

որոնցով կարող էին օժանդակիչ զօրքեր գալ Տրիպոլից, Պետրո-բէյի հսկողութեան տակ էին. նա չէր ցանկանում իղուր զոհել իր մարդկանցը, քաջ գիտենալով՝ որ համբերութեամբ էլ կարող էր հասնել սպասածին: Իր կողմից Ալին պատրաստ էր աւելի չուտ անձնատուր լինել, քան թէ իր վատ զինուած հազար հինգ հարիւր մարդկանցով կուր զուրս գալ քաջասիրտ յոյների վեց գնդի գէմ, որի հետեանքը կը լինէր Կալավատայում եղած բոլոր թիւրքերի կատարեալ ջարդը:

Երրորդ օրը վաղ առաւօտեան, թիւրքերը հասկացան, որ Տրիպոլից օգնութիւն ստանալու յոյս չը կայ, և իթէ դա դաւլու էլ լինի, արդէն ուշ է: Զրհօրի ջուրը ցամաքեց, և սովն զգալի եղաւ քաղաքի կիսամերկ բնակիչների մէջ, որոնք յոյների յարձակման միջոցին մերկ դուրս էին փախել իրանց մահճակալներից և այդ դրութեամբ էլ փրկութիւն գտել միջնաբերդում: Իսկ յունաց զօրքի մէջ լիութիւն ու կարգ էր թափաւորում: Նրանք տեղաւորուել էին յարմար բնակարաններում և վայելում էին քաղաքի բոլոր պաշարները, բացի զրանից՝ նրանք բաւական քանակութեամբ աւար էին ձեռք բերել, որոնց կէսը բաժանուեց զինուորների մէջ, իսկ միւս մասը Պետրո-բէյը յատկացրեց պատերազմական ֆոնդին:

Կէս ժամի չափ արդէն հնչում էր առաջին փողի ձայնը, և յոյները հաւաքուում էին նախաճաշելու, երբ յանկարծ մի սողիտակ զբօշակ բարձրացաւ անկիւնի աշտարակի վրայ, և Ալի-ազան մի մանկլաւիկի հետ, որը բռնած ունէր նրա ծխաքարը, զիմեց դէպի պաշարողների բանակը: Յոյներից մի քանիսը, որոնք իրանց կաշու վրայ կրել էին նրա անդթութիւնները, չըջապատեցին բարբարոսին և սկսեցին հայհոյանքներ տեղալ նրա գլխին, մինչև անգամ թքում էին նրա վրայ: Բայց նա սառնասրբատութեամբ ընտիր հայհոյանքներով պատասխանում էր յոյներին և այնպէս բարձր բղտում նրանց վրայ՝ չուն և շան սրդի անուանելով, որ նրանք հետզհետէ կտ էին քաշուում: Ճանապարհին նա տեսաւ մի կոյր յոյնի, որը գետնին նստած՝ ողորմութիւն էր խնդրում. Ալին կանգ առաւ, բաց արաւ իւր կարմիր, աղուէսի մորթով կարուած հագուստը, միջանի հատ մանր փող հանեց և զցեց աղքատին: Յետոյ նա մի անգամ էլ կանոյ առաւ, ոտքից հանեց հողաթափը և դուրս գցեց այնտեղ ընկած փոքրիկ քարի կտորը: Եթէ որ Ալին երկիւղի գէթ մի ամենափոքր հետք արտայայտէր, նրան հարիւր անգամ կը սպանէին, բայց նա արհամարհանքով էր վարւում ամբոխի հետ և այս վերջինս ձեռք չը տուեց նրան:

Պետրո-բէյը նստած էր իր զրաւած տան առաջ, երբ նկա-

տեց մօտեցող թիւրքին: Նա վեր կացաւ, գլուխ տուաւ և հրամայեց ծառային ծխաքարչ բերել: Բայց Ալին չը պատասխանեց բարեին և ձեռքի մի շարժումով ցոյց տուաւ, թէ ինքը բերել է իր ծխաքարչը: Նրա համար բոլոր յոյները չնեղ էին, և նա Պետրօ-բէյի հետ վարւում էր, որպէս իր սարուկի հետ:

—Նա հարկաւոր եմ դառնում անձնատուր լինել,—ասաց նա գեղեցիկ յունարէն լեզուով,—և եկայ պայմանների մասին համաձայնութիւն կայացնելու:

Պետրօ-բէյի աչքերը կայծեր արձակեցին: Նա մեղմ բնաւորութեան տէր էր և անխօս նստելով՝ ոտներն իրար վրայ դրաւ, իսկ թիւրքը կանգնած մնաց նրա առաջ:

—Ես ոչ մի պայմանի համաձայն չեմ,—պատասխանեց նա,—բայց կը հրամայեմ, որ ընդհանուր կտորած չը լինի. սակայն ես խորհուրդ կը տայի քեզ և քո մարդկանց ձեր լիրբ ձեռքով համբերութիւնից չը հանել յոյներին:

Ալին շարժեց գլուխը, առանց հրաւիրելու նստեց և ձեռքով նշան արաւ մանկլաւիկին, որը ծխաքարչը բռնած հետեւում էր նրան:

—Դու, օրինակ, ազատ ճանապարհ չես տալ մեզ Տրիպոլիս դնալու համար,—ասաց նա:

—Ո՛չ:

—Ձեռ թողնիլ մեր ղէնքերը:

—Ներքէ՛,—պատասխանեց Պետրօ-բէյը ծիծաղելով և սաղաբարկութեամբ աւելացրեց,—բայց այն թէ ինչ կ'անեմ քեզ համար. ես կ'արդիւմ իմ մարդկանցը, որ քեզ շան նման չը սպանեն իսկոյն, ուրիշ ոչինչ:

Ալին ուսեքը սեղմեց և ծխաքարչը մանկլաւիկի ձեռքից առնելով՝ դարձաւ իր մօտ կանգնած յոյներէն մէկին՝ խնդրելով մի կրակ շորհնել, ծխախոտը վառեց և սկսեց հանդարտ ծխել:

—Քո պայմանները շատ խիստ են,—ասաց նա վերջապէս,—բայց ես չեմ ասում, թէ բոլորովին հրաժարւում եմ ընդունել գրանք: Միայն ինձ հարկաւոր է հինգ ժամ խորհելու համար:

—Դու յոյս ունես, թէ այդ միջոցում Տրիպոլիսի օգնութիւն կը հասնի: Ո՛չ, ես համաձայն չեմ սպասել: Ասան իսկոյն—այն կամ ոչ:

—Իսկ եթէ ես ոչ այս ասեմ և ոչ այն, ինչ կ'անես այն ժամանակ:

—Այն ժամանակ ես կը հրամայեմ բոլորովին սպանով ճանապարհ դնել քեզ մինչև միջնաբերդը, բայց երբ մենք ձեզ սովամահ անելով առնենք ձեր ամբողջը, այն ժամանակ ես պատասխանատու չեմ լինիլ քո ապահովութեան համար: Մենք քեզ

և քո մարդկանց հետ հին հաշիւներ ունենա: Այստեղի յոյները շատ սպառնառներ ունեն քեզ վրայ գանդատուելու:

—Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, չներ: Ես ընդունում եմ ձեր պայմանները:

—Ուրեմն քեզ իմ գերին համարիր,—ասաց Պետրո-րէյը, առանց նրան նայելու վերկենալով տեղից,—տարէք սրան, Սրիստո, Գորգի, իսկ զու, Եանի, հրամայիր, որ բոլոր երեք վաշտն էլ պատրաստ լինի:

—Բայց նախ և առաջ ինձ մի կրակ էլ տուէք,—ասաց Ալին,—իմ ծխախոտը շատ խոնաւ է:

Կէս ժամ յետոյ բոլոր թիւրք զինուորներն ու քաղաքի իշխանաւորներն արդէն դուրս եկան միջնաբերդից երկու վաշտ յոյներով շրջապատուած: Նրանք իսկոյն դանազան զօրացնողների մէջ բաժանուեցին և զարձան յոյների ստրուկները, ինչպէս որ այդքան տարի յոյները նրանց ստրուկներն էին: Շատերն իրանց բարեկամների փրկանքով ազատուեցին, իսկ շատերին էլ, ինչպէս յոյներն ասում էին, «լուսինը լալիւց»: Յունական զրօշաւը բարձրացաւ միջնաբերդի աշտարակների վրայ և արդէն ըսկսուեց Յունաստանի ազատութեան գործը, որը հրեղէն խօսքով աւետեց Միսոսը Տայգետի փարոսից:

Եւ յունաց ազատութեան սկզբնաւորութեան այս օրը բոլոր յոյն սրտերը, որոնք այնքան երկար ժամանակ համբերութեամբ սպասում էին այս ուրախառիթ բոսլէին, ցնծում էին, իսկ երկինքն ու երկիր ըստ երեւոյթին մասնակցում էին նրանց ուրախութեանը: Արեգակը լուսաճաճանչ փայլում էր երկնային ջինջ կապուտակութեան վրայ, ծովն ուրախ քշում էր իր ալիքները, կարծես ծիծաղում լինէր, իսկ կանաչ մարգագետինները պճնուել էին անհամար ծաղիկներով:

Հէնց որ գերիները բաժանումը վերջացաւ, յունաց ամբողջ զօրքը շարուեց միջնաբերդի մօտ հրապարակի վրայ և ջերմադին աղօթքներ վերառաքեց երկինք՝ գոհանալով պարգեւած յաղթութեան համար: Այս բաց եկեղեցում, որտեղ արեգակն իբրեւ կանթեղ էր ծառայում, իսկ հիւսիսային բարակ քամին իբրեւ խուռնի, անկեղծ սրտով աղօթում էր հօտովէական բռնակալութեան ժամանակից անկախ յոյների առաջին զօրաբանակը: Բոլոր ծերերը, որոնց վիճակուած չէր ապրել մինչև ազատութեան վերջակէտը, և երիտասարդները, որոնք բարբարոսների հետ մղած կռիւ վրայ նայում էին որպէս մի զուարճութեան վրայ, զգում էին, որ ամբողջ ազգի ցանկալի վերածնութեան արշալոյսին բոլորի սրտերը միեւնոյն բերկրութեամբ են բարախում:

Մէջտեղում՝ փոքրիկ բլրակի վրայ կանգնած էին քառասունուերկու քահանայ, իսկ բոլորից առաջ հայր Անդրէասը: Նրա աչքերը փայլում էին լեռնային բազէի աչքերի նման, արիւնայից վրէժխնդրութեան ծարաւը վառում էր նրանց մէջ: Իսկ երբ նա իր հոգիւս ձայնով, որից աւելի բարձրը չը կար Յունաստանում, սկսեց երգել «Ջրեղ Աստուած դովարանեմք»-ը, ամբողջ հազարաւոր ամբոխը ուրախութիւնը սրտում և արտասուքն աչքերին ձայնակցեց նրան:

Պետրո-բէյը լուռ նայում էր իր մօտ կանգնած Նիկողայոսին, որի ետեւը երևում էին Միտոսն ու Եանին: Խոշոր արտասուքները գլորում էին նրա արևակէղ դէմքի վրայով: Նրա, ինչպէս և բոլոր չրջապատողների համար այդ բոլորէն գոյութիւն չ'ունէր ոչ անցեալ, ոչ ապագայ, այլ ամեն ինչ լոկ լուսափայլ ներկայի մէջ էր ամփոփուած: Այսքան դար ստրկութիւնից յետոյ նրանք վերջապէս ազատ ազդ էին և գոհութիւն էին տալիս Աստծուն՝ թշնամիներին տուած առաջին հարուածի յաջողութեան և երկնքի պարզեցած յաղթութեան համար: Երբ մաղթանքը վերջացաւ, Պետրո-բէյն ասաց Նիկողայոսին.

—Վաղեմի բարեկամ...

Բայց արտասուքները թոյլ չը տուին նրան շարունակելու: Նիկողայոսը պատասխանեց նոյնպէս.

—Վաղեմի բարեկամ...

Աւելի ոչինչ չը կարողացան նրանք արտասանել, բայց և նրանց այտերի վրայով զրորուող ուրախութեան արտասուքներն աւելի պերճախօս էին ամեն տեսակ խօսքերից:

II

Յունաց բանակը դեռ երկու օր էլ մնաց Կալամատայում՝ անձնատուր լինելով իր ուրախութեանը: Պետրո-բէյը մի քանի զինուորական պահակախմբեր դրաւ Տայդեաթի ճիւղերի վրայ և Արկադիայի անցքում, որովհետեւ կամենում էր Տրիպոլսից օժանդակիչ զօրք գալիս՝ կարել նրա ճանապարհը: Առաջին յաղթանակից արեւցած՝ յոյներն ուղում էին ուղղակի այդ ամբոցի վրայ գնալ, բայց Պետրո-բէյն զգոյշ մարդ էր: Նա գիտէր, որ Կալամատայի առումը իր զօրքի պատերազմական ընդունակութիւններն ապացուցանող մի լուրջ փորձ չէր. զինուորներն իսկապէս թեւրը ծալած կանգնած էին, և աւարը երկնքից էր թափւում նրանց առաջ: Մեծաքանակ զօրքով պաշտպանուած զօրեղ դիրքի վրայ յաբձակում գործելը բոլորովին այլ բան էր: Դրա համար նա այժմ ոչ բաւական թւով մարդիկ ունէր, ոչ

դէնք, և խոհեմութիւնը պահանջում էր բաւականաճալ փոքր ընդհարումներով, մինչև ապստամբութիւնը կը տարածուէր ամբողջ երկրում և ընդհանուր կը դառնար: Ուստի նա մնաց Կալամատայում և Մորէայի հիւսիսային կողմից փարոսներէ վառուելու հետեանքի մասին տեղեկութեան էր սպասում ու յոյս ունէր իր ոյժերը միացնել Պատրասի և Միզասպէլայոնի զօրազորներին հետ: Որպէս թիւրքերի դէմ կռուող յունաց առաջին բանակի ղլխաւոր հրամանատար՝ նա մի կողմ հրատարակեց, թէ յոյները որոշել են թօթափել իրանցից մահմէդական լուծը, և խնդրում էր բոլոր քրիստոնեաներին օգնել աղատութեան համար կռուող իրանց հաւատակիցներին:

Միևնոյն միջոցին եպիսկոպոսներն ու Մորէայի միւս հոգևորականները, որոնք մարտի վերջին հրաւիրուած էին Տրիպոլիս, Միսսոսի հնարած քաղաքականութիւնից օգտուելին և ազատուելին այդ ճանապարհորդութիւնից: Հերմանը, որը թիւրքերէն խօսել ու գրել գիտէր, կազմեց կեղծ նամակը, որն իբր թէ գրուած էր Տրիպոլսեցի մի բարեկամ թիւրքի ձեռքով. այդ նամակով նա նախազգուշացնում էր Հերմանին, թէ Մահմէդ-Սալիկը կասկած տանելով, որ յոյները չուտով կ'ապստամբեն, կամենում էր սպանել երկու կամ երեք աչքի ընկնող հոգևորականների և այդպիսով երկու բան չահել—սարսափ զցել ամբողջ ազգի վրայ և զրկել նրան պարագլուխներից: Այդ կեղծ նամակը գրպանում նա հանդիստ սրտով ճանապարհ ընկաւ Կալաքիտա, ուր ժողովուել էին հոգևորականութեան բոլոր բարձր ներկայացուցիչները: Հերմանը երեկոյեան հասաւ այնտեղ և քնելուց առաջ նամակը տուաւ իր ծառայ Լամբրոսին և հրամայեց նրան գնալ Տրիպոլսի ճանապարհով, իսկ կէս օրին մօտ վերադառնալ և ճանապարհի կիսին նրանց պատահելով՝ նամակը տալ Հերմանին, բացատրելով՝ թէ իրան պատահած մի թիւրք էր տուել և խնդրել՝ որքան կարելի է՝ չուտով յանձնել Հերմանին:

Լամբրոսը, որ հարաւաքնակ մարդկանց յատուկ սէր ունէր դէպի ամեն մի խորհրդաւոր և դրամատիկական բան, յաջողութեամբ կատարեց այդ յանձնարարութիւնը, և երբ հոգևորականները առաւօտեան ճանապարհ ընկնելով՝ կէսօրին կանգ առան հանգստանալու, նա շտապով մօտեցաւ նրանց, ցած թռաւ ձիուց և կեղծ նամակը տուաւ իր տիրոջը: Հերմանը զարմացմամբ և երկիւղով աչքից անցկացրեց այդ նամակը, իսկ յետոյ բարձրաձայն կարդաց ընկերներին, որոնց սարսափ տիրեց: Ոչ ոք չը գիտէր, թէ ինչ անէր, և բոլորն սպասում էին Հերմանի հեղինակաւոր խորհրդին:

—Ահա թէ ինչ կաններ մենք, կղբայրներ,—ասաց նա,—եթէ դուք կը հաւանէք իմ ծրարիքը: Ես այս նամակը կ'ուղարկեմ իմ յարգելի բարեկամ Մահմէդ-Սալիկին, որին այնուամենայնիւ այդպէս էլ համարում եմ, և կը խնդրեմ, որ երաշխաւոր լինի մեր ապահովութեան համար. դա ի հարկէ՝ լոկ մի ձեռնադրութիւն է, և նա կանէ իսկոյն, եթէ այս նամակը գրող միւս յարգելի բարեկամս սխալուած է: Բայց առայժմ իրաւացի համարելով նրա նախազգուշութիւնը՝ մենք պարտաւոր ենք դրա համեմատ վարուել: Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ մենք պէտք է ցրուենք և փոքրաթիւ թիկնապահներով չըջապատենք մեզ: Իսկ մինչև պատասխանը գալը,—աւելացրեց նա՝ ուշիւուշով բոլոր հայրենասէրներին նայելով,—գուցէ մեր ձեռքին մի ուրիշ դործ կը լինի:

Հոգեորականներից մի քանիսը գուցէ դիտի ընկան, որ նամակը կեղծ է, բայց նրանք ուրախ էին Տրիպոլիս չը դնալու համար պատրուակ դռնուելուն և սիրով ընդունեցին Հերմանի ծրարիքը:

Յետոյ անցաւ տասն օր տենդային սպասողութեան մէջ, որի ժամանակ Պետրօ-բէյը Կալամատայի առման նախապատրաստութիւններն էր տեսնում: Ամեն երեկոյ մարդիկ բարձրանում էին այն լեռնազագաթի վրայ, որտեղ փարոսի համար նիւթ էր պատրաստուած և անհամբերութեամբ նայում հորիզոնին, սպասելով՝ թէ չէ վառուում արդեօք հեռում մի որևէ փարոս: Եւ իւրաքանչիւր առաւօտ նրանք վերադառնում էին իրանց ընկեր-հայրենասէրների մօտ, ասելով՝ «նչինչ, նչինչ»: Վերջապէս մի մութ գիշեր ցանկալի յոյսը երևաց, և ամբողջ երկրում հարաւից մինչև հիւսիս փարոսները վառուեցին, ամեն կողմ լուր տարածելով՝ թէ ազատութեան արշալոյսը բացուեց: Կալաւրիտայում, որտեղ նոյնպէս հիւսիսային մասի հայրենասէրներն առաջին հարուածը տուին, թիւրքերն աւելի բիչ էին նախապատրաստուած պաշտպանուելու, քան թէ Կալամատայում, և ապրելի Յ-ին քաղաքն անձնատուր եղաւ դարձեալ այն պայմանով, որ ընդհանուր կոտորած չը լինի: Սա մի նշանաւոր քաղաք էր, բայց նրա գրաւումն ահագին նշանակութիւն ունէր ապստամբած յոյների համար, որովհետեւ նա ընկած էր Յունաստանի ամենահարուստ հովտի մէջ, Մեգասպէլայոնին մօտիկ, ուստի և նրանց դործողութիւնների կենտրոնը դարձաւ հիւսիսային մասում: Բացի դրանից Կալաւրիտայում մի քանի չափ հարուստ թիւրքեր էին ապրում, և նրանց փողերը, որոնք յոյների ձեռքն անցան, մեծ օգնութիւն էր կոխել առաջ տանելու համար:

Այդ դէպքի մասին տեղեկութիւն ստանալով՝ Պետրօ-բէյը որոշեց դործել: Հիւսիսային մասի յաջողութիւնն ապացոյց էր, որ այնտեղ օդնութեան կարօտ էին, իսկ երկու զօրաբանակի միախորհուրդ դործողութիւնները, որոնք հարաւից ու հիւսիսից թիւրքերին վանում էին դէպի Տրիպոլիս—Բ. Դրան այս ամենադժուար ամբողջ Յունաստանում,—վաղուց արդէն նրա փայփայած երազներն էին: Սակայն հարկաւոր էր աւելի եւս զգոյշ և ուշիմ դործել. կալաբրիտայի առման լուրն ստանալով՝ նրա զինուորներն սկսեցին պահանջել, որ իսկոյն ճանապարհ ընկնեն հիւսիսային մասի ապստամբներին ընդառաջ և Տրիպոլիսը պաշարելու, բայց Պետրօ-բէյը, որի հետ միշտ համակործիք էր Նիկողայոսը, Տայդեաի նման անդրդուելի մնաց. միայն պիտի քայլ կարող էր միայն աղէտի պատճառ դառնալ, որովհետեւ նրանք դեռ անփորձ էին պատերազմական դործողութիւնների մէջ և միանգամից կարող էին փչացնել յունաց ազատութեան սուրբ դործը: Նրանք դեռ պէտք է պատերազմի այլուրէնը սովորէին, և նրանց համար դժուար էր գտնել մի աւելի լաւ դպրոց, քան Տայդեաի լանջերի վրայ փռուած այս բանակը, որտեղ թիւրքական հեծելազօրքը նրանց դէմ դործել էր կարող: Այդ պատճառով միջնարեւելի պարսպների մէջ ահադին խրամաաներ բանալով, ջրհորը լցնելով և որպէս ամբողջ նրա նշանակութիւնը կորցնելով, Պետրօ-բէյը յաղթողի լուսաճաճանչ փառքով ետ տարաւ իր զօրքը դէպի բանակը, որ գտնուում էր լեւան դառիվայրի վրայ:

Երեք դիշեր յետոյ Եանին ու Միտոսը ընթերիքից յետոյ նստած էին խարոյկի առաջ:

—Օ՛, Եանի,—ասում էր Միտոսը,—Տրիպոլիսում երկար ժամանակ լաւ կերակրուելուց մի այնպիսի հաստ դոճի եւս դարձել, որ՝ ճշմարիտ՝ ափսոս որ քեզ խորովել էէ կարելի:

—Եթէ քեզ էլ ինձ նման կերակրէին, Միտոս,—պատասխանեց Եանին, դու ինձանից աւելի կը հաստանայիր:

—Խեղճ Մահմէդ,—չարունակեց Միտոսը ծիծաղելով,—նրա աշխատանքն իզուր անցաւ: Գիտեմ, Եանի, անցեալ տարի Նաւալիայում տօնաւթաճառին մի դեր կին էին ցոյց տալիս, բայց՝ ճշմարիտ՝ դու նրանից էլ հաստ ես: Չէ, լուրջ եմ ասում, ես ատում եմ հաստափորներին, և դու չուտով պէտք է նիհարես: Մէկ նայիր Նիկողայոս մօրեղբօրս,—չարունակեց երիտասարդը՝ չը նկատելով, որ Նիկողայոսը գուրս էր եկել իր վրանից և կանդած էր իրանց ետևը—չը նայելով որ նա քեզանից տասներկու վերջով երկար է, քառասուն տարով մեծ, նրա դօտին քեզ չի դալ:

—Բաւական է դատարկ-դատարկ դուրս տաք,—ասաց Նիկողայոսը՝ ուրախ ծիծաղելով. եկէք ինձ մօտ. ձեզ համար գործը պատրաստ է:

Յանին շտապով վեր թռաւ և ուրախ բացադանչեց.

—Մենք պէտք է գնանք և այն էլ երկսով: Շատ լաւ:

—Դէհ, գնանք վրանը,—արտասանեց Նիկողայոսը,—և ես ձեզ կը պատմեմ, թէ գործն ինչու՞մն է:

Նա երկու խօսքով բացատրեց նրանց իր նոր ծրագիրը: Կալամատային մօտեցող Թիւրքական նաւը վերադարձել էր Նաւալլիա և աթէնք պէտք է տեղափոխէր միքանի հարուստ թիւրք ընտանիք, որոնք այնտեղ իրանց ապահով չէին համարում, իսկ Աթէնքից ղէներեր և պատերազմական պիտոյքներ հասցնէր Նաւալլիա: Ժամանակ էր գործի գնել հրձիգ նաւերը:

—Նիկողայոսն ասում է, թէ դու, Միսսոս, լաւ ծանօթ ես Նաւալլիայի ծովածոյցին,—ասաց Պետրօ-բէյը:

—Նա ինձ ծանօթ է, ինչպէս իմ հինգ մատը,—պատասխանեց երիտասարդը՝ հրճուանքից կարմրելով.—երբ պէտք է գնամ:

—Վաղն առաւօտ: Թիւրքական նաւը երեք օր առաջ Նաւալլիա է հասել, բայց դեռ հինգ օր էլ կը մնայ այնտեղ: Բայց նրա վրայ բաց ծովի մէջ պէտք է յարձակուել, երբ արդէն այլևս անկարելի կը լինի ետ դառնալ: Սակայն քեզ մի ընկեր էլ է հարկաւոր: Ո՞ւմ կը ցանկանայիր վերցնել քեզ հետ:

—Իհարկէ նիհար Յանին,—պատասխանեց Միսսոսը ժպտալով:

—Իսկ հաստափոր Յանին ցանկանում է այդ:

—Նրա համար միևնոյնն է,—բացադանչեց Յանին՝ ուրախութեամբ լլցուած.

—Թողէք դատարկաբանութիւնը և իմ հրահանգները լսեցէք,—ասաց Պետրօ-բէյն ու մանրամասն բացատրեց գործողութեան նախագիծը:

Ուշադրութեամբ լսելով Պետրօ-բէյի ճառը, երիտասարդները դուրս եկան թարմ օդ ծծելու և երկար ժամանակ ծխում և ուրախ խօսակցում էին, մինչև վերջապէս Նիկողայոսը պահապանների մօտ չրջիլիս՝ նկատեց նրանց և քչեց քնկու:

Հետեւեալ առաւօտ նրանք թեթեւ պաշար առած՝ ճանապարհ ընկան, որովհետև կայիլը հրձիգ նաւ դարձնելու համար բոլոր հարկաւոր իրերը պատրաստ էին Նաւալլիայում: Նրանք իրանց հետ վեր առան միայն մի ձի «զերուկի» համար, և Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը մինչև Սպարտա տանող լեռնային անցքը ճանապարհ դրին երիտասարդներին:

Նրանց ճանապարհն անցնում էր դաշտավայրի միջով և նրանք պարտաւոր էին կողմնակի ճանապարհով չրջան կազմել Տրիպոլիի շուրջը և Արգոս չը մտնելու համար Նաւալիայի ծովածոցով անցնելու Նաւալիայում պէտք է իջնանէին Կոստանդինի տանը, բայց որքան կարելի էր ծածուկ կերպով: Ինչ վերաբերում է կայիկին, դա յանձնուած էր սրճարանատէր Լիւսաին պահելու:

Ճանապարհորդութիւնը յաջող անցաւ: Առաջին օրուայ երեկոյին նրանք դանուում էին Լանդարդեան անցքի ծայրին— նրանց առաջ տարածուած էր Սպարտայի ահազին պողաւրեր դաշտավայրը, տեղ-տեղ կանաչ, տեղ-տեղ էլ զորչաղոյն ձիթենիների այգիներէր: Այնտեղից մի մզոն հեռաւորութեան վրայ լեռնային անցքի ստորոտի մօտ բոյն էր գրել թիւրքական փոքրիկ Միստրա քաղաքը, և երկու ընկերները լեռնային շաւղով անցան այդ քաղաքի մօտից՝ երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ թիւրքերը լուր ստացած լինեն Կալամատայի անցքերի մասին և յոյները գալուն սպասելիս լինեն: Բայց քաղաքի միւս կողմը հասնելով՝ Եանին ետ դարձաւ և զարմացած ասաց.

— Զարմանալի է, պատուհաններից լոյս չէ երևում:

— Այո, տարօրինակ է,— պատասխանեց Միստսոսը.— սպասիր, պէտք է նայել:

Նրանք նստեցին գետին և մթնշաղից օգտուելով՝ սկսեցին սպասել, որպէսզի քաղաքում, որը բոլորովին դատարկ էր երևում, կեանքի որեւէ նշան յայտնուի: Սակայն ժամանակն անցնում էր, և ոչ մի ձայն չէր լսւում մարդկային այս տարօրինակ բնակավայրում:

— Կամացուկ մօտենանք քաղաքի դրանը, — ասաց Եանին, — անհամեմատ լաւ կը լինի տան մէջ գիշերել, քան թէ պաղ գետնի վրայ:

— Տրիպոլիի տաք բնակարաններին ևս սովորել, հա, — ծիծաղելով պատասխանեց Միստսոսը.— էհ, ոչինչ, գնանք:

Դիմեցին դէպի մի գուռ, որը կրնկի վրայ բաց էր:

— Զարմանալի է, հապա առաջ գնանք, — ասաց Միստսոսը:

Բոլոր տները, որոնց մօտով նրանք անցնում էին, դատարկ էին և դռները բաց:

— Նրեի բնակիչները տեղեկութիւն են ստացել Կալամատայի առման մասին, — ասաց Միստսոսը, — և փախել: Այստեղ ոչ մի հոգի չէ մնացել: Հապա, գնանք մինչև փողոցի ծայրը:

Նրանք ձին թողեցին մէջիցի բակում և զգուշութեամբ շարունակեցին ճանապարհը: Ամեն կողմ նոյն դատարկութիւնը, նոյն լուռութիւնը: Պատուհաններից երևում էին թափթը-

փած թիւրքական մետաքսէ հաղուստներ, զուրանի փառահեղ հրատարակութիւններ և այլն: Յունական հին եկեղեցու մուտքի մօտ, որը մղկիթ էր դարձրած, զրուած էին երկու մեծ արծաթէ աշտանակ քսան մոմակալներով:

—Գիտնա ինչ,—ասաց Նանին՝ ուշի-ուշով այս աշտանակներին նայելով,—վատ չէր լինիլ այս հազաւղիւտ հրաշալիքների լուսի տակ ընթերել: Վերցնենք սրանք, Միտսոս: Պահ, պահ, ինչ ծանր են:

—Բայց ուր գնենք:

—Այն գեղեցիկ տան մէջ, որը ես արդէն նայել եմ: Այնտեղ մի փոքրիկ տակառ զինի էլ էր երևում, իսկ ես այժմ լաւ ակնորժակ ունեմ խմելու: Օ՛, այս ինչ սքանչելի կանացի հաղուստ է: Երևի սրա տէրն էլ սիրուն է եղել:

Նանիի հաւանած տունը մի երկյարկանի սրճարան էր: Պարտիզից սանդուխը տանում էր դէպի վերին յարկը. հէնց որ նրանք մօտեցան սանդուխին, յայտնի չէ՝ թէ որտեղից մի կատու դուրս եկաւ և սկսեց կասկածոտ կերպով ծուռ-ծուռ նայել նրանց: Ներքև երեք սենեակ կար, որոնցից զրախնի մէջ շուտափոյթ փախուստի հետքեր էին երևում: Յատակին ընկած էր մի երկար թիւրքական նարդիլէ՝ սաթի ծխափողով, դարակների վրայ թափթփած էին մի քանի չիբուխ, իսկ սեղանի վրայ երևում էր ծխախոտով լիքը մի կիսաբաց քիսա: Սենեակի երեք պատը բռնում էր մի ցածիկի, փափուկ բազմաց, և կատուն, որն ըստ երևոյթին մի անսպասելի համակրանք զղաց դէպի օտարերկրացիները, հանդիստ նստեց բազմոցի անկիւններից մէկում և սկսեց ուրախ մլաւել: Երկրորդ սենեակը լիքն էր սուրճի և ծխախոտի արկղներով, իսկ սեղանի վրայ դրած էր մի աաշտակ, մէջը երկու կիսով չափ փետրտած վառիկ: Երրորդը դռն էր, որի մի անկիւնում թարմ խոտ էր ածած, իսկ միւսում երևում էր վառարանը՝ մի կոյտ ածուխառաջն ածած: Վառարանի մէջ մոխրապստ ածուխների վրայ դրուած էին երկու պղնձէ փոքրիկ սրճամաններ:

—Նա յոյս ունեմ, որ դուք այսօր ինձ մօտ կ'ընթերէք, Միտսոս,—արհեստական կերպով կոտրատուելով ասաց Նանին, երբ նրանք նայեցին բոլոր սենեակները:

Միտսոսն անխօս զլուխ տուաւ:

Յետոյ նրանք պատուհանների փեղկերը փակեցին և վառեցին աշտանակները:

Ապա զննեցին վերին երկու սենեակը, որոնցից մէկում երկու մահճակալ կար, իսկ միւսում—մէկ: Նրանք անկարգ դրութեան մէջ էին, ըստ երևոյթին դրանց վրայ քնած մարդիկ

ուղղակի անկողնի միջից էին փախել, ուստի և Միտսոսը զբոսանքով ևս դիցեց սաւանները, որոնց վրայ թիւրքեր էին քնել:

Տունը նայելն աւարտելով՝ Եանին սկսեց կրակ անել հաւերը եփելու համար, իսկ Միտսոսը մառանը մտաւ:

—Այս ինչ է, անչօնս^{*)},—բացադանչեց նա.—չնա գեղեցիկ: Մենք գրանցով կը նախաճաչենք. դա մեր ախորժակը կը գրգռէ: Ո՛վ Սուրբ Կոյս, այստեղ էլ ծխախոտով լցրած ծրխաքարչեր կան: Ասելն աւելորդ է, մենք այստեղ երեկոն չափազանց ուրախ կ'անցկացնենք: Բայց մեր ձին սպասում է դժբախտ առաջ: Ես կը գնամ նրա ետեից, իսկ դու շտապիր ընթրիքը պատրաստելու:

Եանին ծիծաղեց:

—Բայց ճշմարիտ՝ թիւրքերը լաւ մարդիկ են: Նրանք մեզ համար պաշար են պատրաստել, որը մինչև Նաւալիա բաւական է. մենք գիշերներն այլևս հաց ու զինի չենք գնիլ զիւղերում:

Եանին վառիկները եփելու դրաւ, և մինչդեռ Միտսոսը դնաց ձին գոմի մէջ տեղաւորելու, զուարճութեան համար սկսեց իր վրայ չափել այն կանացի հագուստը, որը գտել էին փողոցում: Երբ Միտսոսը նրան գոմը կանչեց, Եանին չը հանեց այդ շորերը և այդպէս դնաց իր ընկերոջ մօտ, որն առաջին բուռէին զարմացաւ թիւրք կին տեսնելով, իսկ յետոյ ուրախ քրքրեց:

—Ի՞նչ է, այ կին, իմ ընթրիքը պատրաստ է,—բացադանչեց նա ուրախ-ուրախ:

Նրանք ծիծաղելով նստեցին սեղան և սկսեցին ախորժակով ուտել վառիկներն ու անչօսումները և զինի իմեղ, որը Միտսոսը գտել էր մառանում: Մանաւանդ նրանց զուարճացնում էր այն, որ թիւրքերի հաշիւից էին ուտում-խմում:

—Փառաւոր թիւրքական վառիկ,—բացադանչեց Եանին,—գեղեցիկ թիւրքական զինի, քանչեւ թիւրքական ծխախոտ: Մենք մեծ բաւականութեամբ այստեղից կը տանէինք և այս թիւրքական գեղեցիկ աշտանակները, բայց եթէ չալակած տանենք, ճանապարհին բոլորի ուշադրութիւնը մեզ վրայ կը դարձնենք:

Ճաշից յետոյ նրանք դուրս եկան պարտէզը և սկսեցին թիւրքերի ծխաքարչերը ծխել: Ամեն ինչ հանդարտ էր, միայն հեռում առուակն էր կարկաչում, կամ լսւում էր սոխակի դայլայլիկը: Կատուն վազվզում էր պարտիզի մէջ՝ մերթ ժառերը բար-

*) Մանր ձկների մի տեսակը:

ձերանալով, մերթ ինչ որ երևակայական որաի վրայ յարձակուելով: Իսկ երբ նրանք ներս գնացին քնկու, նա հանդիսաւոր կերպով առաջնորդեց երիտասարդներին և Միտսոսի մահճակալի վրայ ցատկելով՝ սկսեց քնքշութեամբ մլաւել:

III

Հետեւեալ առաւօտ շատ վաղ նրանք ձին բեռնաւորեցին զանազան պաշարով և ճանապարհ ընկան դէպի հարաւ-արեւելք: Սպարտան իր կարմիր կտուրներով և ձիթենիների ծառաստաններով մնաց ձախակողմը, իսկ նրանց հանդէպ գալարուում էին խաչանձներով և դաշտային ծաղիկներով ծածկուած բլուրները: Երկու ժամ յետոյ նրանք հասան Կեռմանաւոր արծաթափայլ Եփրոսի ափին: Միտսոսը, որ ջրի վրայ էր մեծացել, հրապուրուեց և շտապ չորերը հանելով՝ սկսեց ուրախ լողալ: Երկու ժամ էլ անցկացաւ, և նրանք հասան լեռների ստորոտին, այնտեղ դադար առան և ճաշեցին:

Այսպիսով երիտասարդները դարձեալ երկու օր շարունակեցին իրանց ճանապարհը և վերջապէս Տրիպոլիսն ու Արդուսը իրանց կռիւ թողնելով՝ Մալայի մօտ դուրս եկան Նաւպլիայի ծովածոցի եզերքը: Այնտեղ նրանց սպասում էր մի մակոյկ, և ծաղող արեւակի լոյսի տակ Միտսոսը նորից տեսաւ իրան ծառօթ ծովածոցի կապտադոյն մակերևոյթը, որի հակառակ կողմում ստիտակին էր տալիս իր սիրելի կնոջ բնակարանը ծածկող պարիսպը:

Ժամը տասին նրանք արդէն Կոստանդինի տանն էին, որտեղից պարզ երևում էր Թիւրքական նաւը: Ըստ երևոյթին նրանք ժամանակին էին հասել: Յարձակումը Պետրօ-բէյի տուած հրահանգի համաձայն պէտք է՝ իհարկէ՝ զիշերով կատարուէր, իսկ սրճարանատէր Լեւասից տեղեկացան, որ նաւն այդ իսկ երեկոյ ժամը 12-ին պէտք է ծով մտնէր, որը նրանց համար յարմար էր, որովհետեւ եթէ նա ցերեկը դուրս գար, ստիպուած կը լինէին մինչև մութն ընկնելը հետեւ նրան և իրանց յանդուգն գործը կատարել բաց ծովի մէջ, ափից հեռու: Լեւասը ցոյց տուաւ այն կայիկը, որը Նիկողայոսի կարգադրութեամբ պէտք է նա յանձնէր Միտսոսին. երիտասարդը յայտնելով թէ հարկաւոր է մակոյկի գնացքը փորձել, ցատկեց նրա մէջ: Ափից հեռացնելով, նա աչքով արաւ Եանիին, իսկ սա ժպտաւ լով պատասխանեց.

—Շատ ախոս, որ ես չեմ կարող գալ քեզ հետ:

Նա շատ լաւ գիտէր, թէ ուր է շտապում Միտսոսը, թէ-

պէտ ոչ մի յոյս չը կար ցերեկով տեսնել Ձիւլէյմային, և զընա-
լով տուն, սկսեց համբերութեամբ սպասել նրա վերադարձին։

Բայց նախ քան ի ելաւից բաժանուելը այս վերջինս կա-
մենում էր՝ ինչ էլ որ լինի՝ մի կերպ իմանալ նրանից, թէ մա-
կոյին ինչ բանի համար էր հարկաւոր Միտսոսին։

— Ես համոզուած եմ, — ասաց նա վերջապէս, — թէ կայիկը
նրան հարկաւոր է թիւրքերի դէմ որեւէ պատերազմական զործ
ձեռնարկելու համար։

Բայց Եանին դոհացում չը տուաւ նրա հետաքրքրութեա-
նը, ընդհակառակը՝ նա իր խօսակցից խմացաւ Նաւալիւայում
տարածուած այն բոլոր լուրերը, որոնք վերաբերում էին զըլ-
խաւորապէս քաղաքից թիւրքերի հեռանալուն։ Ո՛րը Կ.-Պոլիս
էր փախչում, որը Աթէնք, իսկ շատերը փրկութիւն էին որո-
նում նաւահանգստում կանգնած զինուորական նաւի վրայ։
Այդպէս մեծ էր Կալամատայի առման չնորհիւ թիւրքերի մէջ
տարածուած սարսափը։

Այն ինչ Միտսոսը կայիկի զուլիսը դարձրեց ուղղակի դէ-
պի սպիտակ տունը։ Քամին յաջողակ էր, և որովհետեւ կայիկի
առադասան աւելի մեծ էր, քան թէ երիտասարդի մակոյկինը,
ուստի և նա անհամեմատ արագ էր թռչում։ Երևի այդ իսկ
պատճառով էլ հէնց դա էր ընտրել Նիկսդայոսը, որ մի փոք-
ձուած ծովազնաց էր, և Միտսոսը հեռուում երեւացող նաւին
նայելով՝ մտքում ասում էր ինքն իրան.

— Ես թեզ տասնհինգ բոլէ աւելորդ ժամանակ կը տամ
և մի ժամում կը հասնեմ։

Շուտով նա արգէն պարսպի տակ էր։ Պատշգամբում ոչ
ոք չը կար, և այդ բանը նրան տարօրինակ թւաց, որովհետեւ
ստաջ միշտ այնտեղ կանայք կամ ծառաներ էին երևում։ Բայց
եթէ Միտսոսը չէր էլ տեսնում Ձիւլէյմային, այնուամենայնիւ
ընկրալի սրտով զգում էր, որ նա մօտ է և զուցէ այդ իսկ
բոլէին Ձուլէյլայի հետ իր մասին է խօսում։

Պարսպի մէջ մի փոքրիկ դուռ կար, որը միշտ փակ էր
լինում, իսկ այժմ՝ ջրի հոսանքի չնորհիւ պատահամբ մօտենալով
նրան՝ Միտսոսը զարմացմամբ նկատեց, որ կրնկի վրայ բաց է։
Նա դունդաւում։ Մի սարսափելի միտք ծագեց նրա գլխում։
Նա թուաւ դէպի ափ և ներս մտաւ դռնակից։ Պարտէզը դա-
տարկ էր, և տան դռները բաց. մի ինչ որ նապաստակ դուրս
թռաւ թփերի տակից և պահուեց ծաղկանոցում։

Երիտասարդը ցնցուեց։ Տունը դատարկ էր, և Աբգուլը իր
բոլոր մարդկանցով փախել էր։ Այդ դեռ քիչ էր, ամենայն հա-

ւանականութեամբ նա ապաստան էր գտել այն նաւի վրայ, որը Միտսոսը պէտք է այրէր:

Նրա աչքերը մթնեցին: Նա չէր կարող նաւի վրայ եղած միւս թիւրքերի հետ Զիւլէյմային էլ մահուան ենթարկել, և հետեւողէս հրձիգ նաւը չը պէտք է դործադրուէր: Բայց Եանին նըրա հետ էր, և ոչ մի բան չէր կարող արգելել նրան իր պարտականութիւնը կատարելու: Ո՛չ, նա կայիկով պէտք է գնար Եանիի հետ և յետոյ որեւէ պատճառով յետաձգէր թիւրքական նաւի կործանումը մի ուրիշ անգամի:

Տուն վերադառնալիս՝ Միտսոսի մէջ հետզհետէ աւելի հաստատուած էր այն համոզմունքը, թէ ինքը չէ կարող անխուսափելի մահուան մասնել Զիւլէյմային: Թէպէտ պարտականութիւնը և անձնուիրութիւնը դէպի Նիկողայոսն ու հայրենիքը անյոյժ էին պահանջում, բայց Զիւլէյման նրա համար թանկ էր ամեն բանից: Նա Միտսոսի առաջին սէրը, զանձն էր, նրա կինը՝ Աստուծոյ առաջ և բացի դրանից...

Եանին ճաշում էր, երբ Միտսոսը մտաւ սենեակը, բայց նրան տեսնելուն պէս վեր թռաւ տեղից:

— Ի՞նչ է պատահել: Ի՞նչ եղաւ քեզ, — բացազանչեց նա:

Միտսոսն անխօս նայեց նրան, և իր վիշտն ուրիշին հաղորդելու փափաղը յազդթող հանդիսացաւ, թէպէտ վճռել էր պատահածի մասին ոչինչ չը յայտնել Եանիին, և նա առաց.

— Եանի, թիւրքական նաւն այրել չէ կարելի: Արդուլը Զիւլէյմայի և բոլոր տանեցիկների հետ փախել է: Նրանք հաւանականաբար այդ նաւի վրայ են: Ես չեմ կարող նրան կործանի մասնել:

Եանին յուսահատուած՝ ընկաւ բազմոցին:

— Միտսոս... Խեղճ Միտսոս... — բացազանչեց նա. — Ողորմած Աստուած:

— Ինչո՞ւ ես ինձ «խեղճ» անուանում, չէ՞ որ ես չեմ կարող...

— Դու չես կարող, իսկ երդումը, իսկ հայրենիքը...

— Երդումից և հայրենիքից աւելի սուրբ բան էլ կայ: Սատանան տանի երդումն էլ, հայրենիքն էլ:

Եանին լուռ էր:

— Ի՞նչպէս ես համարձակուում լուռ մնալ: Ի՞նչպէս ես համարձակում դատապարտել ինձ, — չարունակեց Միտսոսը՝ սաստիկ զայրացած. — ես երկու անգամ անխուսափելի մահից ազատել եմ քեզ, իսկ դու...

— Միտսոս... — կարողացաւ միայն չինջալ Եանին:

Միտսոսը չըթուճաքը կծեց և լռեց: Մի բոսկէ յետոյ նա սկսեց երեխայի նման լաց լինել:

—Եանի,—ասաց նա՝ քիչ հանդարտուելուց յետոյ,—ներիր ինձ, բայց ես չեմ կարող, չեմ կարող այդ բանն անել: Դա իմ ոյժից բարձր է:

Եանին գրկեց իր ընկերին և նրանք սկսեցին միասին լաց լինել:

—Խեղճ Միտսոս,—չնչաց վերջապէս Եանին՝ լռութիւնը խանդարելով,—ինչ անենք: Գուցէ Նիկողայոսն ու իմ հայրը ազատէին քեզ քո երդումից, եթէ գիտենային այս: Բայց նրանք հեռու են: Իսկ եթէ նա այդ նաւի վրայ չէ:

—Իսկ եթէ այնտեղ է...

Նորից լռութիւն տիրեց:

—Աւելորդ է այդ մասին խօսել,—մի քանի բոսկէից յետոյ ասաց Միտսոսը,—ինչ որ լինելու է, կը լինի: Դժուար է ինձ համար այդ զարհուրելի գործը կատարել, բայց դրանից հրաժարուելն էլ անհնարին է: Խղճո՞ւ ինձ, Եանի, և ներիր այն ամեն անախորժ խօսքերիս համար, որ ես քեզ ասացի:

Եանին ժպտաց:

—Ներելու ոչինչ չը կայ, սիրելի Միտսոս: Դու ինձ վերաւորել չես կարող:

—Ուրեմն մոռացիր, սիրելիս, ես՝ ճշմարիտ՝ չը գիտէի, թէ ինչ էի խօսում:

—Այո, այո, ես ոչինչ չեմ յիշում:

Ժամերն անցնում էին ժամերի ետեից, իսկ Միտսոսը վիրաւորուած դաղանի նման անշարժ պառկած էր սրահում: Եանին հանգիստ թողեց նրան, գիտնալով՝ թէ սրպիսի ծանր կռիւ է կատարուում նրա սրտի մէջ: Սակայն քիչ-քիչ նա հանդստացաւ, անվճռականութեան ամենափոքր ստուերն անգամ չքացաւ նրա աչքերից, և նրանց արտայայտութիւնից պարզ երևում էր, որ նա արդէն վճռել էր այս կամ այն իրազործելու:

—Մի բան կներ,—ասաց Եանին՝ վերջապէս մօտենալով նրան, երբ արդէն արեգակը մօտ էր մայր մանկուն:

—Չեմ ուզում,—պատասխանեց Միտսոսը:

Եանին մի բաժակ զինի մօտեցրեց նրա չըթուճներին:

—Խմիր շուտով,—ասաց նա.—սա քեզ ոյժ կը տայ:

Միտսոսը երեխայի նման հնազանդուեց:

—Դու մի որևէ բան պէտք է վճռես,—ասաց Եանին բուսկէական լռութիւնից յետոյ.—եթէ որոշել ես ոչինչ չ'անել, այն ժամանակ ես մի որևէ հնար կը գտնեմ:

Միտսոսը զլիսով մի շարժում արաւ:

—Կէս ժամ առանձին թող ինձ,—ասաց նա,—իսկ յետոյ քեզ կ'առնեմ, թէ ինչ որոշեցիր:

Նանին զառը կսկիծը սրտում հեռացաւ: Նա ցաւում էր ընկերի վրայ, բայց ոչ մի բանով չէր կարող օգնել նրան:

Անցաւ կէս ժամից աւելի, և այն սենեակի դրան մէջ, որտեղ նստած էր Նանին, երևաց Միտսոսը: Նա շատ գունատ էր և գծուարութեամբ էր ուարի կանգնել:

—Գհանք, Նանի,—ասաց նա, առանց նայելու իր ընկերին.—ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու: Ո՞րտեղ են փայտերն ու բեկինի (терпентинъ) տամաները:

—Մակոյկի մէջ են, արդէն տարել եմ:

—Ուրեմն եթէ որ ես հրաժարուէի, դու ուզում էիր մենակ կատարել մեր յանձնարարութիւնը:

—Ես կ'աշխատէի անել այն, ինչ որ հնարաւոր էր:

Շատ անգամ են մարդիկ հաստատուն քայլերով բարձրացել զէպի կառավարան, և մարտիրոսներն անխռով նայել իրանց մերձաւորների մահուանը: Ճիշտ միևնոյն դրութեան մէջ էր գտնուում և այժմ Միտսոսը: Բոլոր հոգով ու սրտով նա հաւատում էր Յունաստանի ազատութեան և թիւրքերի կործանման գործի սրբութեանը, և այդ պատճառով երդում էր տուել հնազանդուելու այդ սուբր գործի պարազլուխներին և չէր կարող դրժել այդ: Նա կամովին հայրենասիրական մեքենայի անիւներից մէկն էր դարձել, և քանի որ նրա ամբողջ կազմութիւնը շարժման մէջ էր, մի անիւն անկարող էր չը շարժուել: Ուստի նա հաստատուն քայլերով, բայց բոլորովին անգիտակցաբար զիմեց զէպի մակոյկը, զննեց, թէ ամեն ինչ պատրաստ է արդեօք, և զեկը ձեռն առաւ:

Նրկու երիտասարդ ընկերների ձեռնարկութիւնը վտանգաւոր էր: Կայիկը լցուած էր բռնկուող նիւթով—այնտեղ կար չորս տաման բեկին, որով պէտք է ողողէին առագաստն ու ցալի բեռը: Գործողութեան ծրայիւրն այն էր, որ նրանք աննրկատելի կերպով պէտք է մօտենային թիւրքական նաւին, կայիկը նրա պարաններին ամրացնէին, կրակ տային, իսկ իրանք փրկութիւն գտնէին այն փոքրիկ մակոյկի մէջ, որը կախուած էր կայիկի կողքից: Բայց որովհետև կրակն արագութեամբ կը տարածուէր կայիկի մէջ, ուստի նրանց կրկնակի վտանգ էր սպառնում—նրանք կարող էին այրուել, նախքան կը յաջողուէր մակոյկը մտնել և հեռանալ հրձիգ նաւից, կամ սպանուել թիւրքական գնդակներից: Բայց հէնց այս կերպ վտանգն էր Միտսոսի արկութիւնը պահպանում:

Գիշերը դռնէ լիովին նպաստում էր այդ քաջագործու-

թեանը—երկինքը ծածկուած էր ամպերով, և բաւական զօրեղ քամի էր փչում, այնպէս որ նրանք կարող էին աննկատելի և արագ մօտենալ նաւին: Հակառակ դէպքում պարզ գիշերը վրտանգը կրկնապատիկ կը լինէր: Քամին փչում էր հիւսիս-արևելքից: հարկաւոր էր սպասել, մինչև զինուորական նաւը մի մղոնաչափ անցնելով՝ ծովածոցից դուրս գալու համար ծրուէր դէպի հարաւ: Այն ժամանակ նա ափից հեռացած կը լինէր, և նրա դէմ գործելու ամենայարմար ժամանակը կը հասներ: Սկզբում հարկաւոր էր քառորդ մղոնի չափ հեռու մնալ նրանից և սպասել, մինչև որ նաւը խարխիւր հանէր:

Ժամանակ չատ կար, Միտսոսը նախ մակոյկը մօտեցրեց սպիտակ սլարսպլին, որին ուղում էր յաւիտենան հրաժեշտ տալ: Եանին հասկացաւ նրա մտադրութիւնը և երեսը դարձրեց, որ նրա յուսահատութիւնը չը տեսնի: Իրաւ՝ չը նայելով իր պարտականութիւնն ու երգումը կատարելու անխախտ որոշմանը՝ նա ամենատաժանելի տանջանքի մէջ էր: Սիրտը կտոր-կտոր էր լինում: Մօտենալով սպիտակ սլարսպլին, Միտսոսը մի այնպիսի հայեացք գցեց նրա վրայ, որով մարդիկ հրաժեշտ են տալիս իրանց սիրելի ննջեցեալին: Նրա համար Զիւլէյման մեռած էր, և Միտսոսը մտածում էր նրա մասին, որպէս մի ննջեցեալի, որին սիրել և իր ձեռքով մահուան էր մատնել: Խորը հառաչելով՝ նա դարձրեց մակոյկի դուռը և շտապով գիմեց դէպի Նաւսլիա, որը շուտով երևաց մօտակաջքում:

Քաղաքի բազմաթիւ կրակների առաջ սեին էր տալիս զինուորական նաւի մթին կերպարանքը: Նաւի տախտակամածը վառահեղ կերպով լուաւորուած էր, և այնտեղ բարձրաձայն զրոյցներ և ուրախ ծիծաղ էր լսում: Նաւաստիներն՝ ինչպէս երևում էր՝ պատրաստուած էին խարխիւր հանել, որովհետև ժամանակ առ ժամանակ պարանների վրայ մարդիկ էին մաղըցում, և լսում էր հրաման: Վերջապէս հնչեց մի զանգի ձայն, որը երևի դուրս գալու նշան էր:

Բայց մեր բարեկամներն ստիպուած եղան դեռ երկու ժամ էլ սպասել, —այնպէս դանդաղ էին առաջ գնում թիւրքական նաւի վրայ դուրս գալու պատրաստութիւնները: Հետզհետէ վառուեցին զլիսաւոր կայմի և նաւի միւս մի քանի մասերի լապտերները: Վերջապէս խարխիւր հանեցին և զրին փոքր առադաստը, որը բաւական էր ծովածոցից դուրս գալու համար: Հանդարտ, փսեմ կերպով առաջ շարժուեց նաւը՝ իր ետեից թողնելով քաղաքը բազմաթիւ կրակներով:

Միտսոսն անխօս ուղղեց իր առադաստը, և կայիկն ընթացաւ մեծ նաւի ետեից նաւահանդստի մօտով, և շուտով նրանք

դտնւում էին ծովածոցի մէջտեղում, ու ամեն կողմից ծովային
ահեղ ալիքներն էին միայն չրջապատել նրանց:

—Մի ամանը լցրիւ յատակին դրած ցախի վրայ,—ասաց
Միտսոսը վեր կենալով, իսկ միւսն ինձ տուր:

Եանին հնազանդուեց, և նրա ընկերը բարձրացաւ կայմի
վրայ և այնտեղից առապաստը ողողեց դիւրաբորբոք հեղուկով:
Յետոյ նրանք միւս երկու ամանը լցրին կայիկի մնացած մա-
սերի վրայ:

—Առապաստը պարզիր և թո՛ք դէպի մակոյկը,—հրամա-
յեց Միտսոսը խուլ ձայնով,—բայց առաջ լապտերն ինձ տուր:

Եանին շտապով բոլորը կատարեց, և կայիկն արագ առաջ
սլացաւ: Միտսոսը սառնասրտութեամբ դարձրեց նրան ուղղակի
դէպի սե կոյտը: Մի քանի բոպէից յետոյ նաւը ծռուեց դէպի
հարաւ և կայիկի կայմը գոներից մէկի ապակին փշրելով՝ իր
ծայրը խրեց նրա մէջ: Այդ իսկ վայրկենին մակոյկը մի կողմ
չպրտուեց, և Միտսոսը լապտերը բարձր բռնած՝ թռաւ նրա մէջ:

—Ծռւաւ, չռւաւ,—չնշաց նա,—ես չեմ կարող:

Եւ նա լապտերը տուաւ Եանիին: Սա մի ակնթարթում
բաց արաւ լապտերը և կոխեց բեկնով ողողուած ցախի մէջ:
որը լուցկու նման բռնկուեց: Մի բոպէ ետ,—և ամբողջ կայիկը,
որի կայմը խրուած էր նաւի ջարդուած ապակու տեղը, մի ա-
հալին խարոյկ դարձաւ: Այն ինչ Միտսոսը կտրեց պարանը,
որով մակոյկը կապուած էր կայիկից, և նրանք երկսով թիւրը
ձեռք առան: Այրուող կայիկը ծածկում էր նրանց թիւրքերի
աչքից և հինգ բոպէ յետոյ մակոյկն այնքան հեռու էր, որ այլ
ևս ոչ մի վրանց չը կար: Այն ժամանակ Միտսոսը թին վայր
զցեց և մեռածի նման փռուեց մակոյկի յատակին:

Մթին հորիզոնի վրայ բարձրանում էր կրակէ սիւնը: Բո-
ցափառ կայիկն այրեց նաւը, և կրակն ամեն կողմից չրջապատեց
նրան: Աղաղակ և լաց ու կոծ էր լսւում նաւախուցիկից և
տախտակամածից, որտեղ խմբուել էին կանայք և երեխաները:
Նաւաստիները փորձեցին մակոյկ իջեցնել, բայց իւզոտած պա-
րանն այրուեց, և ալիքները քշեցին տարան մակոյկը, նախքան
աղատուած մարդիկ նրա մէջ կը մտնէին: Այն ինչ՝ կրակը լա-
փում էր ներսն ու տախտակամածը, իսկ յետոյ երկար լեզուներ
ի նման կայմերի վրայով բարձրացաւ դէպի առապաստները:
Անցաւ մի քանի բոպէ ետ, և վերջնական աղէտը վրայ հասաւ.
կրակը հասաւ վառօդի պահեստին, լսուեց մի զարհուրելի պայ-
թիւն, նաւը կտոր-կտոր եղաւ և ամեն ինչ անհետացաւ մթու-
թեան ու մրրկայոյզ ալիքների մէջ:

Պայթիւնն սթափեցրեց Միտսոսին, և նա զլուխը բարձր-
բացնելով՝ շէնջաց.

—Այդ ի՞նչ է:

—Ամեն ինչ վերջացաւ,—պատասխանեց Եանին,—նաւն
օդը ցնդուեց, և նրա մնացորդները ծովի մէջ են ընկղմուած:

—Փնոք Աստուծոյ, որ ամեն ինչ վերջացաւ,—հազիւ լսե-
լի ձայնով արտասանեց Միտսոսը և նորից ընկաւ մակոյկի յա-
տակին:

Եանին յենուեց թիերին, նրան շատ դժուար էր քառու
հակառակ տանել նաւը: Բայց և այնպէս մի ժամ յետոյ նա մօ-
տեցաւ Կոստանդինի տան դիմացի ավին:

—Մենք տանն ենք,—ասաց նա՝ Միտսոսի ուսերից բռնե-
լով:

Վերջինս վեր կացաւ և լուռ հետեւեց Եանիին: Ներս մտնե-
լով՝ նա նստեց պատուհանի մօտ և անմիտ հայեացքն ուղղեց
դէպի խաւարը:

—Մի քանի բոպէ անցաւ, և մի մարդ դուռը բաղխեց: Եա-
նին հարցրեց.

—Ո՞վ է:

—Ես եմ, Լեւսը,—պատասխանեց մի ձայն զրսից: Եա-
նին դժկամակութեամբ բաց արաւ դուռը և ուրախ, հաստա-
փոր սրճարանատէրը ներս մտաւ:

—Ո՞ւր էիք կորել,—ասաց նա ժպտալով,—մի գեղեցիկ
տեսարանից զրկուեցիք: Թիւրքական նաւն այրուեց ծովի վրայ
և սարսափելի պայթիւնից յետոյ խորասուզուեց դէպի խաւար
անդունդը, այնպէս որ ոչ մի հոգի չ'ազատուեց: Այստեղ, որ խոզ
Արդուլը իր կանանցով նրա վրայ չէր:

—Ի՞նչ: Ո՞ր Արդուլը,—բարձրաձայն բացաղանչեց Միտ-
սոսը՝ բռնելով Լեւսի ուսերից և կատաղաբար ցնցելով նրան:

—Ի՞նչ պատահեց ձեզ, թողէք ինձ,—հառաչեց վերուկը,—
ես այն անիծեալ Արդուլ-Ահմէդի մասին եմ ասում, որը երեկ
իւր տանեցիներէ հետ գնաց Տրիպոլիս:

Միտսոսն այլակերպուեց. աչքերն սկսեցին ուրախութեամբ
փայլել, և նա խելագարի նման նայում էր Եանին: Վերջապէս
նա զրկեց Լեւսին և սկսեց նրա այտերը համբուրել:

—Ա՛յ գերսուկ,—բացաղանչեց նա,—կեցցես դու: Ես քեզ
սիրում եմ այդ ուրախառիթ լուրը հաղորդելուդ համար: Եանի,
կուշտ խմացնենք սրան: Ես գինի կը բերեմ:

Եւ նա դուրս վազեց սենեակից:

—Ի՞նչ է, Միտսոսը խեղճ թոցրե՞լ է,—հարցրեց Լեւսը՝
ոչինչ չը հասկանալով:

—Այն, բոլորովին, բայց միայն ուրախութիւնից,—պատասխանեց Նանին:

Եւ նա էլ զուրս վազեց Մխտոսի ետեից: Վերջինս կանգնած էր չեմբին, և նրա գէմբը երջանկութիւնից փայլում էր: Նանին անխօս գրկախառնեց նրան: Երկու ընկերները հասկանում էին միմեանց և խօսքերի կարօտութիւն չէին զգում:

IV

Տայգետի յունաց բանակն ամեն օր նորակոչներ թարմ զօրախմբեր էին գալիս. ամեն տեղ աղատութեան համար բոլոր կուռքները իրանց ընկերների քաջադործութիւններն էին պատմում: Կալամատայի առումը մի կայծ էր, որն այրեց վառօդի թիւի ծայրը, և հարկւրաւոր գիւղերում հայրենասէրներն ապստամբեցին ատելի թիւրքերի գէմ՝ սպանելով իրանց ցեղային թշնամիներին, նրանց բնակարաններն այրելով և կանանց ու երեխաներին գերի տանելով: Քիչ զէսքերում միայն թիւրքերը նախապարաստուած էին, և յոյներին սարսափելի կոտորած էր սպասում, բայց համարեա ամեն տեղ փափկասէր թիւրքերը ներհում էին, երբ յանկարծ իրանց բոլոր ոճիրների ծանր պատիժը թափուեց իրանց զլխին: Ի հարկէ՝ յոյների քաջադործութիւնները բարոյական գովելի փառքով չէին պսակուած, նրանց միջմիջորութիւնը խիստ էր, բայց արդար, և առհասարակ սարուկներն իրանց բռնակալների գէմ ապստամբելով՝ երբէք չեն կարող բոլորովին օրինաւոր կերպով վարուել: Վրէժ-խընդրութեամբ յագնաւով՝ հայրենասէրների իւրաքանչիւր զօրագունդ գիմում էր գէտի կենտրոններից մէկը—Կալաւրիտա կամ Տայգետ, բայց զլիաւորատէս գէտի վերջինը, որովհետեւ այնտեղի զօրքը գեռես Պետրօ-բէյի հրամանատարութեան տակ գտնուելով՝ յայտնի անուն էր վաստակել Կալամատայում թիւրքերի գէմ տարած առաջին յաղթութեամբ:

Բայց շուտով հայրենասէրների թիւն այնքան մեծացաւ, և նրանց հետ վարուելն այնքան դժուար էր, որ Նիկողայոսը որոշեց երկրորդ հարուածը տալ թիւրքերին:

Մեծանիայում, որտեղ թիւրքերի միակ ամրոցը Կալամատան էր, նրանց ոչինչ չէր մնում անելու, բացի ասպատակութիւններից, իսկ Արկաղիայում մի քանի ամրացրած տեղեր կային, որոնց հարկաւոր էր տիրել, նախ քան Տրիպոլիս վրայ արշաւելը: Դրանցից ամենազլխաւորը՝ Կարիսկնան՝ գտնուում էր Ալիէսի վերեւ, մի ուղղաձիգ լեռնազագոթի վրայ: Սա մի ամրացրած, համարեա բացառապէս թիւրքական քաղաք էր, և

Պետրո-բէյը որոշեց իր պատերազմական զործողութիւնները երկրորդ նպատակակէտն այդ քաղաքն ընտրել: Իրաւ՝ վաղուց արդէն ժամանակ էր ամեն կողմից հաւաքուած այս զինուած մարդկանց խմբից, որոնք ոչինչ չէին շինում և պատերազմի մասին ամենավերջը գաղափար անդամ չ'ունէին, կանոնաւոր զօրք կազմակերպել: Ուստի Պետրո-բէյն առաջարկեց Նիկողայոսին զնդի նման մի բան ձևակերպել, որի կենտրոնական մասը կը կազմէին այն մարդիկ, որոնք արդէն եղած էին կռի մէջ և Կալամատայի առմանը մասնակցել էին: Այդ գնդով նա պէտք է յարձակում գործէր Կարիտենայի վրայ և եթէ հնարաւոր էր՝ զրաւել այն: Յամենայն դէպս եթէ մինչև անգամ յաղթանակը չը տանէին էլ, գոնէ նորակոչ զինուորները կը վարժուէին պատերազմական ձևերին և կարգապահութեանը: Միևնոյն ժամանակ Պետրո-բէյը իր գլխաւոր բանակատեղին կը տեղափոխէր լեռների խորքը, Արկադիայի գաշտավայրի և Տրիպոլսի մէջ տեղը, այնպէս որ պարտութիւն կրելիս Նիկողայոսը կարող էր այն կողմը նահանջել. իսկ միւս կողմից Պետրո-բէյը հնարաւորութիւն կ'ունենար հետամուտ լինելու, թէ ինչ են շինում թիւրքական ամրոցում: Բայց նա պարտաւոր էր մի քանի փոքրիկ զօրախմբեր էլ թողնել Արկադիայի և Մեսսենիայի մէջ ընկած լեռնային անցքում, ինչպէս նաև այժմեան բանակի տեղը, այնպէս որ եթէ թիւրքերը մտածէին Կալամատայում զօրքը ափ հանել, Մեսսենիայի երկու լեռնային անցքերն էլ գրաւած գտնէին:

Նիկողայոսը հաւանեց այդ ծրագիրը և երկու օրից յետոյ ամենաանփորձ և քիչ վարժուած զինուորները մի գունդ առած՝ ճանապարհ ընկաւ: Բայց նա դիտմամբ ընտրել էր պատերազմի համար այս բոլորովին անպէտք մարդկանց՝ քաջ զիտենալով, որ յունաց զործի յաղթութեան համար անհրաժեշտ էր նրանցից կանոնաւոր զօրագունդ ստեղծել: Մի կողմից նա մի այսպիսի փոփոխութիւն հնարաւոր էր համարում, քանի որ նրա զինուորներն արեասիրտ, քաջառողջ մարդիկ էին և կարող էին ամեն տեսակ զրկանքների դիմանալ, իսկ միւս կողմից՝ եթէ որ նրանք առանց որևէ պարապմունքի բանակում մնային, չուտով նրանց մէջ անկարգապահութիւն կը տարածուէր:

Սկզբում մի անգամից նրանց չը վախեցնելու համար Նիկողայոսը թոյլ տուաւ լեռներից ու ինչպէս կարող էր՝ անցնել և միայն մի տեղ նշանակեց նրանց ժողովուրդու աջն գաշտավայրում, որտեղ մտադիր էր սկսել նրանց զինուորական կրթութիւնը: Այնտեղ նրանց պէտք է սպասէր կարաւանը, որը մի քանի ժամ առաջ էր դուրս եկել:

Երկու օր այսպէս ցիրուցան զնալով՝ Նիկողայոսն ու իր

մարդիկ հասան Մեղալուպոլիս, որը գտնւում էր Արկադիայի կանաչապատ դաշտավայրի մէջ։ Այս քաղաքն արդէն յոյների ձեռքին էր, և այն դրաւող երկուհարիւր հոգուց բաղկացած զօրախումբն իսկոյն միացաւ Նիկողայոսի զօրքին։ Այստեղ առաջին անգամ երևան եկաւ այն չարիքը, որը յետոյ այնքան միասնների պատճառ դարձաւ,—այն է՝ կոիւնները աւարի համար. բայց Նիկողայոսը բոլորովն զայրոյթով սկսեց յանդիմանել նրանց։

—Ի՞նչ է,—հարցնում էր նրանց,—մի քանի պիաստր վաստակելու համար էք ապստամբել։ Հայրենիքի ազատութեան գործը զուր գոհո՞ւմ էք մի տակառ գինի կամ մի թիւրք ստըրկուհի ձեռք գցելու համար...

Յետոյ նա յանձն առաւ բաժանել աւարը և կէսը ետ դրաւ պատերազմական ծախքերը ծածկելու համար, իսկ միւս կէսը, որքան որ հնարաւոր էր, արդարութեամբ բաժանեց բոլոր զինուորների մէջ։

Մեղալուպոլիսի մինչև Կարիտենա չորս ժամուայ ճանապարհ էր. նա կամենում էր այնտեղ հասնել առաւօտ կանուխ, այնպէս որ ո՛չ որ չ'իմանար յոյների մօտենալը։ Մեղալուպոլսցիներն էլ նրա մարդկանց նման քիչ էին ծանօթ պատերազմական գործին, բայց նրանց լաւ ծանօթ էր չրջակայ երկիրը, և Նիկողայոսը այդ մարդկանցից լրտեսների մի խումբ կազմակերպեց, որը պէտքէ առաջ դնար և բռնէր նրանց, որոնք կարող էին լուր տանել Կարիտենային սպառնացող վտանգի մասին։ Այս քաղաքն առնելու միակ միջոցը—Կալամատայի նման յանկարծակի գրաւելն էր։

Կարիտենան էլ Կալամատայի նման կարելի էր մի կողմից միայն առնել, բայց այստեղ ամրոցի պարսպի երկայնութեամբ մի ճանապարհ էր դնում, և յարձակուողները կարող էին ամբողջ ճանապարհին պաշարուածների դնդակներին զոհ դնալ։ Այդպէս էլ իսկապէս դուրս եկաւ, և Նիկողայոսը թիւրքերի ձեռքով առաջուց պատրաստուած թակարդն ընկաւ։

Լրտեսների խումբն արեւածագից առաջ ճանապարհ ընկաւ. իսկ մնացած զօրավունդը շուտով պէտք է հետևէր նրան, այնպէս որ կէս գիշերին մօտենար քաղաքին և գիշերն իսկ յարձակում գործէր, բայց եթէ այդ բանն անհնարին լինէր իրադրո՞ծել, յոյները կը չրջապատէին քաղաքը, որը լուսաբացին իրան պաշարուած կը տեսնէր։ Բայց լրտեսները Նիկողայոսի պատուէրից անցան և այնպէս շտապեցին, որ թիւրքերն իմացան նրանց մօտենալը և մի ճարպիկ պատերազմական խաղ պատրաստեցին հետևեալ օրուայ համար։ Նիկողայոսը կէս գիշերին

հասաւ քաղաքի մօտակայքը և տեսնելով որ ամեն ինչ հանդարտ է, իսկ քաղաքի դռները լաւ ամրացրած, որոշեց մինչև առաւօտ յետաձգել յարձակումը: Թշնամու գիւրքն անձամբ զընհեղուց յետոյ նա վերադարձաւ իր զօրապետի մօտ և հրաման տուաւ բանակի զինել: Ամենայուսալի զինուորներին, այն է՝ արգոսցիներին՝ նա տեղաւորեց ճանապարհի վրայ և Արիէոսի կամըրձի մօտ, իսկ անփորձները գրաւեցին հիւսիսային և հարաւային դիրքերը, որտեղից յարձակում չէր կարելի սպասել: Ինքը Նիկողայոսը տեղաւորուեց այս անփորձ նորակոչների մէջ, իսկ արգոսցիներին իրանց կամքին թողեց:

Արեղակը բարձրացաւ անամպ երկնքի երեսին և Նիկողայոսը շատ վաղ վերկենալով՝ դնաց նայելու, թէ արդեօք որեէ շարժում չէ նկատուում միջնաբերդի մէջ: Բայց սրբան եղաւ նրա դարմանքը, երբ տեսաւ, որ քաղաքի դռները բաց էին և մի քանի թիւրք ծուլութեամբ քշում էին իրանց ջորիները ճանապարհով: Նիկողայոսը միջնաբերդի վրայ յարձակում գործելու համար մի այսպիսի յարմար գէպքի չէր սպասում, ուստի և շտապ վերադառնալով իր զօրապետի մօտ՝ հրամայեց իսկոյն յարձակուել: Առաջից զնտւում էին արգոսցիները, յետոյ մեղալու պոլսեցիները, իսկ ամենից վերջը զանուում էր ինքն իր անփորձ զինուորներով:

Բայց հաղիւ էին նրան քաղաքի պարսպին հասել, երբ թիւրքերը գնդակների տարափ տեղացին նրանց վրայ: Պատերազմական գործին անսովոր լինելով՝ յոյները կանդ առան և սկսեցին պատասխանել հրաձգութեանը, բայց դա բոլորովին անխոհեմութիւն էր, քանի որ նրանց հակառակորդները ծածկուած էին պարսպի ետևը, իսկ իրանք ուղղակի նրանց գնդակների առաջ էին: Բայց արգոսցիները՝ չը նայելով բաղմաթիւ կորուսաներին, արիարար շարունակում էին ճանապարհը գէպի բաց դռները: Նրանց հետեւում էին նորակոչները, որոնք կրակին անսովոր լինելով, թիւրքերի հրացանների առաջին ձայներից ցնցուեցին և կը փախչէին, եթէ Նիկողայոսն առաջ չը վաղէր՝ դռալով:

— Եկէք ետեիցս, տղերք: Յոյց տանք թիւրքերին մեր ոյժը:

Յոյները շուտով լցին նոսրացած շարքերը և քաջութեամբ հետևեցին Նիկողայոսին, որը հպարտութեամբ նայելով նրանց՝ մտածում էր.

— Ա՛յ, հէնց այս է հարկաւոր սրանց: Սրանք քաջ են և կըրակին շուտ կը վարժուեն:

Այդ միջոցին արգոսցիները հասան դրանը, և հէնց այդ րո-

պէին յանկարծ հինգհարիւր հոգուց բաղկացած մի հեծելազօր զունդ դուրս թռաւ միջնաբերդից: Արգոսցիները կանգ առան և հրայան արձակեցին թիւրքերի վրայ, բայց չը կարողացան ձիաւորների ճնշմանը դիմադրել և ետ վազեցին: Տեսնելով այդ՝ Նիկողայոսը հասկացաւ, որ իր ամբողջ զօրադունդը կը ջարդուի և ճնշուած սրտով բարձրաձայն գոչեց.

—Ազատուեցէք, տղերք, ով ինչպէս կարող է:

Սկսուեց մի յուսահատ փախուստ, և փախչողներին կրճնկ-կոխ հալածում էին թիւրք ձիաւորները, որոնք սիրով ջարդում էին իրանց դժբախդ զոհերին և ատրճանակներ արձակում նըրանց վրայ:

Յոյների բախտից ճանապարհին մօտիկ բարձրանում էին անտառներով ծածկուած լեռներ: Այնտեղ հետապնդումը դժուարանում էր, և յոյները կարող էին հեշտութեամբ հասնել Վայտեղա, որտեղ Պետրօ-բէյն ուղում էր բանակ դնել: Նիկողայոսը պատահմամբ սայթաքեց և ոտքը վնասելով՝ ստիպուած եղաւ ետ մնալ իր զօրագնդերից, իսկ թիւրքերի ձեռքը չ'ընկնելու համար նա սկսեց զոռչուածութեամբ թագնուել թփերի ու ծառերի ետեր:

Լերան դապտթին հասնելով՝ նա ետ նայեց և տեսաւ, որ թիւրք հեծելազօրը անհնարին համարելով այլեւս հալածել թըշնամիներին, ամենահանդիստ կերպով քաղաք էր վերադառնում: Ամբողջ ճանապարհը ծածկուած էր դիակներով, զլխաւորապէս յոյների, թէպէտ և թիւրքերն էլ կորուստ էին ունեցել, որովհետեւ մի քանի անտէր ձիեր ծուլօրէն արածում էին: Նիկողայոսը մօտեցաւ դրանցից մէկին և թռաւ նրա վրայ: Ձիու զըլուխը դէպի մայառները դարձնելով՝ նա սկսեց զոռչուածութեամբ առաջ դնալ ծառերի միջով և շուտով հասաւ մի անտառային շաւղի: Ծուրջը նայելով՝ Նիկողայոսն իրանից ոչ հեռու տեսաւ մի փոքրիկ դիւղ և հեշտութեամբ ճանաչեց, որ դա Սերինան է, որտեղ ապրում էին նրա կնոջ ազգականները, և որտեղ ինքն ամուսնացել էր:

Մօտենալով դիւղին՝ նա այն համոզմունքին եկաւ, որ յոյները հաւանականաբար դիւղի թիւրքերին ոչնչացնելով՝ ձգել էին աները և Պետրօ-բէյի զօրքին միացել: Նիկողայոսը սաստիկ ցանկանում էր տեսնել այն տունը, որտեղից առել էր իր զըթբախտ կնոջը, և այն եկեղեցին, որտեղ պսակուել էր նրա հետ:

Թէ տունը և թէ եկեղեցին բաց էին, և նա տխուր մտածմունքներով պատած այցելեց երկու շինութիւնն էլ, թէպէտ ներկայ ըրպէում նրա վշտին միացել էր և այն ուրախալի զըգացմունքը, թէ կնոջ ու գտեր վրէժն արդէն լուծւում է: Նի-

կողայոսը յիշեց իրան համար թանկագին անձերի դիակներն Վրայ տուած երգումը և աչքի առաջ ունենալով՝ որ այդ երգումն սկսել է իրադործուել, նա գոհութիւն առաւ Աստծուն, որ իրան էր վրիժախան ընտրել:

Արեղակը մայր էր մանում, երբ նա նորից ճանապարհ ընկաւ և կէս գիշերին մօտ դուրս եկաւ դէպի գլխաւոր ճանապարհը, որտեղ մի պանդոկ կար. սա այն պանդոկն էր, ուր իջեանել էին Միտսոսն ու Յանին Տրիպոլսից փախչելիս: Պատուհաններից լոյս նկատելով՝ Նիկողայոսը ծածուկ մօտեցաւ դրանցից մէկին և տեսաւ, որ ամբողջ պանդոկը լցուած էր յոյն փախստականներով: Նրանցից մի քանիսը քնած էին, իսկ միւսներին պանդոկապետ Անաստասը հացով ու սուրճով հիւրասիրում էր:

Ձին կապելով՝ Նիկողայոսը ներս մտաւ և իսկոյն մի ծանօթ ձայն լսեց.

— Նիկողայոս մօրեղբայր: Այդ գո՛ւ ես:

— Ի հարկէ ես եմ, Միտսոս: Բայց գո՛ւ ինչ կերպով ես այստեղ ընկել:

— Պետրօ-բէյն ինձ այսօր այստեղ ուղարկեց իմանալու համար, թէ քեզ չեն տեսել կամ քո մասին ոչինչ չեն լսել: Ճշմարիտն ասեմ, երբ պատահածը լսեցի, վախեցայ քո վերաբերմամբ:

— Թիւրքերն ինձ այդպէս հեշտ չեն ձեռք գցիլ: Անաստաս, երբէք չեմ մոռանալ, որ դու տեղ տուիր փախստականներին: Իսկ այժմ ինձ էլ սուրճ տուր:

Նիկողայոսը նստեց բազկաթոռին և սուրճը խմելով՝ շարունակեց.

— Չըզիտեմ, Միտսոս, թէ քեզ ինչ են պատմել, բայց ես կը պատմեմ այն, ինչ որ տեսայ: Իմ աչքերի առաջ երբէ պատերազմ չը տեսած մարդկանց մի զօրադունդ հաստատուն կերպով կանգնեց թշնամու կրակի առաջ, և այդ միայն այն պատճառով, որ դրա մէջ էր կայանում նրանց պարտականութիւնը: Նրանցից ոչ մէկը չը փախաւ, մինչև որ ես չը հրամայեցի ազատուել:

Միտսոսը քիչ կարմրեց. իսկ չուրջը պառկած յոյներն ըսկսեցին գլուխները բարձրացնել և ականջ դնել Նիկողայոսի խօսքերին. նա շարունակեց.

— Կարծես այժմ էլ աչքերիս առաջ տեսնում եմ, թէ ինչպէս մի կողմից նրանց ճնշում են ձիաւորները, իսկ միւս կողմից դնդակների տարափ է թափւում նրանց վրայ: Ո՛չ, ես երբէք այդպիսի արիասիրտ մարդիկ չեմ տեսել:

Միտասոր մօտեցաւ կողքին կանգնած մի յոյնի և ձեռքը մեկնելով՝ ասաց.

—Ներքի ինձ: Ես ետ եմ վերցնում խօսքերս:

—Իսկ ի՞նչ էիր ասել, Միտասոր,—հարցրեց Նիկողայոսը:

—Ես ասում էի, թէ նրանք վախուկներ են, իսկ այժմ տեսնում եմ, որ մեղաւոր եմ նրանց մօտ:

—Աւելորդ է ներողութիւն խնդրելդ,—վրայ բերաւ բարձր-րահասակ, լայնաթիկունը յոյնը, որին դարձել էր Միտասոր,—ինքս էլ քեզ լաւ պատասխան տուի,—ես քեզ անուանեցի սր-տախօս:

—Ի հարկէ, և մենք քիչ մնաց կռէինք: Բայց այժմ ընդ-միշտ բարեկամներ ենք: Սակայն, Նիկողայոս մօրեղբայր, ին-չո՞ւ ես կաղում և կաղալով ի՞նչպէս մինչև այստեղ հասար:

—Ես մի գեղեցիկ թիւրքական ձիով եկայ:

Շրջապատողներին հարցութիւնք անելով՝ Նիկողայոսն իմա-ցաւ, որ դրանք վերջին փախստականներն էին և նրանց մէջ վի-րաւորներ չըկային, որոնց մի մասը գերի էր ընկել թիւրքերի ձեռքը, իսկ միւսը ջորիներով բանակին էր ուղարկուած: Նիկո-ղայոսի հաշիւին նայելով՝ նա երեք հարիւր հոգի էր կորցրել, բայց եթէ որ իր զինուորներին չը հրամայէր փախչելով ազա-տուել, այն ժամանակ այդ կորուստը հինգ անգամ աւելի կը լինէր:

—Է՛, Միտասոր, իսկ դո՞ւ երբ վերադարձար և ի՞նչ արի՞ր նաւը,—հարցրեց նա երիտասարդին:

—Մենք Տայգետ գնալուցդ երեք օր յետոյ վերադարձանք, իսկ նաւն այլևս գոյութիւն չ'ունի:

—Պատմի՛ր ինձ բոլորը մանրամասնօրէն:

Միտասոր պատմութիւնը բոլորը համակրութեամբ լսեցին, և երբ նա աւարտեց, Նիկողայոսն ասաց ժպտալով.

—Կեցցե՛ս, դու իմ պարծանքն ես: Սակայն, տղերք, չու-տով կը լուսանայ, ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու:

Քառորդ ժամ յետոյ նրանք ճանապարհ ընկան և մի ժամ անցած հասան այն ամրոցին, որը շինել էր Պետրօ-բէյը լեռ-նազագաթի վրայ: Հեռուից նրանց տեսնելով՝ Պետրօ-բէյն ըն-դառաջ եկաւ և զոչեց Նիկողայոսին.

—Է՛հ, փառք Աստուծոյ, որ դու վերադարձար. նշանա-կում է խայտառակութիւն չը կայ:

—Ճշմարիտ ես ասում: Եթէ խայտառակութիւն լինէր, ես չէի վերադառնալ: Մեր քաջերը առիւծի նման էին կուռւմ, իսկ եթէ մէկը մի բանում մեղաւոր է, այդ ես եմ միայն:

Եւ նա պատմեց բոլոր պատահածը:

—Մեր քաջերը փառքով ծածկել են իրանց անունը, իսկ դու փախչելու հրամանը տալով՝ բոլորից աւելի արիաբար ես վարուել:

—Ես յիմար կը լինէի, եթէ այդ հրամանը չը տայի,—պատասխանեց Նիկողայոսը ծիծաղելով:

V

Վայլտեղա եկած օրից Պետրո-բէյը գիշեր-ցերեկ հանգըստութիւն չ'ունէր և տենդային արագութեամբ ամրացնում էր այն լեռնաճիւղի գաղաթի վրայ իր զրաւած զիրքը, որ ուղղածիւ իջնում էր դէպի ներքին հովիտը: Այս գիւրքը կրկնապատիկ յարմարութիւն ունէր. թիւրք հեծելազօրքը չէր կարող այստեղ յարձակուել նրանց վրայ, այստեղ դժուար էր սլաշարելու համար բարձրացնել մեծամեծ թնդանոթները: Բացի դրանից Վայլտեղան զրաւելով Պետրո-բէյը Տրիպոլիսը կտրում էր կալամատայից, ուր թիւրքերն ամենայն հաւանականութեամբ զօրքեր կ'ուղարկէին:

Տրիպոլիսն ընկած էր դէպի հիւսիս-արեւելք ութ մղոն հեռաւորութեան վրայ, և անհրաժեշտ էր որքան կարելի էր շատ ամրացնել Վայլտեղան: Ամրոցի պաշտպանողական մասերը շինելու համար Պետրո-բէյը հրամայեց թիւրքական զիւղերի տները քանդել, իսկ յոյները տեղաւորուեցին ձողերից և ցախերից շինուած վրանների մէջ, տեղ-տեղ երևում էին մեծամեծ քարեր, բիւզանդական սիւների բեկորներ, առիւծի գլուխներ քանդակագործուած վիճատիկան սիւների վերնաքարեր, աղիւսներ, ծիրանաքարի (պորփիւր) կտորներ... Բայց չը նայելով նիւթի զանազանակերպութեանը՝ պարիսպները ցարժր էին ու հաստ, և ինչպէս Պետրո-բէյն ասում էր, նրանց մի հիմնաւոր ամրութիւն էր հարկաւոր և սչ թէ հարեմի համար մի զեղեցիկ շինութիւն:

Ամրոցի ներսը բացի զինուորների վրաններից երևում էին միայն երկու տուն—դէնքի և ռաղմամթերքի համար: Ինչպէս միշտ, Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը բնակւում էին զինուորների վրանների նման անակների մէջ: Զորիներն ու ոչխարների հօտերը գիշերները պահուում էին վարախներում, բանակից դէպի հարաւ, իսկ ցերեկն ուղեկից զօրքի հսկողութեան տակ արածում լեռների լանջին: Պաշարն առատ էր, և մարդիկ գոհ էին երևում, որովհետեւ աւարը շատ էր:

Տասն օր էլ անցաւ, և ապրիլի վերջին ամրոցի շինութիւնն աւարտուեց: Այն ժամանակ Պետրո-բէյը վաղուց ար-

դէն իր կազմած ծրագրի համեմատ սկսեց դիշեր-ցերեկ յարձակումներ գործել Տրիպոլսի չրջապատ գիւղերի վրայ, որոնց միջոցին վերջիններս կրակի էին մատնւում, տղամարդիկ, կանայք և երեխաները—մահուան, իսկ կայքը—աւարի: Ի հարկէ՝ այդպիսի գործողութիւնները մեծ փառքի չէին արժանացնում յոյներին, բայց զրանք մտնում էին ասպատակութեան ընդհանուր ծրագրի մէջ) և յոյները կարծում էին, թէ այդպիսի գործողութիւնների շնորհիւ միայն կարող էին հայրենիքի ազատութիւնը ձեռք բերել: Ինչ վերաբերում է նրանց ունեցած կորուստներին,—գրանք կարելի էր մատնելով հաշուել, որովհետեւ թիւրքերը չատ սակաւ էին ընդգրկում: Թիւն ցոյց տալիս: Մի քանի օրում Տրիպոլսի չրջակայ փոքրիկ սպիտակ գիւղերը ծրագրող աւերակներ էին ներկայացնում:

Պետրո-բէյը մի ուրիշ բանակատեղի էլ չինեց լեռների մէջ, Տրիպոլսից դէպի արևելք, այս քաղաքի և ան դաշտավայրի միջև ընկած ճանապարհը պահպանելու համար, որտեղ Արգոսն ու Նաւալիան էին գտնւում: Յոյներն արդէն ընդհարում ունեցել էին Նաւալիայից դուրս եկած թիւրք զինուորների հետ: Առաջինները հարիւր մարդ կորցրին, իսկ թիւրքերի կորուստը կրկնապատիկ էր, որովհետեւ ծանրաշարժ, հաստափոք թիւրքերն անկարող էին դիմադրել թեթիւաշարժ լեռնաբնակների անվահերութեանը: Այս անգամ յոյները թափարգ էին պատրաստել թիւրքերի համար և ճանապարհի երկու կողմի մացառների մէջ պահուելով՝ միանգամից կատաղի կրակ թափեցին ճանապարհից անցնող զինքերի վրայ: Թիւրքերը հեծելազօրք ունէին, որը պակասում էր յոյներին, բայց նա անօգուտ էր լեռնոտ և անտառախիտ տեղերում: Երբ թիւրքերի չփոթմունքն անցաւ, սկսեցին յոյներին դուրս վանել մացառների միջև, իսկ վերջիններս կարգով ետ նահանջեցին: Այս ասպատակութիւնները հանդիսաւ չէին տալիս թիւրքերին, որոնց թւում էր, թէ ուրուականների հետ գործ ունենալ թէպէտ պատերազմի սկզբում թիւրքերը յոյներից բազմաթիւ էին, բայց իւրաքանչիւր ընդհարումից յետոյ առաջինների թիւը պակասում էր, իսկ վերջինները շարունակ բազմանում էին թարմ օժանդակիչ զօրքերով: Եթէ որ Յունաստանի ազատութեան պատերազմի այս չրջանում Պետրո-բէյը մի հարթ տեղ բացարձակ կուի դուրս գար, ամենայն հաւանականութեամբ յունաց զօրքը բոլորովին կ'ոչնչանար, ուստի և նրա ընտրած պատերազմի այս ձևը պատիւ էր բերում Պետրո-բէյին, թէպէտ ինքն անձամբ հակառակ էր դրան: Բայց յոյներն օրէցօր փորձառութիւն և հմտութիւն էին

ձեռք բերում ղինուորական զործի մէջ, իսկ թիւրքերը պատե-
րազմի սյուպիսի եղանակի շնորհիւ անկարող էին գործի գնել
իրանց հեծելազօրն ու թնդանօթածիզ գօրքը, որոնք նրանց գըլ-
խաւոր ոյժն էին կազմում:

Սակայն հիւսիսային մասում զործերն այնքան յաջող չէին
գընում: Հերմանը, որն իսկապէս կալաւրիտայի զօրքի առաջ-
նորդն էր, այնքան խոհեմ չը գտնուէր, որպէս Վայլտեղայի իր
ղինակից ընկերն էր, և համարձակուելով Պատրասի միջնաբեր-
դի վրայ յարձակուել՝ պարտութիւն կրէր: Նրա զօրագունդն էլ
թակարդի մէջ ընկաւ և հեծելազօրի յարձակման ենթարկուէր,
բայն նա չ'ուզէր Նիկողայոսի նման փախչելով ազատուել, այլ
որոշէր զիմադրութեամբ առնել ամբողջ: Թիւրքերի մի հեծելա-
զօր գունդ անցաւ նրանց քամակը և ճանապարհը կտրէր: Յոյ-
ներն առիւծի նման էին կռւում և իրանց համար ճանապարհ
բաց արին, բայց նրանց կորուստը թիւրքերի համեմատութեամբ
ահագին էր և նրանք ոչ մի օգուտ չ'ունեցան, քանի որ Պատ-
րասի միջնաբերդը թշնամու ձեռքը մնաց:

Այդ աղէտի լուրը Վայլտեղա հասաւ մայիսի 5-ին. միև-
նոյն ժամանակ այնտեղ տեղեկութիւն ստացուէր, թէ հինդհա-
րիւր ձիաւորներից և հազարհինգհարիւր հետեակներից բաղկա-
ցած թիւրքական մի գունդ Կորնթոսի ծովածոցի ուղղութեամբ
գնացել էր դէպի արևելք: Այդ գունդը գտնուում էր Ահմէդ-բէյ
անունով մի շնորհալի թիւրք սպայի հրամանատարութեան տակ:
Մի քանի օր յետոյ թիւրքերը հասան Արգոս, իսկ յետոյ, մինչ-
դեռ նրանց առաջապահ գունդը յոյների հետ հրայանաձգու-
թեան էր բռնուած, ամբողջ զօրագունդը հանդիստ կերպով ան-
ցաւ գէպի Տրիպոլիս, ուր հասաւ միևնոյն օրուայ երեկոյեան:
Այդ շարժումը շատ ճարպիկ և համարձակ կերպով կատարուէր,
ուստի և Պետրօ-բէյն օրէցօր սպասում էր, թէ իր զօրքի վրայ
յարձակում կը լինի:

Ահմէդ-բէյը Տրիպոլիսն աւելի ևս ողորմելի դրութեան մէջ
գտաւ, քան թէ յոյները ենթադրում էին: Վերջիններիս մշտա-
կան ասպատակութիւնների շնորհիւ Տրիպոլիսը զրկուել էր պա-
շարի ներմուծութիւնից, և ընդհակառակը՝ նրանց այրած ու ա-
ւերած գիւղերի բաղմաթիւ փախստականներով բնակիչների
թիւն աւելացել էր: Ակներս էր, որ նախ և առաջ անհրաժեշտ
էր վերականգնել Մեսսենայի հաղորդակցութիւնը, քանի որ
Արգոսի դաշտավայրը ասպատակւած յոյների զօրախմբերով բռ-
նուած էր: Ծշմարիտ է, Նաւալիան դեռ ևս թիւրքերի ձեռքին
էր, բայց դաշտավայրը զբաւող յոյներն այդ քաղաքն էլ կտրել
էին երկրի ներքին մասից, և նորերս կազմակերպուած յունա-

կան նաւատորմիղը ծովային ուժակոծութեան նման մի բան էր կատարում, այնպէս որ պաշարի ներմուծութիւնը չատ դժուարացել էր: Չը գետնեալով որ Պետրօ-բէյը պահակախմբեր է դրել Տայգետի վրայ, Կալամատայի և Արկադիայի միջև, Ահմէդ-բէյը որոշեց Վալլտեղայի վրայ մի յաջող յարձակում գործելով՝ Մասսենայի և ծովի հետ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն բանալ:

Այդ յարձակումը կատարուեց մայիսի 24-ին, առաւօտ կանուխ: Լուսադիմին Վալլտեղայի պարսպի վրայից նկատեցին, որ Տրիպոլի հարաւային դռնից դուրս էր գալիս մի հեծեղազոր գունդ, իսկ նրա ետեւից ձգւում էր հետեակ զօրքը: Քառորդ ժամ յետոյ ամբողջ բանակը ոտքի վրայ էր: Պետրօ-բէյը ձորահովտի հակառակ կողմում գտնուած պահակախմբին նշաններ տալու եղանակը որոշեց, բայց ինքը ոչ մի նշան չը սուսաւ նրան, որովհետև Ահմէդը կարող էր հանդիպել այն լեռնային անցքը պահպանող պահակախմբին, որտեղից ճանապարհն անցնում էր դէպի Արդուս:

Յուրա պիշերուան յաջորդեց պարզ առաւօտը, և դռնից դուրս եկած զօրքերը սրտակի երևում էին իրանց երկու թշնմանօթներով: Նիկողայոսը իր գեղեցիկ հեռադիտակով, որը ինչ որ ծառայութեան համար ընծայ էր ստացել մի անդլիացի նաւավարից, Պետրօ-բէյի հետ ուշի-ուշով դիտում էր թշնամու շարժումները:

— Ես հասկանում, եմ, թէ նրանք ինչ են կամենում—ասաց Նիկողայոսն՝ իր ընկերին դառնալով,—նրանք ուզում են խաբելով մեզ և ձորահովտի միւս կողմը կանգնած մեր պահակախումբը՝ դուրս կոչել դէպի զաշտավայրը, բայց ես կարծում եմ, որ մեզ համար լաւ է տանը մնալ: Ես ամենին յանկուծութիւն չ'ունեմ նրանց հեծեղազօրքին և երկու մահաբեր թնդանօթին հանդիպելու: Շտապելու ոչինչ չը կայ: Գնանք և հանգիստ նախաճաշենք:

Նա հրամայեց հանգստանալու նշան տալ, և Պետրօ-բէյը զինուորներին ասաց, որ լաւ ուտեն, քանի որ այդ օրը ճաշ լինելու չէր:

— Բայց դրա փոխարէն լաւ ընթրիք կ'ունենանք,—ասաց նա՝ ցոյց տալով մօտեցող թշնամուն:

Մի քանի րոպէից յետոյ հարիւրաւոր կրակներ վառուեցին, որոնց վրայ յոյներն սկսեցին սուրճ եփել, իսկ պարսպների վրայ մնացին երկու թէ երեք պահապաններ, որոնց Պետրօ-բէյը հրամայեց տեղեկութիւն տալ իրան, երբ թշնամու զօրագունդը կը դառնայ դէպի արեւմուտք—Վալլտեղայի վրայ, կամ արևելք—դէպի լեռների հակառակ կողմն ընկած պահակատեղին: Բայց

Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը դեռ նախաճաշի չէին նստած, երբ մի լրարեր մօտեցաւ նրան և յայտնեց, թէ հօլտի միւս կողմի պահակախումբը նշան է տալիս:

— Ես նշան տուողների խմբից չեմ, բարեկամ,— պատասխանեց Պետրո-բէյը՝ նախաճաշը շարունակելով,— թող նշանները թարգմանեն և հաղորդեն ինձ: Էլ սուրճ չեմ ուղում, Նիկողայոս: Սա այսօր ինձ աւելի համեղ է թւում:

Երկու բոպէ անցած՝ նշան տուողների խմբից հաղորդեցին, թէ պահակախումբը հրամաններ է լսնդրում:

— Մնացէք ձեր տեղը,— թելադրեց Պետրո-բէյը պատասխանելու,— և ուշադրութեամբ նայեցէք, թէ թիւրքերին օժանդակիչ զօրքեր չեն գալիս արդեօք Արդսից: Եթէ իրօք այդպիսի բան կը տեսնէք, իսկոյն իմաց տուէք: Երբ Տրիպոլսից դուրս եկած զօրքերը յարձակունեն ձեզ վրայ, դուք ետ նահանջեցէք և որքան կարելի է առաջ քաշեցէք նրանց, մինչև մենք ձեզ համար կուենք: Աղօթեցէք մեզ համար:

Նախաճաշը վերջացնելուց յետոյ Նիկողայոսը դարձաւ Պետրո-բէյին.

— Դէհ, այժմ խօսենք:

Անցաւ մի ժամ էլ, և մի նոր լրարեր եկաւ տեղեկութիւն բերելով, թէ թիւրք զօրքերն ուղղակի Վայտեկայի վրայ են գալիս:

Պետրո-բէյը վեր թռաւ և բարձր ձայնով հրամայեց.

— Բոլորն իրանց տեղերը, պարսպի ետեւ: Ձը համարձակուէք առանց հրամանի հրացան արձակել: Եանի, իմ հրամանները հաղորդիր բոլոր վաշտապետներին:

Բոլոր պատերի մէջ հրացանների համար ծակեր էին բացուած, և դրանցից իւրաքանչիւրի առաջ չորս հոգի կանգնեցին, որոնցից երկուսը հրացան էին արձակում, իսկ երկուսը լցնում էին հրացանները: Դրսից պարիսպներն ինն օտնաչափ բարձրութիւն ունէին, իսկ ներսից հինգ օտնաչափից աւելի չէին, որովհետեւ սարի լանջին էին դանդում:

Պետրո-բէյը տեղաւորուեց պարսպի վրայ, զրան վերել, որտեղից նա կարող էր թշնամու շարժումներին հետեւել: Նա հետուից նկատեց, որ թիւրքական հետեակ զօրքը բաժանուեց երկու խմբի, որոնցից մէկը գիմնի գէպի ձորահօտի միւս կողմի պահակախումբը, իսկ միւսը գալիս էր ուղղակի Վայտեկայի վրայ: Հեծելազօրքը հետևում էր երկրորդ զօրախմբին, բայց երբ լեռնային ճանապարհը հետզհետէ ուղղաձիւ դարձաւ, կանգ առաւ: Երևում էր, որ թիւրքերը դիտաւորութիւն ունէին իրանց առաջին զօրաբաժնով յոյներին դուրս հրաւիրել գէպի գաշտա-

վայրը, իսկ հեծեալազօրների դուռնը, որ կանդնած էր Վալյտե-
դայի տակ, թոյլ չէր տալ նրանց օգնութիւն ուղարկելու: Պետ-
րօ-բէյը դո՛հ էր թիւրքերի այս դիտաւորութիւնից, թէպէտ նա
զիւէր, որ Վալյտեդայի վրայ եկող զօրաբաժնի մէջ կային ալ-
բանայի վարձկաններ, որոնք յայտնի էին իրանց քաջութեամբ
ու դադանաբարոյութեամբ:

Յոյները, որոնք չորս հոգուց բաղկացած խմբակների էին
վերածուել, բաժանուում էին մի քանի հարիւրեակների, իւրաքան-
չիւրը մի վաշտապետի հրամանատարութեան տակ, իսկ պարբա-
ների վրայ ընդամենը երկուհազար հոգի կային: Մնացածներից
յիսունը ղեաղուում էին ղէնքեր և ռազմամթերք բաժանելով,
հարիւր հոգի պահեստի ոյժն էին կազմում, իսկ մնացած հինգ
հարիւրը Նիկողայոսի հրամանատարութեան տակ՝ հրացանները
ձեռներին կանդնած էին բանակի մէջտեղում: Պետրօ-բէյի և
Նիկողայոսի կազմած նախադժի համաձայն սրանք դեռ դորձ
չ'ուռնէին, ուստի և Նիկողայոսը թոյլ տուաւ ցրուել, բայց այն
պայմանով, որ հեռու չը դնային և առաջին իսկ հարկաւոր եղած
դէպքում ժողովուէին: Միաստօը Նիկողայոսի մօտ էր, իսկ Նա-
նին Պետրօ-բէյից չէր հեռանում և պատրաստուել էր նրա հրա-
մանները բանակի զանազան կողմերը տանելու:

Անցաւ մի ժամ, երբ բարձրութեան վրայ Վալյտեդայից
հինգհարիւր քայլ հեռու երևացել էր ալբանական հետևակ զօր-
քը, բայց և այնպէս յունաց բանակում ամեն ինչ խաղաղ և
հանդիստ էր: Ինչպէս երևում էր, թշնամին ուղում էր յարձա-
կում դորձել յունաց ամբուլթեան վրայ՝ չը դիտենալով, թէ որ-
քան զօրեղ էր նա: Թիւրքական զօրքի չարքում արդէն յարձակ-
ման հրամաններ էին լսւում, իսկ յոյներն առաջուայ նման ան-
շարժ էին, միայն Նանին մօտ վազեց Նիկողայոսին և հաղոր-
դեց նրան Պետրօ-բէյի հրամանը—պատրաստ լինել: Յունաց
բանակից քառորդ միո՞ն հեռու ալբանացիները կանգ առան մի
փոսի մէջ: Նրկու մղան հեռու պսպղում էին թիւրք հեծեալազօրի
ղէնքերը, հեռուն՝ արևելքում սև կէտերի նման երևում էին
այն զօրքերը, որոնք դնում էին քամակից խփելու:

Յոյների նեարդերը վերին աստիճանի լարուած էին: Նը-
րանք զիւռէին, որ մի քանի րոպէից յետոյ անտեսանելի թշնա-
մին կրակ կը տայ, և ցաւալի սրտով սպասում էին այդ վայրկե-
սին: Իրաքանչիւրն առանձին կերպով էր արտայայտում այդ
անհանգստութիւնը: Նանին Պետրօ-բէյի մօտ կանդնած՝ ցած
ձայնով նղովում էր թիւրքերին, և նրա դէմքը խաչխաչի պոյն էր
ստացել. մեղաւորութեան մի երիտասարդ զինուոր կեղծ ծիծաղ
էր բարձրացրել, որը չ'ընդհատեց մինչև անգամ և այն ժամա-

նակ, երբ ենթասպան խփեց նրա ականջին. Մխտոսը Նիկողայոսի մօտից ոչ մի քայլ չը հեռանալով՝ գինեգործների երգն էր շուայնում. հայր Անդրէասը, որը խնդրել էր թոյլ տալ իրան դոնէ զինուորների համար հրացաններ լցնելու, «Զքեզ Աստուած զովաբանեմք»-ն էր երգում կիսաձայն. Նիկողայոսն անխօս պսպղացնում էր աչքերը, իսկ մեծամասնութիւնն անհամբերութեամբ գնում-գալիս էր: Միմիայն Պետրո-բէյը բոլորովին հանդիստ էր և այդ զուցէ այն պատճառով, որ նա պարտաւոր էր բոլորի մասին մտածել:

Վերջապէս լերան ետեւից երեւցին թիւքերը երկու խումբի բաժանուած: Պետրո-բէյը մի հայկացք զցեց նրանց վրայ և Եանիին դռնալով ասաց շտապով.

—Նրանք միանգամից այս և հակառակ կողմի դռների վրայ կը յարձակուեն: Որքան կարելի է շուտ վազիր այնտեղ և ինքդ սկսիր հրացանաձգութիւնը: Հրամայելու եղանակը քեզ յայտնի է:

Եանին բանակի միջով վազեց դէպի միւս կողմը և այնտեղի դրանը մօտենալով՝ հրացանների ձայն լսեց այն կողմից, որտեղ Պետրո-բէյն էր: Իրաւ, ալքանացիները միանգամից յարձակում գործեցին թէ այս և թէ այն: Դռների վրայ, բայց բաւական ժամանակ անցաւ, մինչև նրանք երեւցին այն զիրքի առաջ, որը յանձնուած էր Եանիի պաշտպանութեանը: Երբ նրանք վաթսուս քայլ միայն հեռու էին պարսպից, և արդէն կտրելի էր դէմքերը որոշել, Եանին հրամայեց.

—Խփիր...

Յոյների առաջին միանուադ հարուածն անաշուղ էր, քանի որ զնդակների մեծ ժառանգաւորացիների զլխի վրայից անցաւ. երկրորդն ու երրորդը՝ աւելի աջողակ էին: Այս բանն արզեւէր չ'եղաւ յարձակողների մեծամասնութեան առաջուայ նման մօտենալուն, իսկ մի աննշան խումբ կանդ առնելով լերան վրայ՝ հրացանաձգութեամբ պատասխանեց, որը սակայն յոյների համար անփութ էր, որովհետև պարիսպը պաշտպանում էր նրանց:

Այդ միջոցին երկու դռների մէջ՝ կենտրոնում կանգնած յոյներն անգործ էին, բայց չ'անցաւ մի քանի րոպէ, որ նրանք էլ հարկաւորուեցին Պետրո-բէյին, և սա հրաման ուղարկեց շարուել առաջին դրան ետեւը, որը նրա հաշուով կարող էր չը գիմանալ թշնամու ճնշմանը: Նիկողայոսը նոյնն արաւ և երկրորդ դրան վերաբերմամբ: Ընդ սմին թէ այստեղ և թէ այնտեղ մարդկանց առաջին շարքերը ծուռկ էին չոքել:

Պետրո-բէյի զիրքի առաջ ալքանացիների երկաւուց հինգ

րոպէ էլ չէր անցել, երբ դուռը շառաշմամբ բայուեց, և թիւրքերը ներս ընկան ամբողջ, բայց դնդակների մի տարափ թափուեց նրանց վրայ, և նրանք ի փախուստ դարձան: Այն ժամանակ Նիկողայոսը տեսաւ, որ գործելու վայրկեանը հասել է: Նա իր զօրախումբը երկու մասի բաժանեց և չափով առաջ շարժեց գէպի բաց դուռը. մի մասը նա փախչող թիւրքերի ետևից գցեց, իսկ միւսն ուղղակից երկրորդ դրան վրայ յարձակուող ալբանացիների քամակից խփելու:

Այս ամենը տեսնելով՝ Եանին դադարեցրեց հրացանածրգուծիւնը և Պետրո-բէյի հրամանով բաց արաւ իր դուռն ու մի համարձակ յարձակում գործեց: Շրջապատող ալբանացիները սարսեցին և փախան: Շուտով լեռնային զառիվայրերը ծածկուեցին փախչողներով, որոնց հետ մենամարտում էին նրանց ետևից հասած հալածողները: Թիւրքական պահեստի զօրքերը ոչ մի օգնութիւն չէին կարող հասցնել, որովհետև նրանք ստիպուած պէտք է լինէին միմեկին ժամանակ իրանց մարդկանց վրայ հրացան արձակել:

Երկար տեւեց հալածանքն ու մուշտակոիւր: Սկզբում ալբանացիները յոյներից բազմաթիւ էին, բայց կրած կորուստների շնորհիւ նրանց թիւն էլ պակասեց:

Ընդհանուր իրարանցման ժամանակ Միտսոսը հանդիպեց Եանին, և այդ իսկ րոպէին նրանց դէմ ելաւ մի բարձրահասակ, թաւամազ ալբանացի՝ սուրը բարձրացրած: Վայրենի կատուի նման Միտսոսը յարձակուեց նրա վրայ և իր կարճ դաշոյնով խփեց ուղղակի նրա երեսին: Սուրը ցած ընկաւ ալբանացու ձեռքից, և նա փուռեց գետին:

— Է՛, այժմ քո հաբազատ մայրն էլ չի ձանաչիլ քեզ, — բացազանչեց Միտսոսը՝ նայելով իր թշնամու արիւնաթաթախ երեսին:

Յոյները և թիւրքերն այժմ դէմադէմ կուռում էին: Եանին աջ ու ձախ խփում էր հրացանի կոթով, իսկ Միտսոսը շարունակում էր իր գործը դաշոյնով:

— Այդ լնչ է, Միտսոս, — հարցրեց վերջապէս Եանին. — քո զուլան ամբողջապէս արիւնով է ծածկուած: Խօս չես վերադարձել:

Իրաւ, Միտսոսի սև դանդուրները ծածկուած էին արեան կաթիլներով, և նրանց մէջ երևում էր մի փոքրիկ վէրք, որի վրայ նա ուշադրութիւն չէր դարձնում: Եանին իր շապկից մի կտոր կտրեց և կապեց ընկերի գլուխը, իսկ յետոյ նրանք հորից մտան կուռ մէջ: Թէպէտ յաղթութիւնը յայտնի կերպով յոյների կողմն էր, բայց ալբանացիներն էլ ժայռերին յենուե-

Սպրիլ, 1903.

լով՝ աշխատում էին զօրեղ ընդդիմութիւն ցոյց տալ: Կարծելով՝ որ թշնամին կարող է ոյժերը հաւաքել և նորից յարձակում գործել զրան վրայ՝ Պետրօ-բէյն իր մարդկանցից մի քանի հարիւր հոգի ետ տարաւ, իսկ մնացածներին հրամայեց զազարեցնել հալածանքը, որ չը լինի թէ պատահեն ներքեր կանդնած թիւրքական հեծալազօր զնդին:

Իրաւ, ալբանացիները ետ քաշուեցին դէպի իրանց հեծալազօր գունդը և այնտեղ սկսեցին հանդստանալ՝ յայտնի նպատակ ունենալով կրկնել յարձակումը: Երկու ժամ յետոյ՝ նորից սկսեցին դէպի առաջ շարժուել և այս անգամ հեծալազօր գունդը՝ ինչքան որ այս լեռնոտ տեղը թոյլ էր տալիս՝ շատ մօտկից հետևում էր նրանց:

Պետրօ-բէյը զիտէր, թէ ինչ է հարկաւոր իրան անել, բայց չէր վստահանում: Նրան հրապուրում էր այն միտքը, թէ պէտք էր կտրել թիւրքերի ճանապարհը դէպի հեռուն թողած պաշարի կարաւանը. բայց վախենում էր, թէ այդ նպատակի համար բաւականաչափ զօրախումբ ուղարկելով՝ իր բանակի պաշտպանութիւնը կը թուլացնէր: Բացի դրանից՝ Նիկողայոսն էլ սաստիկ դէմ էր այդ ծրագրին. նրա կարծիքով ո՛չ մի բան հարկաւոր չէր վստանդի տակ դնել և ո՛չ մի աւար չէր կարող հաւասարուել իրանց զիրքի պաշտպանութեանը: Վերջապէս որքան էլ յաջող լինի թշնամու քամակից յարձակում գործելու եղանակը, նրա լրտեսները կարող էին նկատել յոյների խորմանկութիւնը և թիւրք զօրապետներին տեղեկութիւն տալով՝ ամբողջ գործը փշաջնել:

Երեք ժամուայ ընթացքում ալբանացիները չորս անգամ յարձակում գործեցին թէ՛ այս և թէ՛ այն դռների վրայ, բայց ամեն ագամ էլ մերթ յոյների յարձակումների, մերթ պարըսպների վրայից նրանց միահամուռ հրացանածղութեան շնորհիւ ստիպուած էին նահանջել: Վերջապէս երբ արեղակն սկսեց թեքուել դէպի արևմուտք, հնչեց կոիւր գաղարեցնելու նշանը, և թիւրքերն շտապով ետ քաշուեցին դէպի իրանց հեծալազօր գունդը: Այստեղ Նիկողայոսի կարծիքով հասել էր և այն շըրջապատյա շարժման բոլէն, որ Պետրօ-բէյը ցանկանում էր անյարմար ժամանակ կատարել: Նա վեր առաւ մայնեցիներից հարիւր հոգի և նրանց հետ դիմեց թշնամու առաջը կտրելու, իսկ Պետրօ-բէյը իր բոլոր ոյժերով շարժուեց նահանջող թշնամու ետևից: Ահմէդ-բէյն ուրախանում էր և մխիթարւում այն յուսով, թէ յոյներն այնուամենայնիւ թակարդը կ'ընկնեն և թիւրքերին հալածելուց յափշտակուած՝ աննկատելի կերպով իր հեծալազօրքի դռնը կը դառնան:

Սակայն յոյները կրկին երկու կողմից յարձակուեցին թիւրքերի վրայ և զնդակների տարափ սեղացին: Տեսնելով որ Նիկողայոսի զօրախումբը իր քամակից խփեց և կարող էր պաշարի կարաւանը խլել, Ահմէդն սկզբում կամենում էր հեծեալազօրքն ուղարկել աղատելու այն, բայց յետոյ մտադրութիւնը փոխեց և աւելի լաւ համարեց հեծեալազօրքի ոյժը իր անձնական պաշտպանութեան համար գործադրել: Ուստի պաշարը զոհելով՝ նա հեծեալազօրքն առաջ շարժեց դէպի իրան հալածող յոյները:

—Յրուեցէք և ետ նահանջեցէք,—հրամայեց Պետրօ-բէյը:

Եւ երբ թիւրքական հեծեալազօրը հասաւ այնտեղին, որտեղ յոյներն էին դառնում, իր առաջ թշնամի չը տեսաւ—նրանք ցրուել էին զանազան կողմեր:

Մի անգամ էլ թիւրքերն սկսեցին նահանջել, և յոյները վերադառնալով ստուարացրին իրանց շարքերը և շարունակեցին հալածել: Սակայն այս բանը երկար չը տևեց, քանի որ արդէն մութը կոխում էր: Այն ժամանակ իր հերթին Պետրօ-բէյն էլ հրամայեց կռիւը դադարեցնելու նշան տալ, և յոյները կարգով դիմեցին դէպի իրանց բանակատեղին: Ճանապարհին նրանք բարձր ձայնով երգում էին կլեֆտաների երգը, որն այնուհետև ապստամբութեան հիմնը դարձաւ:

VI

Պետրօ-բէյն շտապով օգտուեց տարած յաղթութիւնից: Այժմ ակներև էր, որ յոյներն այլևս երկիւղ կրելու ոչինչ չ'ունէին Տրիպոլսում կենտրոնացած թիւրքական ոյժերի հետ ընդհարուելուց: Սակայն եթէ թիւրքերը չը կարողացան յոյներին դուրս վանել իրանց լեռնային զօրեղ զիրքից, միւս կողմից յոյներն էլ անկարող էին դիմադրել թիւրքերին դաշտավայրի վրայ, որտեղ հեծեալազօրքը կարող էր գործել: Բայց յոյներին վայրենգայի վրայ մնալն էլ անկարելի էր, որովհետև ոյժերը հետզհետէ աւելանում էին զանազան կողմերից եկող նորանոր զօրաբաժիններով, և կաբիբ էր զգացւում մի նոր օղակ ևս ստեղծելու այն երկաթէ շղթայի մէջ, որը վերջիվերջոյ պէտք է ամեն կողմից չրջապատէր Տրիպոլիսը:

Այդ քաղաքից դէպի արևմուտք, նրա պարիսպներից հրացանի մի հարուածի հեռաւորութեան վրայ երեք ուղղաձիգ լեռնաթևեր կային, որոնք յայտնի էին «Տրիկորֆոս» անունով: Այս երեք գագաթները մի բարձրաւանդակով միացած էին միմիանց հետ. Պետրօ-բէյը մտածեց այդտեղ մի նոր ամուր դիրք ստեղծել: Գործն շտապով առաջ գնաց, և թիւրքերը չէին

խանդարում այդ նոր ամբողջիւնները չինելուն: Այդպիսով յու-
նիսի սկզբին Վայլտեղայի բերդապահ զօրքը բաժանուեց երկու
մասի. արդոսցիները Դիմիտրիոսի հրամանատարութեան տակ
մնացին հին տեղը, իսկ Պետրո-բէյը մայնեցիներով զբաւեց
հիւսիսային լեռնազագաթը, Նիկողայոսը արկաղիացիներով—հա-
րաւայինը, իսկ սպարտացիները իրանց առաջնորդ Պոնիրոպոլու-
սի հետ—միջինը:

Միևնոյն ժամանակ երկրի բոլոր կողմերից սեղեկութիւն-
ներ էին ստացուում ոչ թէ առանձին խոճիթներում անպաշտ-
պան թիւրքերի կոտորածի, այլ թիւրքական քաղաքների կա-
նոնաւոր պաշարումների մասին, որոնք մասամբ յաջող էին
վերջացել, մասամբ դեռ շարունակուում էին: Յունական կղզի-
ներից մի քանիսը, ինչպէս Պսարան, Սպեցիան և Հզիրան,
ապստամբեցին և մի ամբողջ նաւատորմիդ ուղարկեցին ծովա-
փերը պաշտպանելու և թիւրքական նաւերը ոչնչացնելու հա-
մար,—և այդպիսով արդեւք էին դառնում թիւրքերին ամեն
տեսակ օգնութիւն՝ մարդիկ, զէնք և սլաշար տեղ հասցնելուն:
Մայիս ամսին արդէն յունական նաւատորմիդը մի քանի հա-
մարձակ քաջագործութիւններ կատարեց, որոնց մէջ ամենա-
փառաւորն էր այն թիւրքական նաւատորմի կործանումը, ո-
րով Փոքր-Ասիայից մարդիկ ու զէնք էին կրում: Յոյներն այդ
պատերազմական նաւերը կանգնեցրին Նաւալիայի մօտ և կա-
տաղի պաշտպանութիւնից յետոյ առան ու կրակի մատնեցին:

Այդ ծովային պատերազմից երկու օր յետոյ հիզրացիների
երկու նաւ հասան Կ.-Պոլսից Եգիպտոս ուղևորուող մի թիւրքա-
կան նաւի, որով սուլթանից հարուստ ընծաներ էին տանում
Մահմէդ-Ալիին: Նաւի վրայ եղած բոլոր թիւրքերն անխնայ
կոտորուեցին. իսկ հարուստ աւարն այն աստիճան չլացրեց յոյն
ծովազնացիներին, որ նրանք մոռացան զրա կէսը անկախութեան
պատերազմի ֆոնդին յատկացնելու համար իրանց տուած եր-
դումը և գիւրամարս աւարի քաղցը համա առնելով՝ դարձան
ոչ թէ ազատութեան համար մարտնչողներ, այլ ծովահէններ:
Նրանք վերադարձան Հիդրա, Թագցրին իրանց աւարը և նորից
դուրս եկան ծովը արդէն իրանց զրպանը լցնելու նպատակով:
Սակայն հիզրացիների մէջ ևս կային ճշմարիտ հայրենասէր մար-
դիկ, նոյն իսկ կանաչք, ինչպէս օրինակ հրաշալիւ Կապսինան,
որն անձամբ կառավարում էր նաւը, արիարար կռուում թիւր-
քական նաւերի դէմ և իւր երկրացիների յանցանքը քաւելու
համար աւարից իրան ոչինչ չէր վերցնում, այլ բոլորը տալիս
էր պատերազմական ծախքերի համար:

Սպեցիայից երեք նաւ եկան դէպի Պելոպոնեսի ափը ըս-

պարտայիններին օգնութիւն հասցնելու համար, որոնք ցամաքային ճանապարհի կողմից պաշարել էին Մոնեմվազիան: Այս քաղաքը յայտնի էր իր հարստութեամբ, և պաշարողների առաջնորդը տեսնելով՝ որ անհնար է քաղաքը անձնատուր լինելու աստիճանին հասցնել, քանի որ նա ծովով պաշար էր ստանում, նաւատորմին օգնութեան հրաւիրեց: Միւսոյն ժամանակ նա սլաւոն կապեց, որ աւարի մի երրորդ մասը զինուորներին բաժին ընկնի, միւսը նաւատորմին, իսկ մնացածը ազգային գանձարանին: Բայց հէնց որ նաւերը տեղ հասան, անվերջ վէճեր սկսուեցին ցամաքային և ծովային ոյժերի մէջ: Զինուորները մեղադրում էին նաւաստիներին այն բանում, թէ նրանք ուղում են միանալ թիւրքերի հետ և իրանց նաւերով նրանց տանել Փորթ-Ասիա, որով բոլոր աւարը նրանց ձեռքը կ'ընկնէր, իսկ ընդհակառակը նաւաստիները դատապարտում էին զինուորներին, ասելով թէ նրանք մտադիր են սուտ յարձակում գործել և ազատ թողնել պաշարուածներին՝ նրանցից բոլոր աւարն ըստանալուն պայմանով: Իւրաքանչիւր մարդ իր մասին էր մտածում, ոչ ոք չէր հողում աղկի շահերի մասին, բայց զինուորների համար ամենաանտանելին երեք եպիսկոպոսների վարմունքն էր, որոնք թիւրք իշխանաւորների նման խրոխտ դիրք էին ընդունել, և թէպէտ ծագած պատերազմը մասամբ կրօնական բնուրութիւն էր կրում, այնուամենայնիւ չինականները չէին ցանկանում նախկին հպարտ իշխանաւորների տեղ նորերն ունենալ:

Իրաւ, եկեղեցու պետերը, որոնք մինչև թիւրքերի տիրապետութիւնը իրանց ձեռքին ունէին ոչ միայն հողեր, այլ և մարմնաւոր իշխանութիւնը, մտածեցին այժմ վերադարձնել իրանց նախկին դիրքը: Նրանցից չատերը պատրասցի Հերմանի նման անկեղծօրէն աշխատում էին հայրենիքի ազատութեան գործում և այժմ, երբ ժողովուրդն սկսում էր օգտուել իրան աշխատանքներից, ցանկանում էին նոյնպէս իրանց պարգևն ըստանալ: Բայց երբէք մի այսպիսի պահանջ այսպէս չէր յայտնուած, որսոհետև զօրապետները բնականաբար ընդգլխմանում էին հողերականութեան կարծեցեալ իրաւունքներին, և նրանց մէջ անհաճոյ ընդհարումներ էին ծագում՝ ամեն կողմ անվստահութիւն և կասկած սերմանելով: Հողերականներն ուղղակի յանդիմանում էին զինուորական իշխանաւորներին, թէ նրանք միմիայն իրանց անձնական շահերի մասին են հողում, իսկ զինուորականներն իրանց կողմից դատապարտում էին հողերականներին, թէ նրանք իրանց սահմանից դուրս են գալիս:

Վերջին մեղադրանքը սուր կերպարանք էր ընդունում և լարում զինուորականների ու հողերականների յարաբերու-

թիւները, երբ եկեղեցու պաշտօնեաները, ինչպէս օրինակ Հերմանը, անձամբ՝ սուրբ ձեռներին մասնակցում էին պատե-
րազմին:

Այն մեծ ազդեցութիւնը, որը վայելում էին Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը, զսպում էր յիշեալ չարիքը Տրիպոլիսը պաշարող բանակի մէջ. սակայն նրանք էլ զղում էին, որ իրանց դրու-
թիւնը հաստատուն չէ և կախուած է լոկ իրանց ժողովրդականու-
թիւնից: Հէնց որ Հերմանը մի զինուած զօրաբաժնով եկաւ բա-
նակը, գործը վտանգաւոր կերպարանք ընդունեց: Պէտք է ա-
սել, որ նա ոչ թէ իշխանութիւնը իր ձեռքը դրելու ցանկու-
թիւն ունէր, այլ ձգտում էր եկեղեցին տիրապետող զարմնիչ:
Որպէս եկեղեցու պաշտօնեայ և Աստծու փոխանորդ՝ նա իրան
բոլորից բարձր էր համարում և բոլորովին մոռացել էր խոնար-
հութեան մասին Աստծուն տուած պատուէրը:

Հերմանի մուտքը դէպի Տրիպոլիսի մօտի բանակին ամենե-
ւին նմա չէր Յիսուս Գրիստոսի մուտքին Երուսաղէմ: Առջևից
գնում էր զինուած մարզկանց մի զօրաբաժին, որոնց հետևում
էին վեց սպասաւոր բուրվառները ձեռներին և մի քահանայ
այն մեծ արծաթէ խաչը բռնած, որն առնուած էր Հերմանին
բաժին ընկած աւարի գնով: Այս բոլորից յետոյ դալիս էր ին-
քը-արքեպիսկոպոսը մի բաղկաթուռի վրայ բազմած, որը չորս
վարդապետ բռնած բերում էին: Նրա զլուխը բաց էր, սրովհետև
ձեռներում բռնած ունէր Մեգասպէլայոնի մենաստանին Պալէո-
լոգ կայսեր նուիրած ա. հաղորդութեան ոսկէ անօթները:
Ուսերի վրայ փռուած էին երկար, սև մազերը, որոնց մէջ տեղ-
տեղ սպիտակ էր երևում: Կարմիր երիզով չըջապատուած ըս-
պիտակ, մետաքսէ շուրջառք իջնում էր նրա պարանոցից
մինչև ոտները, իսկ վերևից ամրանում էր մի խոշոր զմրուխտի
կոճակով: Հերմանի ետևից գնում էին մնացած հոգևորական-
ները խաչվառները ձեռներին: Նրա ամբողջ շքախումբը բազ-
կացած էր երեք հարիւր հոգուց:

Ի հարկէ՝ այս կերպով պատերազմելն անխոհմտութիւն կը
լինէր, սակայն այս անմտութեան մէջ ևս մի որոշ բարձր դա-
շափար կար, որովհետև Հերմանը մտածում էր միայն եկեղեցու
փառքի ու պատւի վրայ: Հինգ օր տևեց այս գնացքը Կալա-
րիտայից, և յունական բոլոր պահակախմբերը խորին յարգան-
քով էին ընդունում նրան. բայց Տրիպոլիսի տակ կանգնած բա-
նակի ընդունելութիւնից էր կախուած նրա ձեռնարկած գործի
յաջողութիւնը, որովհետև մայնեցիները միշտ արհամարանքով
էին նայում հոգևորականների վրայ: Նրա տեսակէտով ինքը և-
կել էր այնտեղ ուղղափառների վրայ եկեղեցու զերիշխանու-

թիւնը հաստատելու համար և իր պարտականութիւնն իրագործելու մէջ մի ամենափոքր զիջում չէր կարող անել:

Եանին ու Միտսոսը հեռուից նկատեցին հանդիսաւոր զընայքի մօտենալը, և առաջինը խորհրդաւոր կերպով շուայնելով՝ ասաց.

—Թշուառութիւն է դալու: Հերմանը բարի և հայրենիքին անձնուէր մարդ է, սակայն միւս հոգեորականները նման չեն նրան:

—Լաւ կը լինէր, եթէ որ նրանք չը խառնուէին մեր գործերի մէջ, — պատասխանեց Միտսոսը, — նրանք բոլորին հաւատացնում են, թէ մենք պատերազմում ենք ի փառս Աստուծոյ: Ասեմք այդ այդպէս է, բայց պատերազմի համար զինուորներ են հարկաւոր, իսկ տէրութիւնները վատ զինուորներ են: Սակայն նայիր, Եանի, ինչպիսի փառահեղ մարդ է Հերմանը: Ափսոս, որ ես եպիսկոպոս չեմ ծնուել:

Գնայքը մօտեցաւ երիտասարդներին, և նրանք տեսնելով որ Հերմանը ձեռներուով բռնած ունի ս. Հաղորդութիւնը, ծունկ չորեցին: Եանին սկսեց ջերմեռանդօրէն խաչակնքել, իսկ Միտսոսը յօնքերը կիսեց:

Պետրօ-բէյն ամենախորին յարպանքով ընդունեց արքեպիսկոպոսին և նրա համար մի վրան պատրաստեց իրանի մօտ: Ամբողջ բանակում յայտարարուեց, թէ հետեւալ օրն առաւօտեան վաղ յոյները պարտաւոր են ներկայ լինել այն պատարագին, որը պէտք է մատուցանէ արքեպիսկոպոսը: Բայց նախ ընթաց երեկոյցին ընթրիքից յետոյ Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը իրանց մօտ հրաւիրեցին Հերմանին՝ անկեղծօրէն խօսելու համար, իսկ Միտսոսին յանձնարարուեց քսան կամաւորներով յարձակում գործել թիւրքական հարեան զիրքի վրայ, որ շատ մեծ բաւականութիւն պատճառեց նրան: Հերմանը շատ սիրալիկ կերպով էր վերաբերւում դէպի Միտսոսը, ուստի և ճանապարհ դնելիս՝ օրհնեց նրան:

—Դու միշտ յայտնի ես եղել մարդկանց հետ վարուելու ընդունակութեամբ, — ասաց արքեպիսկոպոսը՝ Նիկողայոսին դառնալով. — և ճշմարիտն ասած՝ կարողացար Յունաստանի ամենալաւ երիտասարդներից մէկին պատրաստել կենսական գործունէութեան համար: Բայց մենք պէտք է բոլորովին ուրիշ բաների մասին խօսենք. ամենից առաջ թոյլ տուր, որ սեղմում քո ձեռքը, որովհետեւ գուցէ իմ խօսքերը քեզ դուր չը դան: Մենք բարեկամներ ենք, այնպէս չէ:

—Հիւն բարեկամ, — ժպտալով պատասխանեց Նիկողայոսը, և տայ Աստուած, որ յաւիտեան բարեկամ էլ մնանք:

—Ես էլ յոյս ունեմ զրա վրայ,—չարունակեց Հերմանը,— սակայն իմ բերած լուրը կը հաստատէ միայն մեր հին բարեկամութիւնը: Մեր Գրիգորիոս պատրիարքը, որին դու հաւանականաբար ճանաչում էիր, սուլթանի հրամանով սպանուած է Կ. Պոլսում:

Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը վեր թռան տեղերից:

—Անկարելի է,—բացադանչեցին երկուսը միարեւան:

—Այո, նա սպանուած է և ամենախայտառակ կերպով, նրան կախել են պատրիարքարանի դռնից: Բայց Աստուծոյ պատիժը չուտով կը թափուի ամբարիշտների վրայ, և այդ սուրբ նահատակի մահը կը բողոքէ Ամենակալի առաջ: Միայն տայ Աստուած, որ այս տխուր դիպուածն աւելի ևս բարեկամական կապերով միացնէ մեզ: Չարասիրտ թիւրքերը չեն բաւականացել սուրբ մարդուն մահացնելով, այլ երեք օր չարունակ նրա զիակը փողոցում կախուած են թողել, այնպէս որ չները քաշքըչել ու կծոակ են նրան, իսկ յետոյ զիակը տուել են հրէաներին, որոնք չներից էլ վատ են: Նրանք քարչ են տուել բոլոր փողոցներով և ծովը զցել: Սակայն բարեպաշտ մարդիկ ազատել են սուրբ մարդու մարմինը, տարել Օդեսսա և այնտեղ եկեղեցական օրէնքով հողին յանձնել: Չը նայելով դրան Գրիգորիոսը հրաչններ էր գործել այն նաւի վրայ, որով նրա մարմինը Օդեսսա են հասցրել: Այդ նաւի վրայ դանուած մարդկանց մէջ եղել է մի անդամալոյժ կին, հէնց որ նրան մօտեցրել են պատրիարքի մարմնին, նա իսկոյն առողջացել է:

—Փնօք Քեզ, Տէր, փնօք Քեզ,—բացադանչեց Նիկողայոսը,—այդ նահատակը մեր միջնորդը կը լինի Աստուծոյ առաջ:

—Փնօք Քեզ, Տէր, փնօք Քեզ,—կրկնեց Պետրո-բէյը խաչալընքելով.—բայց, հայր, պատմիր, թէ ինչպէս է պատահել այդ:

—Նա մեռել է մեզ համար,—պատասխանեց Հերմանը,— նա մեռել է յոյների ազատութիւնը պաշտպանելով: Ինչպէս ձեզ յայտնի է, հայրենասէրների հետ համախորհուրդ էր գործում նա, և մասնաժողովի անդամներին զրած նրա նամակները բռնուել են: Ահա թէ ինչ ճանապարհով են թիւրքերն իմացել նրա հայրենասիրական գործունէութեան մասին և վրէժխնդիր եղել: Նրա մահից յետոյ նոր պատրիարքի ընտրութիւն է նշանակուել և ընտրուած է Պիալիպաղի Եւզենիոսը: Իսկ այդ ընտրութիւնը հաստատել է Գրիգորիոսին սպանողը:

—Ես չեմ ցանկանում հնազանդուել այդ ընտրութեանը,—բացադանչեց Նիկողայոսը՝ բռնեցքը սեղանին խփելով.—եկեղնցին խաղալիք չէ դե-թիւրքերի ձեռքին:

—Ես ուզում էի քո կարծիքն իմանալ,—չարունակեց Հեր-

մանր,—իսկ դու, Պետրո-բէյ, ազդականիդ կարծիքին համամիտ ես: Բայց և այնպէս եկեղեցին անդլուխ կը մնայ:

—Իսկ ինչպէս պէտք է վարուել պատրիարքի մահից յետոյ,—հարցրեց Նիկողայոսը:

Հերմանը մի քանի բոլբէ լուռ մնաց, իսկ յետոյ շարունակեց.

—Գիտէ՞ք, ինչու ես իսկոյն չը պատասխանեցի այդ հարցին,—բանը նրանումն է, որ եկեղեցական օրէնքով մինչև նոր պատրիարքի ընտրութիւնը բոլոր իշխանութիւնն անցնում է աւագագոյն արքեպիսկոպոսի ձեռքը:

—Եւ շատ գեղեցիկ, բացառանչեց Նիկողայոսը՝ վեր կենալով,—քեզանից աւելի արժանաւոր մարդ չը կայ, և ես պատրաստ եմ ընդունել քո իշխանութիւնը և ի փառս Աստուծոյ հնազանդուել քեզ այն ամենի մէջ, ինչ որ եկեղեցական գործերին է վերաբերում:

Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը մօտեցան Հերմանի օրհնութիւնն առնելու, և սա խաչակնքեց նրանց:

—Ես մասամբ նրա համար իսկ եկայ այստեղ,—ասաց նա բոլբէական լուռութիւնից յետոյ,—որ յորդորեմ յունաց զօրքին սուրբ եկեղեցու գերիշխանութիւնն ընդունել: Անընդհատ ընդհարումների ժամանակ մենք չը պէտք է մոռանանք, որ կուում ենք ոչ միայն ազատութեան համար, այլ և ի փառս Աստուծոյ: Հաւատացէ՛ք ինձ, բարեկամներս, ես խոստովանում եմ, որ բոլորովին անարժան եմ այն բարձր զիրքին, որը պատահամբ ինձ բաժին ընկաւ. բայց օգնեցէ՛ք ինձ հետու մնալ զայլթակղութիւնից, ազատուել ոյժիցս բարձր ճշումից: Ես գիտեմ, որ դուք մեծ ազդեցութիւն ունէք, ուստի և կարող էք ինձ սհագին օգնութիւն ցոյց տալ: Չէ որ եթէ ես հպատակուեմ Աստուծոյ կամքին և ինձ վրայ առնեմ ազատութեան համար ապրտամբուած յոյն ազգի զլուխը լինելու պատասխանատուութիւնը, այն ժամանակ պէտք է եռանդով պաշտպանեմ իմ իշխանութիւնը ոչ թէ անձնական եռասիրութիւնից, այլ Աստծուն ճշմարտօրէն ծառայելու փափաղից:

Նիկողայոսն ուղղում էր պատասխանել, բայց Պետրո-բէյը մի աննկատելի նշանով արդելեց նրան, և արքեպիսկոպոսը շարունակեց.

—Ո՛ւմ առաջնորդութեամբ ենք մենք պատերազմում, եթէ ոչ Աստծու: Ո՛ւմնից է կախուած յաղթութիւնը, եթէ ոչ Աստուծուց: Իսկ ես, նրա խոնարհ սպասաւորս, Աստուծոյ հօտի հովիւն եմ: Ի չարը մի մեկնէք իմ խօսքերը, բարեկամներ, ևս խօսում եմ ոչ թէ ինձ համար, այլ Աստուծոյ: Մեր մէջ արդէն

գլուխ են բարձրացրել թիւրքերից ոչ պակաս թշնամիներ: Կալաբրիտայում և Մոնեմպաղիայում,—բայց ես յուսով եմ, որ այստեղ չը կան այգլիսիներ,—երևան են եկել շահասէր, անիրաւ մարդիկ, որոնք իրանք գործում և իրանց կողմնակիցներին էլ յորդորում են գործել շահի նպատակով և իրանց անձնասէր զիտաւորութիւններին հասնելու համար: Այդ անարժան մարդիկ հաւասար են այն աւաղակներին, որոնք կողոպտում են անպաշտպաններին:

—Ներքի ինձ, հայր,—պատասխանեց Պետրօ-բէյը,—բայց եթէ այգլիսի մարդիկ պատահել են յունական նաւերի վրայ, զրա նման բան դեռ չէ երևում զօրքի մէջ: Մեր աւարի կէսը տալիս ենք պատերազմի ծախքերի համար, իսկ միւս կէսն արգարացի կերպով բաժանում ենք նրանց մէջ, որոնք ձեռք են բերել այն:

—Դու, իմ բարեկամ, չօչափեցիր հէնց այն հարցը, որի մասին ես ուղում էի խօսել,—արտասանեց Հերմանը,—քո խօսքերով կէսը յատկացնում էք պատերազմի ծախքերին, թէպէտ, ես կարծում եմ, դա չափազանց մեծ բաժին է, բայց չը խօսենք այդ մասին: Ես կամենում եմ ձեր ուշադրութիւնը դարձնել բոլոր զինուորների մէջ մնացած մասի բաժանման կատարեալ անարգարութեան վրայ: Ինչո՞ւ համար ենք մենք պատերազմում—հարստութիւն ձեռք բերելու, թէ ազատութեան համար: Ի հարկէ՝ ազատութեան համար և ի փառս Աստուծոյ: Նշանակում է մի այգլիսի գործի համար կուելը և մինչև անգամ մեռնելը բարձր է ամեն տեսակ պարգևից: Այդ պատճառով այդ ամենը, ինչ որ մենք վաստակում ենք մեր կուով, պէտք է գործադրուի ի փառս Աստուծոյ, այսինքն եկեղեցու վրայ: Չէ որ Աստուած է միայն, որ մեզ ոյժ է տալիս յաղթելու թիւրքերին, և ինչ—իւրաքանչիւր մարդ ստանում է իր բաժինը, իսկ միայն եկեղեցուն ոչինչ չեն տալիս: Ուստի մենք պէտք է մի քիչ էլ մտածենք Աստուծու, եկեղեցու ու նրա պաշտօնեաների մասին: Աւարի կէսը նրանց է հարկաւոր տալ և ոչ թէ բոլորի մէջ բաժանել այն:

Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը լուռ լսում էին Հերմանին, որովհետեւ յարգում էին նրան իբրեւ մարդ և իբրեւ արքեպիսկոպոս: Նրա անկեղծութեան և ազնւութեան մասին էլ կասկած չ'ունէին. բայց նրա քարոզած թէ ուրիշ ամենին գործնական չէր, միթէ նա կարծում էր, թէ կուպիտ, անկիրթ մարդիկ եկեղեցու շահերի համար կը պատերազմէին: Արդէն տառնց այն էլ հողեորականները շատ չարիքներ էին գործում. նրանք մեծ կարեւորութիւն էին տալիս իրանք իրանց և յոյների դժգոհու-

թիւնն էին չարժուած նրանով, որ համաձայնութիւն էին կայացնում թիւրքերի հետ, որոնք իրանց զոյքերը տալով՝ փրկում էին իրանց կեանքը: Հերմանն ինքը բոլորովին բարեխղճաբար և անշահաօրութեամբ արծարծում էր աւարի կէսը եկեղեցուն յատկացնելու միտքը, բայց միւս հոգեւորականներն այդպէս չէին մտածում. իսկ որ գլխաւորն է, ինչպէս կարող էին Պետրո-բէյը՝ իբրեւ զլիաւոր հրամանատար, և Հերմանը՝ որպէս Աստծու ժողովրդի հովիւ՝ մանեղ համարձակ երիտասարդների խմբի մէջ և տանել նրանց.

—Դուք ձեր կեանքը վտանգի ենթարկեցիք երէկ, վրտանգի էք ենթարկում այսօր, վաղն էլ վտանգի կ'ենթարկէք միմիայն նրա համար, որ հարստացնէք եկեղեցին ու նրա պաշտօնեաներին, իսկ դուք և թէ չը մեռնէք էլ պատերազմի դաշտում, առաջուայ նման աղքատ դրութեան մէջ կը մնաք:

Սակայն չընայելով Հերմանի բոլոր ազնուութեանը, Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը հասկանում էին, որ նա ի փառս Աստուծոյ դործելով, միևնոյն ժամանակ ձգտում էր և իր ինքնաօրութեանը զոհացում տալու: Նա վերին աստիճանի փափաղ ունէր իշխանութիւն ձեռք բերելու, և եթէ որ նրան ընտրէին սպանուած պատրիարքի տեղ, այն ժամանակ նրա ոյժին ու զօրութեանը ոչ մի բան չէր հաւասարուիլ: Որ մի այդպիսի միտք էր ծաղկել նրա գլխում և հանգստութիւն չէր տալիս, ապացուցանում էին հետեւեալ խօսքերը.

—Եւ որքան մեծ դործ է—չարունակեց նա—մի այնպիսի եկեղեցու գլուխ լինել, որը թէ հոգևոր և թէ մարմնաւոր ծայրագոյն իշխանութիւն ունի իր ձեռքում: Ես մի այդպիսի զիւրք չէի փոխիլ նոյնիսկ պապի դերի հետ: Դժուարանում եմ երևակայիլ անդամ, թէ ես անարժանա կարող եմ մինչև այդ աստիճան բարձրանալ:

—Հայր,—յօնքերը կիտելով՝ ընդհատեց նրան Նիկողայոսը, —ինչո՞ւ ես ասում այդ: Չէ որ դու ձգտելով եկեղեցին զօրացնել ի փառս Աստուծոյ՝ ուրիշ ոչ մի բանի վրայ չես մտածում:

—Ճշմարիտ ես ասում,—պատասխանեց Հերմանը, բոպէական լռութիւնից յետոյ,—ես ձգտում եմ միայն Աստծու եկեղեցին փառաւորելու:

—Ես դեռ այս էի ուզում ասել քեզ, հայր, չարունակեց Նիկողայոսը,—որ ես և Պետրո-բէյը բացի եկեղեցու շահերից պարտաւոր ենք նաև ուրիշ շահերի մասին էլ մտածել: Վերջին ժամանակներում մեր բանակի մէջ, թէև ուրիշ տեղերից պահաս, տարաձայնութիւններ են ծագել, որոնք ամենազարհուրե-

լի հետևանքներ կարող են ունենալ: Մեր բանավում հոգևորականներ կան, որոնք զինուորներին ասում են այն, ինչ որ դու ասացիր մեզ, բայց ոչ այնքան էլ անշահասէր նպատակով: Նրանց խօսքերով՝ մենք կրօնի համար ենք կուռում և պէտք է խոնարհուենք հոգևորականների առաջ, բայց մեր տղերքը չեն ուզում նրանց լսել: Այն ժամանակ նրանք խորամանկութեան են զիմում և հաւատացնում, թէ խեղճ զինուորներն արիւն են թափում այն բանի համար, որ հարստացնեն իրանց զօրապետներին: Երգում եմ Աստուծոյ անունով, դա դարչելի զրպարտութիւն է, բայց անկարելի է երաշխաւորել, որ եթէ իրերի դրութիւնը չը փոխուի, իրօք մի այդպիսի բան չը ծաղիւ: Ահա օրինակի համար, Մոնեմվազիայում այժմ արդէն վատութիւնը մուտք է գործել. այնտեղ զօրախմբեր են հաւաքւում առաջուց ընտրուած զօրապետների հետ, որոնք ուղղակի ասում են, թէ եթէ հոգևորականները ոչ մի բան չ'արած՝ ուզում են իւրացընել աւարը, աւելի լաւ է իրանք վերցնեն այդ, քանի որ սլատերադմի բոլոր ծանրութիւնն իրանք են կրում: Եւ ահա այդպիսով ներքին երկպառակութիւններ են ծաղում հոգևորականների և զինուորական առաջնորդների մէջ, իսկ հետզհետէ զինուորներն էլ սկսում են իւրաքանչիւրը իր օգտին գործել: Եւ ամեն բանում հոգևորականութիւնն է մեղաւոր: Այստեղ մեր մէջ նրա տեղը չէ: Քանի դեռ հոգևորականները չէին մտել զօրքերի մէջ, այդպիսի բաների մասին խօսք անգամ չը կար: Ահա այն ամենը, ինչ որ ուզում էի ասել:

Նիկողայոսը խօսում էր տաքացած, և նրա աչքերը բարկութեամբ փայլում էին: Միթէ յաղթութիւնն իրանց իսկ չընորհիւ յոյների ձեռքից պէտք է գնար. իսկ նա զիտէր, որ ինչքան էլ մօտ լի էր Տրիպոլի անկումը, սակայն վարք ու բարքով ապականուած զօրքով ոչինչ չէր կարելի անել:

—Քո խօսքերը ճշմարիտ չեն, Նիկողայոս,—բացադանչեց Հերմանը՝ իրանից դուրս գալով,—ձեր զօրքը հարկաւոր եղածի չափ չէ յարգում հոգևորականներին և աւելի չուտնաճանաչում ուսուցչի քանոնի տակից դուրս եկած անպիտան տղաների խումբի, քան թէ ինչպէս հարկ է լինել հնազանդ և յարգող զօրքին:

—Ո՛չ,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—զինուորի առաջին պարտականութիւնը իր մեծերին հնազանդուելն է, և այդ կողմից մեր տղաներն անպարտաւելի են:

—Բայց ձեր զինուորները մարդիկ են, իսկ մարդու առաջին պարտականութիւնն է հնազանդուել նրանց, որոնց Աստուած է կարգել նրանց վրայ:

—Բայց, հայր,—բացադանչեց Նիկողայոսը,—ժամանակ չէ

այժմ այդ մասին խօսելու: Ի հարկէ՝ քո խօսքերը ճշմարիտ են — մարդիկ պարտաւոր են յարգել Աստծու պաշտօնեաներին, սակայն պատերազմի ժամանակ հոգեւորականները չը պէտք է տարաձայնութիւններ գցեն: Ես չեմ վիճում, թէ մենք կուու՞մ ենք ի փառս Աստուծոյ, բայց մեզ մի խանդարէք, թոյլ տուէ՛ք աղատօրէն գործելու:

— Զեղ ոչ ոք չէ խանդարում, եթէ իրօք Աստծու փառքի համար էք աշխատում:

Նիկողայոսը ոչինչ չը պատասխանեց, այլ միայն շարժեց գլուխը:

— Այժմ ժամանակ չէ վիճելու, — ասաց Պետրօ-բէյը, որ մինչև այդ լուռ էր. խօսենք լուրջ և դործնականօրէն: Նիկողայոսը ճշմարիտ է ասում, թէ մեր զօրքերի մէջ քահանաները խոռվութիւն են սերմանում: Խօսի՛ր նրանց հետ, հայր: Համոզի՛ր նրանց, թէ զինուորներին չը պէտք է զրդուել իրանց մեծերի դէմ, այլ ընդհակառակը՝ նրանց պարտականութիւնն է զօրքի մէջ քարոզել յարգանք դէպի զօրապետները:

Պետրօ-բէյը շատ հմուտ կերպով դրսւ հարցը, և Հերման անկարող էր չը համաձայնուել նրա հետ, բայց միւս կողմից նրա խորհուրդը կատարելը նշանակում էր ընդունել, որ հոգեւորականների գործողութիւններն անկանոն են: Մի քանի րոպէ Հերմանը տատանում էր, իսկ յետոյ ասաց.

— Ես չեմ ուզում իմ սահմանից դուրս դալ. ես եկեղեցու գլուխ եմ և ոչ թէ զօրապետ, ուստի չեմ կարող իրաւունք ունենալ գործերի մէջ, որոնք զօրքին են վերաբերում:

— Եթէ դու չես կարող, ուրեմն ինչպէս կարող են սոյգ ասել քո ստորադրեալները, — քայտզանչեց Նիկողայոսը, — ասա՛ նրանց, հայր, որ հետևեն քո խոհեմ օրինակին:

Հերմանը չը գիտէր ինչ պատասխանել:

— Ահա տեսնո՞ւմ ես, — շարունակեց Նիկողայոսը, — դու հէնց նոր մեղանից օգնութիւն էիր խնդրում, իսկ այժմ մենք ենք խնդրում, որ դո՛ւ մեզ օգնես: Եթէ այդ չես ուզում ասել քո քահանաներին, ուրեմն խօսի՛ր զօրապետների հետ. զուցէ նըրանք քեզ լսեն:

— Յամենայն դէպս ես իմ ստորադրեալներին սանձահարելու համար ձեզանից օգնութիւն չը խնդրեցի, — զայրացած պատասխանեց Հերմանը, — իսկ եթէ դուք կամենում էք, որ ես օգնեմ ձեզ ձեր մարդկանց դէմ, հապա ուրեմն կարող եմ ասել միայն...

Նա կանգ առաւ, և դա շատ լաւ ժամանակին էր, քանի որ ուզում էր մի ինչ որ չսովազանց վերաւորական բան ասել:

Պետրո-բէյը ծանր հառաչեց, իսկ Նիկողայոսը պատասխանեց հեղինօրէն.

—Եթէ դու կարծում ես, թէ մեր զործերն անկարգ դրութեան մէջ են, ուրեմն էլ ինչպէս ես մեղանից օգնութիւն ինչդրումս Թոյլ տուր ինձ կրկնել հէնց քո խօսքերը և ասել, որ ես զործում եմ ոչ թէ իմ, այլ այն զօրքի շահերի համար, որը սուրբ զործի համար է կուռում: Բայց դրանից ես համոզուած եմ, որ Աստուած մեր կողմն է:

Հերմանը մտածումների մէջ ընկաւ և մի քանի բոպէից յետոյ ասաց մեղմ կերպով.

Ի հարկէ, Աստուած օգնում է քեզ նման մարդուն, Նիկողայոս: Ձը վիճենք այլևս—եւ մեղաւոր եմ, ինքս սկսեցի այս վէճը: Խօսենք սառնարիւն կերպով: Ձէ կարելի արդեօք վերջ դնել այն տարածայնութիւններին, որոնք քո խօսքերով ծաղկել են զօրքի մէջ: Դու բոլոր յանցանքը զցում ես հողերակառնների վրայ, այնպէս չէ:

—Գոնէ քանի դեռ նրանք չը կային, ամեն ինչ հանդարտ էր բանակներում,—պատասխանեց Նիկողայոսը:

—Եւ դոյս այդ դժուարութիւնից դուրս գալու ելքը,—ասաց Պետրո-բէյը.—հողերակառններն ու զօրապետները մեր զօրքը երկու բանակի են բաժանել: Ձէ կարելի արդեօք այդ ցաւին ճար անել՝ զօրապետներից և հողերակառններից մի ծայրագոյն խորհուրդ նշանակելով:

—Այդ բանը կ'աւելացնէ միայն չփոթութիւնը,—պատասխանեց Նիկողայոսը՝ գլուխը չարժեղով,—մենք այժմ պէտք է Տրիպոլիսը պաշարենք, և ինչով կարող են մասնակցել հողերակառններն այդ զործում: Լաւ կը լինէր դրութիւնս, եթէ ինձ սինոդի անդամ դարձնէին:

Հերմանի աչքերը փայլեցին: Նա հասկացաւ, որ Պետրո-բէյի առաջարկած ընդհանուր խորհուրդը կարող էր իրան առաջնակարգ դիրք տալ և իսկոյն սկսեց համոզել Նիկողայոսին համաձայնելու այդ առաջարկութեանը:

—Սիրելի բարեկամ,—ասաց նա,—եւ շատ ցաւում եմ, որ դու սինոդի անդամ չես և, իհարկէ, կը հասնէիր այդ աստիճանին, եթէ կրօնաւոր դարձած լինէիր: Բայց դու ուրիշ ասպարէզ ես ընտրել, որի մէջ ամեն գովասանքից էլ բարձր ես: Սակայն մտածիր, Նիկողայոս, չէ որ այս չարժումն ազդային է, իսկ եկեղեցին մի ազդային հիմնարկութիւն է և միշտ ձայն է ունեցել ազգային գործերում: Մի վախենար, մենք չենք խառնուիլ զինուորական գործերի մէջ, և մեղանից ոչ ոք չի առաջնորդիլ զօրքը դէպի յարձակում: Ի հարկէ՝ քեզ յայտնի է,

որ Անգլիայում երկու ժողով գոյութիւն ունի—մէկում նստում են լորդերը, որոնք ոչ մի նախաձեռնութիւն չ'ունեն, այլ կատարում են միւս ժողովի կամքը, որը կազմւում է ժողովրդի ներկայացուցիչներից: Դուք զօրապետների ժողովրդի ընտրելիներն էք, իսկ մենք սկզբունքը պահպանողները: Դու տեսնում ես, Նիկողայոս, որ ես համաձայնութեան գալիս եմ: Այժմ ժամանակ չէ եկեղեցու առաւելութեան մասին խօսելու: Մեզ միայն ձայն տուէք ձեր ժողովների մէջ, և ուրիշ ոչինչ հարկաւոր չէ մեզ: Եթէ զօրապետներն ու հոգևորականները միասին գործեն, Յունաստանն ազատուած է:

—Լաւ, քանի որ այդ ծրագիրը Պետրօ-բէյի առաջարկածն է, և համաձայն եմ,—պատասխանեց Նիկողայոսը:

Հերմանը իր սրտի ուրախութիւնը ցոյց չը տուաւ և ըշտապեց խօսակցութիւնը փոխել: Նա ասաց, որ շուտով Պելլոպոնէս կը հասնէ իշխան Դիմիտրիոս Իպսիլանտին, որին հետեւեալ կամ հիւսիսային Յունաստանի հայրենասէրների ժողովը նշանակել էր նրա անընդունակ դաւաճան եղբոր տեղ: Մինչև այդ՝ ժողովը զազանի էր գործում Նիկողայոսի և Հերմանի նման իր մի քանի գործակալների միջոցով, բայց պատերազմի յաջողութիւնն աչքի առաջ ունենալով՝ այլևս աւելորդ էր թափնուել, և ժողովի անգամները, երևան հանելով իրանց գործունէութիւնը՝ սկսեցին յայտնի կերպով առաջ տանել Յունաստանի ազատութեան գործը: Հերմանի խօսքերին նայելով, Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը ժողովի յարգանքն էին վայելում, և իշխան Դիմիտրիոսը շատ սիրում էր նրանց: Նա յայտնեց նոյնպէս, թէ իշխանը չէր ցանկանում պատերազմական գործերի մէջ խառնուել, քանի որ յայն զօրապետներին փորձուած և ընդունակ մարդիկ էր համարում, նա մտադիր էր խաղալ այն հետեւիայի դերը, որը պատերազմը կազմակերպել և նրա համար զրամական միջոցներ էր գտել:

—Եւ ես բոլորովին համոզուած եմ,—աւելացրեց Հերմանը,—որ իշխան Իպսիլանտին կը հաւանէ ազգային ծերակոյտ կազմելու համար մեր կայացրած վճիռը և այդ ծերակոյտի գլուխն անկասկած ինքը կը լինի:

VII

Նիկողայոսի, Պետրօ-բէյի և Հերմանի մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնն ստեղծեց Պելլոպոնէսի ծերակոյտը, և երբէք որեւէ ազգ կառավարելու համար մի այնպիսի անգործնական միջոց չէր հնարուած, որպիսին այդ չարաբախտ հիմնարկութիւնն

էր: Հէնց սկզբից նրա զինուորական և հոգևորական անդամները թշնամաբար էին վերաբերում միմեանց, և ծերակոյտի գործունէութեան միակ գործնական հետեանքն այն եղաւ, որ յետաձգութիւններ և զանազան արգելքներ առաջացան Տրիպոլի սի պաշարման գործում: Ծերակոյտը նչ միայն չը վերացրեց զօրքի մէջ եղած տարաձայնութիւնները, այլ աւելի ևս զրդեց: Շատ անգամ Պետրօ-բէյը կամենում էր հրաժարուել ծերակոյտի մէջ ունեցած պաշտօնից, բայց այդ կը նշանակէր իշխանութիւնը վերջնականապէս հոգևորականութեան ձեռքը մատնել: Իսկ ինչ վերաբերում է Նիկողայոսին ու Հերմանին, նրանց մէջ մի խիստ կռիւ սկսուեց, որովհետեւ՝ Նիկողայոսի կարծիքով՝ Հերմանը նրան խաբել էր: Վերջինս հաւատացնում էր, թէ բարձր մարդասիրական նպատակներ ունի, բայց իսկապէս լոկ անձնական ինքնասիրութիւնն էր նրան առաջնորդողը: Այն ժամանակ, երբ Նիկողայոսին ու Պետրօ-բէյին հաւատացընում էր, թէ ինքն աշխատում է ի փառս Աստուծոյ, նա բոլորովին անկեղծօրէն էր խօսում, բայց հետզհետէ անձնական շահերն աւելի բարձր նշանակութիւն ստացան նրա աչքում, քան զաղափարական նպատակները:

Նիկողայոսը մեծ յոյս ունէր իշխան Իպսիլանտիի գալու վրայ, բայց զրա մէջ էլ ստիպուած եղաւ հիասթափուել: Զօրքն իշխանին ցնծութեամբ ընդունեց, որովհետեւ մշտական ինտրիգները ձանձրացրել էին նրան: Պետրօ-բէյն իսկոյն ստորագրեալ դիրք բռնեց, բայց իշխանը յայտնեց նրան, թէ պաշարման գործը կամենում է նախկին մարդկանց ձեռքին թողնել: Հերմանն էլ իշխանին շատ սիրալիւր կերպով ողջագուրեց՝ յուսալով իր ձեռքի տակն առնել նրան և եկեղեցու կողմնակիցը դարձնել:

Եթէ որ իշխան Դիմիտրիոսը զօրեղ կամքի տէր մարդ լինէր, կարող էր ընդհանուր հաշտութիւն ղյցել. բայց դժբախտաբար նա բոլորովին անընդունակ էր այն դերի համար, որը վիճակուել էր նրան: Նա բարի դիտաւորութիւններ և ազնիւ սկզբունքներ ունէր, բայց թոյլ էր և անվճռական: Նա հակուում էր երբեմն այս, երբեմն միւս կուսակցութեան կողմը և այս բանն անում էր ամենաանշուք կերպով, ցոյց տալով որ բոլորովին թոյլ է մարդ ճանաչելու մէջ և անվստահ—գէպի ինքը: Զինուորների աչքին նրա բնաւորութեան թուլութիւնը երևում էր մինչև անգամ արտաքինից: Իշխանը կարճահասակ էր, իսկ շարժումները երբեմն ամաչկոտ էին, երբեմն էլ յանդուգն: Դէմքը նիհար էր, մաշուած, իսկ մազերը ալիսառն էին, թէպէտ երեսներկու տարին նոր էր լրացրել: Կարճատես լինելով, նա, ինչպէս Միտսոսն ասում էր, շարունակ բռւի նման

Թարթում էր աչքերը, իսկ ձայնը սուր էր, ճշող: Այս բոլոր արտաքին պատասխանները բոլորովին համապատասխանում էին նրա ներքին թերութիւններին: Նա շիտակ, աղնիւ, քաջ մարդ էր, բայց նրա վստիքէն մի պահաս արժանաւորութիւնների տէր անձն աւելի օգուտ կը բերէր, եթէ կամքի ոյժ ունենար: Այս կրիտիկական բնուէին առաջնորդից մի բան էր պահանջւում — վճառականութիւն, որից և զուրկ էր Իսախանտին: Բացի դրանից՝ նա չափազանց զիւրազրդիւ էր իր արժանաւորութեան վերաբերմամբ, և ծիծաղելի էր լսել, թէ ինչպէս այդ հիւանդոտ կերպարանքի տէր մարդը ճշում էր իր սուր ձայնով.

— Ես այդպէս եմ կամենում... Ես այդպէս եմ հրամայում...

Իշխանի այդ թոյլ բնաւորութիւնից հմտութեամբ օգտւում էր Հերմանը, որը նրանից յետոյ երկրորդ տեղն էր զբաւում ծերակոյտի մէջ և մշտապէս շողոքորթում էր նրան, ուստի և իշխանն էլ ամեն բանում համաձայնում էր նրա հետ:

— Դու ուղիղ ես ասում, սիրելի արքեպիսկոպոս, անկարելի է ուշադրութիւն չը դարձնել այն բանի վրայ, թէ ինչ կ'աւել մեր բարեկամ զլխաւոր հրամանատարը, թէպէտ և ես հետերկայի կամքով ձեր երկաթ վրայ էլ իշխանաւոր եմ կարողութիւն:

Իսկ երբ Պետրո-բէյն սկսում էր բացատրել, թէ անհրաժեշտ էր Տրիպոլիսը զբաւել, որովհետեւ ժամանակ էր մի կողմ գցել ներքին երկպառակութիւնները և առաջ տանել զօրքը, որի պաշարեղէնն սկսում էր հատնել, այն ժամանակ իշխան Դիմիտրիսը պատասխանում էր.

— Դու բոլորովին ճշմարիտ ես ասում, սիրելի Պետրո-բէյ, և ես կատարելապէս համաձայն եմ, որ չը պէտք է ժամանակ կորցնել: Զինուորական խորհուրդ հրաւիրիր, և որոշեցէք, թէ ինչ պէտք է անել, իսկ յետոյ խորհրդի վճիռն ինձ ներկայացրէ՛ր: Հաստատելու համար: Ես յիշում եմ, դու ասում էիր, թէ անհրաժեշտ է վերակազմել հեծելազոր զուռը: Ես այդ ծրագիրը շատ օգտակար եմ համարում և կը ցանկանայի այդ մասին աւելի մանրամասնօրէն խօսել: Այո, այո, ճշմարիտ ես ասում: Մենք պէտք է շտապենք: Բայց իսկոյն ճաշը կը բերեն. ես շատ ուրախ կը լինէի, պարոններ, եթէ դուք երկուսդ էլ ինձ հետ ճաշելու պատիւն անէիք: Թողնենք գործերը վաղուան: Փառք Աստծու, այսօր մի բան արինք:

Նիկողայոսը տեսնում էր, որ Իսախանտին օգնութեան վրայ յուսալ չէր կարելի, և սկսեց ամեն կերպ ղրմադրել Հերմանին, որի ներկայութիւնը բանակի մէջ նա չափազանց վշտակար էր համարում, քանի որ դա ինտրիգներ, վէճեր և ա-

բաձայնութիւններ էր առաջ բերում: Ծերակոյտի ժամանակ նա հերքում էր Հերմանի բոլոր կարծիքները, թէկուզ նրանք նոյն իսկ օգտակար էլ լինէին, և իր ատելութիւնից դէպի եպիսկոպոսը այնպիսի մարդկանց կողմն էր բռնում, ինչպէս էին Պոր-նիլոպուլոն ու Ագնոստոսը—այս թշուառ աւաղակները, աբ-կաժախնդիրները:

Օրէցօր ծերակոյտի նիստերը հետզհետէ աւելի անկարգ և անկանոն էին դառնում, այնպէս որ վերջապէս իշխան Դի-միտրիոսը հասկացաւ, որ ինքը ծերակոյտի աչքում ոչինչ է: Նիկողայոսն անձնական ինքնասիրութիւն չ'ունէր և եթէ զօր-քը պաշտպանում էր եկեղեցու դէմ, այդ այն համոզմունքից էր, որ ազգային ժողովների մէջ կուսակցութիւնների բաժանուելը կործանում է հայրենիքի ազատութեան սուրբ գործերը:

Հասաւ արդէն յունիսի երկրորդ կէսը, իսկ զօրքերը դեռ ևս անգործ էին. Պետրօ-բէյին յաջողուեց հարկադրել իշխանին կարգադրութիւն անել զօրքի պաշարի վերաբերմամբ, բայց դեռ ևս ոչ մի միջոց ձեռք չէր առնում Տրիպոլիսի պաշարումն առաջ տանելու համար: Մի անգամ սովորութեան համեմատ ծերակոյտի մէջ մի կատաղի ընդհարում տեղի ունեցաւ մի կողմից Կո-լոկոտորոնի և Նիկողայոսի, իսկ միւս կողմից Հերմանի և Խարա-լամպոսի մէջ: Իզուր էր աշխատում Իպսիլանտին կարգը վերա-կանգնել, և վերջապէս Հերմանը Նիկողայոսի կատաղի յարձա-կումներից համբերութիւնից դուրս եկած՝ վեր թռաւ տեղից և յայտնեց, թէ այլևս չի մասնակցիլ ծերակոյտի նիստերին:

—Ժամանակ է վերջ դնել սրան,—աւելացրեց նա,—չառ վաղուց է, Նիկողայոս, որ դու երգուեցիր հնազանդուել ինձ:

—Այո, այն ամեն բանում, ինչ որ վերաբերւում է հողիոր գործերին,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—և այն էլ ի վառս Աս-տուծոյ, այլ ոչ թէ ի վառս Հերմանի:

Կոլոկոտորոնին, որ նստած էր Նիկողայոսի մօտ, ծափահա-րեց ի նշան հաւանութեան:

—Լոբր, քանի ևս այստեղ եմ,—բացադաճեց Հերմանը,—բայց ես իսկոյն կը հեռանամ և այլևս երբեք չեմ վերադառնալ: Տեսնենք՝ ինչ կ'ապէ ժողովուրդը, երբ իմանայ, թէ ինչպէս եմ վարւում ինձ հետ այստեղ:

—Գնա՛ ժողովրդի մօտ: Գնա՛ մայնեցիների մօտ,—բացա-դաճեց Նիկողայոսը.—տեսնենք նրանք ինչպէս կ'ընդունեն քեզ:

—Մայնեցիների մօտ,—ասաց Հերմանը,—բայց նրանք շատ էլ լաւ չեն թիւրքերից:

—Սիրելի արքեպիսկոպոս... Սիրելի արքեպիսկոպոս... — արտասանեց Իպսիլանտին:

—Բայց բայց այդ չներից Յունաստանում կան և ազնիւ ու անձնուէր մարդիկ,—չարունակեց Հերմանը՝ ոչ մի ուշադրութիւն չը դարձնելով իշխանի խօսքերի վրայ:

—Արքեպիսկոպոս,—կրկնեց Իպսիլանտին մի տեսակ հըպարտ դիրքով,—ես հրամայում քեզ լսել:

—Դու հրամայում ես,—բացազանչեց Հերմանը չարութիւնից իրան կորցրած և արհամարանքով քրքջաց:

Իշխան Դիմիտրիոսը կարմրեց, և ծերակոյտի մէջ տիրեց լռութիւն: Առաջին անգամն էր այս թուլամորթ մարդը իրան իրրի հպարտ, հրամայող իշխանաւոր ցոյց տալիս:

—Նեղութիւն կրիր, արքեպիսկոպոս, քո տեղը նստել, ևս ուղում եմ մի քանի խօսք ասել:

Հերմանը նայեց բոլոր ներկայ եղողներին և անկարող էր չը նկատել, որ նրանք իրանց դարմանքով լի աչքերը չէին հեռացնում իշխանից:

—Աւելի լաւ է՝ ևս կը գնամ այստեղից,—ասաց նա զայրացած.—ես այլևս չեմ մասնակցիլ ծերակոյտի գործերին:

—Դու չես կամենում խնդիրս կատարել,—բարձր և հրամայական կերպով արտասանեց Իպսիլանտին.—ես քեզ հրամայում եմ—նստիլ:

Արքեպիսկոպոսի բարկութիւնը մի ակնթարթում անհետացաւ, և նա հասկացաւ, որ ընդ միշտ զրկուեց յարդանքից: Ի հարկէ, իշխանն ինքն ըստ ինքեան ոչինչ էր, բայց նա էր երկրի բարձր իշխանաւորը: Այս հպարտ, անձնուէր մարդու բոլոր ծրագրերը մի անգամից ցրուեցին, և նա դունատ, վշտաբեկ նստեց իր տեղում:

—Ես գլում եմ,—արտասանեց Իպսիլանտին բոպէական լռութիւնից յետոյ,—որ չը կարողացայ անել այն բարիքը, որին ձգտում էի, և իմ բոլոր ջանքերն իզուր են: Բայց միայն գլխաւոր հրամանատարից, ծերակոյտին հաճելի չէր ինձ վրայ ուշք դարձնել. նա իրան այնպէս է պահում, կարծես ես բոլորովին չը կամ այստեղ: Պետրօ-բէյի միայն ես յարդանք ու մարդավարութիւն տեսայ: Եկեղեցու կուսակցութիւնը մահաւանդ մի այնպիսի յանդուգն դիրք է բռնել, որը ես տանել չեմ ուղում: Դուք, պարոններ, տեսաք, թէ արքեպիսկոպոսը հէնց նոր ինչպիսի օրինակ ցոյց տուաւ նրանց: Շատ ցաւում եմ, որ պարտաւոր եմ բաժանուել ձեզանից, բայց այդ անհրաժեշտ է, և ես վաղուց արդէն մի այդպիսի ելք էի նախատեսել: Այսօր ես կը հեռանամ բանակից: Նիստը վաղուած է:

Նա զլուխ տուաւ բոլորին և Պետրօ-բէյին դառնալով՝ աւելացրեց.

—Գնանք ինձ հետ, մենք այստեղից միասին դուրս կը գանք:

Եւ նրա թէն առնելով Իսպիլանտին ուղղուեց դէպի դուռը: Կէս ժամ յետոյ նա մի փոքրիկ չքախմբով դուրս եկաւ բանակից, բայց նրա հեռանալու պատճառն իսկոյն յայտնի եղաւ Տրիկորֆոսում, և ամբողջ զօրքը, որը նրան յարգում էր Պետրո-բէյի հետ մտերիմ լինելուն և հօգօր հետեւիայի մէջ բըռնած բարձր դիրքի համար, զայրացած ոտքի կանգնեց հոգևորականութեան դէմ: Անկարգութիւններ տեղի ունեցան, և եթէ Պետրո-բէյը միւս զօրապետների հետ, զրանց թուում և նիկողայոսի, չը թաղչնէին հոգևորականներին մի անվտանգ տեղում, զործն արիւնհեղութեամբ կը վերջանար: Միմիայն Հերմանը, որը յայտնի էր իր համարձակ քաջութեամբ, հրաժարուեց որեւէ պաշտպանութիւնից, և երբ մի մայնեցի թքեց նրա երեսին, արքեպիսկոպոսը մի աշնպիսի հարուած տուաւ նրան, որ զինուորը փոռուեց գետին: Մայնեցիներն այնպէս էին յարգում ոյմն ու քաջութիւնը, որ ակնածութեամբ ետ քաշուեցին և ճանապարհ տուին այն մարդուն, որին մի բոպէ առաջ ուղղում էին սպանել:

Ամբողջ օրը յոյները յուզման մէջ էին, և նրանց մի նշանաւոր մասը պահանջում էր իր ձեռքը տալ մի առանձին տեղում պահած զէնքերը, որպէսզի ազատուեն այն մարդկանցից, որոնք միմիայն ինտրիզներով են զբաղուած և ստիպելին Իսպիլանտիին հեռանալ բանակից: Նրանք դաւաճաններից էլ վատ էին, իսկ պատերազմի ժամանակ դաւաճանն անհամբաւատ վրտանգաւոր է թշնամուց: Հետեւալ օրը յուզմունքը հոգևորականութեան դէմ ծայրայեղութեան հասաւ, և վերջապէս բոլոր զօրապետները հաւաքուեցին Պետրո-բէյի մօտ և յայտնեցին, որ նա իշխանին վերադարձնէ, հակառակ դէպքում զործը բանակում եղած բոլոր հոգևորականների սպանութեամբ կը վերջանայ:

Պետրո-բէյը համաձայնուեց անձամբ գնալ Իսպիլանտիի ետեից, որովհետեւ իրօք նա երկիւղ էր կրում, թէ բանակից նրա հեռանալը վատ հետեւանքներ կ'ուսենայ: Նա իշխանին հասաւ Լէօնդարիայում, Մեզալոպոլիսի մօտ, և ամբողջ զօրքի, նմանապէս և հոգևորականութեան կողմից խնդրեց վերադառնալ: Սկզբում իշխանը չէր ուղղում համաձայնուել, բայց յետոյ հասկացաւ, որ այսպիսի հանդամանքներում հետեւիա վերադառնալը շատ ցաւալի բան կը լինէր, իսկ ընդհակառակը՝ բանակում տեղաւորուելով՝ յաղթութիւնը տարած կը լինէր և կ'ապացուցանէր, թէ որպիսի քաղաքագէտ էր ինքը: Այդ պատճառով

չաբթի վերջին իշխանը վերադարձաւ և ցնծութեամբ ընդունուեց ամբողջ զօրքի կողմից, իսկ Հերմանը հրապարակով ներողութիւն խնդրեց նրանից, որովհետեւ իշխանն այդ բանը իր վերադարձի համար ամենաառաջին պայմանն էր դրել: Ի հարկէ՝ մի այդպիսի ստորութիւն անտանկի էր հպարտ արքեպիսկոպոսի համար, իսկ Նիկողայոսը ցնծութեան մէջ էր:

Անընդունակ, բայց աղնիւ Իպսիլանտիի թաղաւորութիւնը տեկեց ամբողջ յուշիս ամիսը: Նա առաջուանից աւելի անվրձնական դարձաւ, կամքի հիւանդութիւնը, որը նրա բնաւորութեան գլխաւոր գիծն էր կազմում, առաջուանից աւելի խիստ կերպով երևան եկաւ: Տրիպոլիսը դեռ գիմանում էր, և Ահմէդ-բէյը թէպէտ հասկանում էր, որ անկարելի է իր զօրքով անցնել պաշարող խմբերի միջից, բայց անձնատուր լինելու մասին չէր էլ մտածում: Նա բաւական պաշար ունէր երեք ամսուայ համար, և Մահմէդ-Սալիկը բարձրաձայն յայտարարում էր, թէ ամբողջ Յունաստանում Տրիպոլիսից աւելի ապահով տեղ չը կայ:

Օրերն անցնում էին օրերի ետեից, և ազատութեան գործը վնասւում էր անհասկանալի յետաձգութիւններից:

VIII

Օգոստոսի սկզբին տեղեկութիւն ստացուեց, թէ Մոնեմվազիայի թիւրքերն առաջարկում են անձնատուր լինել չնորհիւ այն բանի, որ ծովի կողմից պաշարուած էին Սպեցիայի նոււերով, իսկ ցամաքի կողմից — ապստամբուած յոյների գնդերով: Անձնատուր լինելու հարցը իշխան Դիմիտրիոսն առաջարկեց ծերակոյտի քննութեանը, և այդ առթիւ բաղմաթիւ հակառակ կարծիքներ յայտնուեցին: Նիկողայոսն ու Պետրօ-բէյը կարծում էին, որ թիւրքերին հարկաւոր էր թոյլ տալ ազատ կերպով հեռանալ Զմիւռնիա կամ Փոքր-Ասիայի ուրիշ օրէն էնաւահանդիստ, բայց այն պայմանով, որ նրանք զէնքերը վայր դնեն և վճարեն պաշարման ծախքերը, բայցի դրանից՝ տաա հազար թիւրքական ոսկի, որը երեք մասի կը բաժանուէր — ցամաքային զօրքի, նաւատորմի և սղգային քանձարանի մէջ: Հերմանը իր կուսակիցներով հակառակեց դրան. Մոնեմվազիան Պելոպոնէսի ամենահարուստ քաղաքներից մէկն էր, և նա առաջարկեց, որ նրա բնակիչներն իրանց ամբողջ զոյքի արժէքով գնեն իրանց կեանքը: Իշխ. Դիմիտրիոսը հակառակ ծայրայեղութեան մէջ ընկաւ. նա ասաց, որ հետերիան իր վրայ կ'առնի զինուորների ոսճկի անվճար մնացած մասի հատուցումը, քանի որ նա իր ֆոնդը հէնց

զրա համար էր հաւաքել. բայց իրանց ամբողջ հասանելիքն ստանալով՝ զինուորները չը պէտք է մտածեն աւարի մասին. իսկ Մոնեմվազիայի անձնատուր լինելու թեթիւ պայմանները լսելով՝ Տրիպոլսի թիւրքերն աւելի սիրով կը համաձայնուէին քաղաքը յոյներին յանձնել: Վերջապէս վէճը մուշտակուի փոխուեց, և ընդհանուր խառնաշփոթութեան միջոցին իշխան Դիմիտրիոսը հրամայական կերպով ստիպեց բոլորին լսել: Հերմանի հետ տեղի ունեցած գէպրից յետոյ նա հեղինակութիւն ունէր և երբ ձայնը բարձրացնում էր, բոլորը հնազանդում էին նրան:

—Ես ինքս անձամբ կը դնամ Մոնեմվազիա, —ասաց նա, — և իբրև զօրքի զլխաւոր-հրամանատար և նմանապէս հետերիայի կողմից նշանակուած փոխարքայ՝ կը բանակցեմ քաղաքը մեզ յանձնելու մասին: Ասում են՝ այնտեղի զօրքերը ձեռքից գնացել են. ես այնտեղից կը վերջնեմ մայնեցիներին՝ Պետրօ-բէյի առաջնորդութեամբ: Մենք այնտեղ նորից կը քննենք թիւրքերի զինաթափի պայմանները, բայց ես յոյս ունեմ, որ մեզ աւելի համեստ կը պահենք:

Սակայն ծերակոյտին չատ լաւ յայտնի էր իշխանի թոյլ ընտելութիւնը, ուստի և գծուար էր նրան իր կողմը զբաւել, իսկ Իսպիլանտի վարմունքի հրամայական ձեր վերին աստիճանի կոմիսկական էր թւում: Պետրօ-բէյը, որ միշտ պաշտպանում էր իշխանին, այս անգամ հարկաւոր համարեց հակաճանկ նրան.

—Ձերդ պայծառափայլութիւնն՝ ի հարկէ՝ չէ մոռացել, որ պաշարումն արդէն երեք ամիս շարունակուած է և որ դա բացառապէս ժողովրդի դործն է: Հետերիան ոչ մի մասնակցութիւն չ'ունի զրա մէջ: Այդ պատճառով պաշարողները միայն իրաւունք ունեն կարգադրութիւն անել քաղաքն ստանալու սրայմանների մասին, և միմիայն նրանց կամ նրանց առաջնորդին պէտք է անձնատուր լինի քաղաքը:

Իշխանը դայրացաւ:

—Նշանակում է, ևս չեմ յունաց ամբողջ բանակի զլխաւոր-հրամանատարը:

—Դու ևս զօրքերի զլխաւոր հրամանատարը, որն ստեղծել և պահում է հետերիան: Բայց Մոնեմվազիան պաշարող զօրագունները մասնաւոր միջոցներով է կազմակերպուած և այն էլ քո նշանակուելուց շատ առաջ, իսկ երբ դու Մորէա եկար, այդ զօրագունդն ընդունեցիր քո հրամանատարութեան տակ, բայց ոչ մի օգնութիւն ցոյց չը տուիր նրան: Այնտեղից դամա-

քայլին զօրքերի զլիաւորը մեր ծերակոյտի անդամն է և հաւանականաբար կը կատարէ նրա կարգադրութիւնները:

—Աւելի շուտ, քան թէ փոխարքայի կարգադրութիւնները:

—Փոխարքան նոյնպէս ծերակոյտի անդամն է,—վրայ բերաւ Պետրօ-բէյը:

Իշխանը մտածումնքի մէջ բնկաւ:

—Լաւ,—ասաց նա վերջապէս,—ծերակոյտը կը վճռէ, թէ ում անունով պէտք է դրաւել Մոնեմլազիան—էր, թէ իմ:

Առաջին անգամ յայնքը մոռացան բոլոր վէճերը, և միաձայն որոշուեց, որ Մոնեմլազիան դրաւուի ծերակոյտի անունով:

Յետոյ վերանորոգուեցին վիճաբանութիւնները քաղաքի զինաթափի պայմանների վերաբերմամբ, բայց քանի որ պաշտօնող զօրագնդի զլիաւորն անպայման կերպով աւելի հեղինակութիւն ունէր այդ հարցի առթիւ, քան թէ Տրիպոլիսը շրջապատող զօրքերի զօրապետները, ուստի Հերմանը Նիկողայոսից գերազանցելու նպատակով առաջարկեց, որ այդ հարցը վճռուի իշխանի և յունաց զօրագնդի զլիաւորի բարեհայեցողութեամբ: Նիկողայոսը յօժարութեամբ համաձայնուեց՝ դիտենալով, որ Պետրօ-բէյը կ'ուղեկցէ իշխանին, և ժպտալով աւելաւորեց, թէ Հերմանի արդարացի նկատողութիւնն աւելի հոգեւոր իշխանաւորներին է վերաբերում:

Այգլիսով պատերազմի կենտրոնը տեղափոխեցին Մոնեմլազիա, և ամբողջ օգոստոս ամսի ընթացքում յունաց զօրքի կէսն անգործ մնաց Տրիպոլի տակ, և իշխանի բացակայութիւնից օգտուելով՝ հողերոսականներն սկսեցին նորից խայտառակ զրպարտութիւններ տարածել: Հերմանը թէն դիտէր այդ ամենը, բայց մի կողմ էր քաշուել և բանակի ներքին գործերի մէջ չէր խառնուում, իսկ միեւնոյն ժամանակ ոչ մի ջանք գործ չէր դնում այդ գայթակղեցուցիչ ինտրիգները ոչնչացնելու համար:

Սակայն Նիկողայոսն այդ ամսին չատ գործեր ունէր, մի կողմից նա աշխատում էր, որ զօրքին պաշար հասցնելու գործը կանոնաւոր լինի, իսկ միւս կողմից նորակոչ զինուորներին էր կրթում: Նրա հմուտ ձեռքի տակ նոր կազմուած զնդերն սկսում էին կանոնաւոր կազմակերպութիւն ստանալ: Միւս զօրապետներն էլ հետեւում էին նրա օրինակին, թէպէտ նրանցից շատերը ամենափոքր զապախար անգամ չ'ունէին զինուորական գործի մասին: Սակայն չը նայելով որ յոյների մէջ քիչ-չատ կարգապահութիւն էր տարածուում, նրանց մէջ հետզհետէ աւելի ու

աւելի հաստատում էր այն համոզմունքը, թէ իշխանը բոլորովին անընդունակ է մի այդպիսի մեծ զօրաբանակի առաջնորդ լինելու համար: Մոնեմվազիսի գնալուց ի վեր անհետացաւ նրա իշխանութեան վերջին ստուերը, իսկ երբ տեղեկութիւններ ստացուեցին այդ քաղաքում պատահած դէպքերի մասին, նա մի կատարեալ կոմիկական անձնաւորութիւն դարձաւ բոլորի աչքում:

Տրիպոլիսի չրջակայ գիւղերն այլեւ չէին ենթարկուում յոյների զիջերային արշաւանքներին, որովհետեւ նրանք արդէն ամայացել էին, և թէ բանակի մէջ, թէ նրա շուրջը ոչ մի շարժում չէր նկատուում: Թիւրքերը գիտէին, որ անօգուտ էր յարձակում գործել Տրիկոսֆոսի վրայ, իսկ յոյները մտադիր չէին մինչև Պետրօ-բէյի վերադառնալը գնալ քաղաքի վրայ, և Միտսոսի զլխում պարսպութիւնից մի անգամ գիշերը մի միայր ծագեց:

Թիւրքական նաւն այրելուց յետոյ միքանի օր շարունակ նրա սիրտը բոլորովին հանգիստ էր Զիւլէյմայի վերաբերմամբ, և երիտասարդին միթարում էր այն միտքը, թէ Աստուած կը պահպանէ իր սիրելուն, մինչև հնարաւոր կը լինի տեսակցուել ներս հետ Երկար ժամանակ նա մինչև անգամ չէր էլ մտածում, թէ Զիւլէյման պաշարուած քաղաքումն է, որը վաղ թէ ուշ պէտք է անձնատուր լինի, և այն ժամանակ ամենայն հաւանականութեամբ՝ կողոպտման և բռնաբարութեան նոյնպիսի տեսարաններ տեղի կ'ունենան, ինչպէս և Կալամատայում, կամ թէ յարձակում կը լինի և դրա հետ էլ անխուսափելի կոտորած փողոցներում: Մինչև իսկ վերջին դէպքում էլ Զիւլէյման կարող էր վտանգից խուսափել, եթէ կատարէր նրա խորհուրդը և յուսարէն ասէր պաշարողներին, թէ ինքը նրանց հայրենակիցն է: Բայց այժմ, երբ անց էին կացել պատերազմական հողին յուղող ընդհարումները թիւրքերի հետ, և հասել ճանձրացուցիչ անդործութիւնն ու վէճերը հոգևորականների հետ, նա սկսեց հոգեպէս տանջուել՝ մտածելով այն վտանգների մասին, որոնց կարող էր ենթարկուել Զիւլէյման: Իսկապէս քաղաքի պաշարման ժամանակ ապահովութեան մասին խօսք անգամ լինել չէր կարող: Մի պատահական գնդակ կամ մի զայրացած յոյն կարող էին ամեն ժամանակ սարսափելի կոտորած առաջ բերել: Կարող էր նաև հրդեհ ծագել քաղաքում, և դսրձեալ մարդկային զոհերն անխուսափելի էին:

Յիշած գիշերը Միտսոսի երկիւղն աւելի որոշ կերպարանք ընդունեց: Նրա աչքերի առաջ պատկերանում էր զարհուրելի աղէտների մի շարք, որոնց մէջ զլխաւոր զոհը Զիւլէյման էր:

Նա դուրս եկաւ թարմ օդը և յուսահատ կերպով աչքերը յանկեց քաղաքային պարսպի վրայ բարձրացած հինգ թէ վեց մեծ տներին, և դրանց իւրաքանչիւր պատուհանում նրան երևում էր բանտարկութեան մէջ հալումաչ կղած Ձիւլէյման:

Այս չարագուշակ միտմտերը հետզհետէ աւելի տաժանելի էին դառնում. վերջապէս նա չը համբերեց և առանց որոշ հաշիւ տալու իրան, թէ ինչ է անում, վաղեց արտաքին խրամատի միջով, որի խորութիւնը հինգ ոտնաչափ էր միայն, շտապով անցաւ այնտեղից և դեռ չէր սթափուել, երբ իրան միւս կողմը դտաւ:

Ո՞ւր էր գնում Միտսոսը: Այդ բանը լաւ յայտնի էր նրա սրտին: Նրիտասարդն այսպէս թէ այնպէս պէտք է դանէր նըրան, որը կեանքից էլ թանկ էր իր համար: Աւելի յարմար լինելու համար նա հանեց կօշիկները և սկսեց բոբիկ անցնել բազալի ժայռերի միջով՝ հէնց որ երկնքի երեսը բարձրացած լուսնի արծաթափայլ ճառագայթների տակ: Մի լեռնային հեղեղատի հասնելով՝ նա կանգ առաւ, որ իր այրուող մարմինը թարմ ջրով զովացնէ: Վերջապէս սկսեց վազել քաղաքի պարիսպների առաջ տարածուած դաշտավայրի միջով և երբ արդէն քաղաքի մօտ էր, պառկեց մի ձիթենու տակ, որ իր դրութեան վրայ մի քիչ մտածէ:

Մտորոցներով լցուած այդ պարիսպները երևում էին ուղղակի նրա դէմուդէմը, դաշտավայրից քսան ոտնաչափ բարձրութեան վրայ: Նբանցից յիտուն քայլ հեռու պարսպի մէջ մի ընդարձակ խոռոչ կար, որի վրայ բարձրանում էր մի քանի տուն՝ փոքրիկ, երկաթէ ձողերով պաշտպանուած պատուհաններով: Այդ բնակարաններին ծածուկ մօտենալով՝ Միտսոսը կանայի ուրախ ձայներ լսեց և մտածեց, որ այնտեղ երեխ անուանի թիւրքերի հարեմներն են դառնում:

Նրիտասարդը սողալով շարունակեց իր ճանապարհը, մինչև կրկին հասաւ քաղաքային պարսպի շարունակութեանը: Ապա դարձեալ վերադարձաւ դէպի թիւրքական տները, որովհետև այնտեղ իրան մօտ էր զգում Ձիւլէյմային: Նա նորից պառկեց հորեան քարաժայռի ստուերի տակ: Լուսինը ծածկուեց ամպերի ետեւը, իսկ տներում հետզհետէ չքայաւ լոյսը, և ձայները լռեցին:

Անցաւ կէս ժամ, և յանկարծ քաղաքային պարսպի վրայ երևաց մի թիւրք, որը շարժում էր մի ինչ որ սպիտակ բան ձեռքում: Միտսոսն անխօս մօտեցաւ այդ տեղին: Թիւրքը ցած ձայնով ասաց.

—Ո՛ւշ է: Ահա ստորադրուած թուղթը,— և նա ձեռքի

Թուղթը գցեց գետնին, յետոյ ետ դարձաւ ու շտապով անհետացաւ:

Միտոսը վեր առաւ Թուղթը և դրաւ գրպանը՝ տարակուսած, թէ այդ ինչ պէտք է լինի: Դեռ ձեռքը գրպանից դուրս չէր հանել, երբ տների մէկից, որտեղ լոյս էր երևում դեռ, մի քնքոյշ երգեցողութիւն լսուեց: Երիտասարդը չէր հաւատում իր ականջներին: Չայնը Զիւլէյմայինն էր, և նա երգում էր զինեպործների երգը:

Այդ իսկ բողբոջն պատուհանի առաջ ոտից մինչև գլուխ սպիտակ շորեր հագած մի երիտասարդ աղջիկ երեաց: Միտոսն իսկոյն սկսեց ձայնակցել երգեցողութեանը:

—Միտոս,—լսուեց պատուհանից:

—Ես այստեղ եմ. այդ դու ես, աղաւանակ:

—Վերջապէս ես քեզ տեսնում եմ, սէ, ես քեզ բոլորովին չեմ տեսնում,—չարունակեց Զիւլէյման երջանիկ, ուրախ ձայնով.—ինչպէս ես:

—Լաւ եմ, ամեն ինչ լաւ է, եթէ միայն մենք տեսնուենք իրար հետ: Իհ, դա էլ շուտով կը լինի, վիշյէ Աստուած, շատ շուտով:

Զիւլէյման գլուխը դուրս հանեց պատուհանից:

—Այստեղ մի մնար, ես էլ չեմ կարող մնալ այստեղ: Այս պատուհանը նախասենեակումն է, և ինձ կարող են շրջանել: Հեռացիր, թանկագինս, բայց մենք շուտով, շուտով կը տեսնուենք, այնպէս չէ, և այն ժամանակ գուցէ ինձանից մի պարզեւ էլ ստանաս...

—Պարգէւ,—կրկնեց Միտոսը զարմացած, բայց յետոյ հասկանալով թէ գործն ինչու՞ն է, բացազանչեց.—ա՛, սիրելիս, սիրելիս...

—Այո, իմ Միտոս,—պատասխանեց Զիւլէյման,—բայց ինձ տանք այստեղից. այս քաղաքը շուտով անձնատուր կը լինի:

—Անկասկած, բայց մի մոռանար, որ երբ կը գայ քո ազատութեան օրը, պէտք է դուրս գաս յոյների մօտ և ասես՝ «Ես ձեր հայրենակիցն եմ»: Այն ժամանակ կ'ազատուես ամեն վտանգից:

—Մնաս բարով, սիրելիս,—արտասանեց երիտասարդ աղջիկը և անհետացաւ մթութեան մէջ:

Միտոսը եօթերորդ երկնքումն էր և ուրախութեամբ լցուած՝ վերադարձաւ բանակը: Անկողին մտնելիս միայն նա յիշեց գրպանում եղած թղթի մասին, կրակ արաւ և կարգաց հետեալ յունարէն գրուած տոմսակը.

«Արդու-Ահմէդը խոստանում է վճարել Կոստանդին Պար-

պիրոպուլօին 200 թիւքական ոսկի այն պայմանով, որ նրա և նրա հարեմի գրութիւնն ազահովուի բոնաբարութիւնից: Տրիպոլսի պաշարումը վերջանալիս՝ վերոգրեալներին անվտանգ ապաստարան տեղափոխելու համար՝ բացի զրանից կ'աւելացուի 10 ոսկի իւրաքանչիւր հոգուն:

«Արդու-Ահմէդ, նախկին նահանգապետ Արգոսի»:

Միտոսը կարգաց մինչև վերջը, կրակը հանդերեց և երկար մտածում էր այդ տարօրինակ թղթի վրայ: Ամենից առաջ նա զգուանք զգաց, որ հինգհարիւր հոգուց կազմուած մի զօրանմբի յոյն առաջնորդը շահասիրական բանակցութիւն էր ըսկսել թշնամիներէ հետ, բայց յետոյ մի անընկճելի դայթակղութեան ենթարկուեց: Նրա համար այդ թուղթը Զիւլէյմայի ազատութիւնն էր նշանակում, և նա այդ ազատութիւնն ապահովելու համար ամեն բանի պատրաստ էր: Դարձեալ, ինչպէս թիւքական նաւն այրելու գիշերը, նրա սէրն ու պարտականութիւնը օրհասական կոխէին մղում միմեանց դէմ: Բայց և այժմ, ինչպէս այն ժամանակ, չը նայելով որ նրա սրտից արիւն-արյունք էր հոսում, Միտոսը պարսականութիւնն ընտրեց:

Ուստի նա վեր թռաւ, հագաւ շորերը և գնաց Նիկողայոսի մօտ՝ որոշելով ամեն ինչ ասել նրան: Դուրս գալով իր վրանից, նա մթութեան մէջ լսեց պահապանի ձայնը.

—Ո՞վ է դալիս:

Այդ բողբոջին խրամատի եզերքին երևաց մի մարդկային կերպարանք. Միտոսը ճանաչեց Պարպիրոպուլօին, որը կամայուկ սկսեց խօսել պահապանի հետ:

—Յիսուն ոսկի,—լսուեց Պարպիրոպուլօի ձայնը:

—Իսկ երբ պէտք է վճարուի,—հարցրեց հրապուրուած պահապանը:

Տրիպոլսի անկման օրը:

Միտոսը որոշեց միջամտել այդ ամօթալի սակարկութեանը և մօտենալով խօսակիցներին՝ ասաց.

—Լսիր, ընկեր,—արտասանեց նա՝ պահապանին դառնալով,—մի համաձայնուիր և հարցրու, թէ ինչո՞ւ էր գնացել խրամատի միւս կողմը:

—Բեզ ինչ, լակոտ,—բարկութեամբ ասաց Պարպիրոպուլօն:

Պահապանը կասկածոտ հայեացքով մերթ մէկին, մերթ միւսին էր նայում և վերջապէս ասաց.

—Նա ինձ յիսուն ոսկի խոստացաւ:

—Յիմար,—պատասխանեց Միտոսը,—եթէ չը լսես ինձ,

ևս քեզ մի այնպիսի քոթակ կը տամ, որ փողերի մասին բոլորովին կը մոռանաս:

—Գնա քո բունը, լակոտ,—բացադանչեց Պարպիրոսուլուն,—թէ չէ վաղը կը դանդատուեմ քեզ վրայ անհնազանդութեանդ համար:

—Լաւ,—ասաց երիտասարդը ծիծաղելով,—այդ վաղը կը լինի, իսկ այժմ դեռ այսօր է: Միտդ սկսի՛ր, բարեկամ,—աւելացրեց նա՝ պահապանին դառնալով,—փորձաքի մէջ կ'ընկնես, եթէ չը լսես ինձ:

Նա վերադարձաւ իր վրանը, որպէսզի ժամանակ տայ Պարպիրոսուլուն հեռանալու, որովհետեւ չէր ուզում, որ մէկը տեսնէր իր գիշերային այցելութիւնը Նիկողայոսին: Հինգ րոպէ յետոյ Միտոսը ճանապարհ ընկաւ և հասնելով Նիկողայոսի բնակարանը՝ դուռը բաղխեց:

—Ո՞վ է,—լսուեց Նիկողայոսի ձայնը:

—Ես եմ, Միտոսը, և ինձ հարկաւոր է իսկոյն տեսնել քեզ, մօրեղբայր:

—Սպասի՛ր մի րոպէ:

Եւ ներսից եկող ձայնը ցոյց էր տալիս, որ նա կրակ էր անում:

—Ես չեմ կարող կրակ վառել,—ասաց նա մի րոպէ յետոյ,—բայց այդ ոչինչ, ներս մտի՛ր և նստի՛ր մահճակալի կամ վառօղի արկղի վրայ: Դէհ, ասա շուտով, ի՞նչ կայ:

—Ահա թէ ինչ,—պատասխանեց երիտասարդը՝ թիւրքից ստացած թուղթը նրան տալով,—սրա մէջ ասուած է, թէ Պարպիրոսուլուն երկու հարիւր ոսկի կը ստանայ Տրիպոլսի անկման օրը Աբդուլ-Ահմէդի և նրա տանեցոյց կեանքն ապահովելու համար:

Նիկողայոսը մտածմունքի մէջ ընկաւ, իսկ յետոյ արտասանեց.

—Դե՛հ, Բայց դու հրտեղից ձեռք բերիր այս թուղթը:

—Իսկոյն կը յայտնեմ:

Բայց երիտասարդը չը գիտէր, թէ ինչպէս սկսէր իր խոստովանութիւնը:

Նիկողայոսն աշխատում էր նրան սիրտ տալ:

—Ես լսում եմ: Ո՛չ, սպասի՛ր, մի ինչ որ մարդ է դալիս: Այդ իսկ րոպէին լսուեց դրան ձայնը, և Նիկողայոսը հարցրեց.

—Ո՞վ կայ այդտեղ:

—Խորեմիսը,—պատասխանեց մի ձայն,—պահապանը:

—Ի՞նչ կայ:

— Ես երկու ժամ պահապան էի կանգնած. երեսուն բու-
պէ առաջ կապիտան Պարպիրոսպուլօն խրամատի միւս կողմից
եկաւ: Անհրաժեշտ եմ համարում այդ մասին յայտնել քեզ:

— Կապիտանը բացատրեց, թէ որտեղ էր:

— Ո՛չ:

— Ներս մտիր, Խորեմիս: Նա քեզ փող առաջարկեց:

— Ո՛չ, — պատասխանեց պահապանը:

— Դու լաւ արիր, որ ինձ ասացիր այդ: Կարող ես գնալ:
Իսկ դու, Միտսոս, — աւելացրեց Նիկողայոսը՝ երիտասարդին
դառնալով, երբ պահապանի ոտնաձայները լռեցին մթութեան
մէջ, — պատմիր, թէ ինչպէս ձեռք բերիր այս թուղթը:

Միտսոսն անկեղծօրէն բաց արաւ նրա առաջ իր դաղտ-
նիքը:

— Օ՛, մօրեղբայր, — ասաց նա, խոստովանութիւնը վեր-
ջացնելով, — ապահովիր նրա կեանքը Տրիպոլսի անկման օրը:
Աշխարհիս երեսին չը կայ մի այդպիսի գեղեցկուհի, և ես չեմ
կարող ապրել, եթէ նրան մի որեւէ բան պատահի:

Նիկողայոսը բաւական ժամանակ լուռ էր. իսկ յետոյ
հարցրեց.

— Ե՛, իսկ երբ դու թիւրքական նաւն այրեցիր, քո մրտ-
քով չ'անցնու, թէ նա կարող էր ուղեորների մէջ լինել:

— Ես համոզուած էի դրանում և միայն աղէտից յետոյ ի-
մացայ, որ նա նաւի վրայ չէր:

— Թող Աստուած ներէ քեզ, — խօսեց Նիկողայոսը՝ Միտ-
սոսի ձեռքից բռնելով, — իսկ դու մեզ ներձեւ ես:

Երիտասարդն այնպէս էր յուզուած իր խոստովանութիւ-
նից, որ յանկարծ լաց եղաւ:

— Ի՞նչ պատահեց մեր կորիւնին, — քնքոյշ ձայնով ասաց
Նիկողայոսը. — մի վշտանար: Դու լաւ լուր բերիր և տեսար քո
գեղեցկուհուն: Հանդարտուիր, երբեւեմ եմ քեզ բոլոր սրբերի
անունով, որ ոչ հիւանդութիւնը, ոչ վէրքերը, ոչ փառքը, ոչ
մի բան, բայց պատուից, չեն արգելիլ ինձ ապահովելու նրա
գրութիւնը:

Միտսոսը պինդ սեղմեց Նիկողայոսի ձեռքը, բայց ոչ մի
խօսք չը կարողացաւ արտասանել:

— Իսկ դու էլ քո կողմից պէնք է խոստանաւ, — շարունա-
կեց Նիկողայոսը, — որ այլևս առանց թոյլաւութեան դուրս չես
դալ բանակից: Այդպիսի անկարգութիւնների պատիժը բանա-
կից արտաքսելն է, և վաղն այդ անպիտանը կը վռնդուի այստե-
ղից. նա արդարացրեց հողերականների ամբաստանութիւնը և
անարգեց մեզ բոլորիս: Դէ՛հ, այժմ գնա քնելու, Միտսոս: Դու

քաւեցիր քո յանցանքը՝ անարժան յոյնի դաւաճանութիւնը երևան հանելով:

Հետեալ օրը Պարպիրոսը ինքն իր հրապարակով արտաբանեցին բանակից, իսկ յետոյ Միտսոսը ծածուկ այցելեց Խորեմիսին և բացատրեց նրան, թէ լաւ էր արել, որ մատնել էր Պարպիրոսը:

Մոնեմվազիայի անձնատուր լինելու լուրը լիքն էր վշտալի և ուրախութիւթ, ողբերգական և ծիծաղաշաժ զիպուածներով: Իշխան Դիմիտրիոսն ըստ երևոյթին չը նայելով ծերակոյտի վճռին՝ պայմանագիրն իւր անունով էր ստորագրել, իսկ երբ թիւրքերը քաղաքից դուրս էին գալիս նաւերը մտնելու համար, զայրացած մայնեցիները սպառնալիքներով ընդունեցին նրանց, որովհետեւ անձնատուր լինելու պայմանագիրն առանց ծերակոյտի ներկայացուցիչների ստորագրութեան անսարտագիր էին համարում: Ընդհարում տեղի ունեցաւ, որի ժամանակ հինգ թիւրք սպանուեցին և մի քանի տներ կողոպտուեցին: Մոնեմվազիան անբարեկամ զօր հանդամանքներում անձնատուր եղաւ: Զօրքն ու նաւատորմիդը կասկածով էին վերաբերում միսեանց, իսկ զինուորները մեղադրում էին սպանութիւն թիւրքերի հետ շահասիրական յարաբերութիւն ունենալու համար. վերջապէս վէճ ծագեց այն բանի համար, թէ ով պէտք է բարձրացնէր յունական զօչակը անձնատուր եղած քաղաքում: Մի բանում միայն բոլորն էլ համաձայն էին—իշխան Դիմիտրիոսին արհամարհելու մէջ: Առաջ բոլորին էլ յայտնի էին նրա թոյլ բնաւորութիւնն ու անըզունակութիւնը դէպի զինուորական գործը, բայց այժմ, երբ նա ծերակոյտի վճիռն անվայել կերպով խախտեց, մի այնպիսի խայտառակութեամբ ծածկեց իւր անունը, որ այդ բոլորից, գործնականապէս ասելով, վերջացած էր նրա դերը յունաց յեղափոխութեան գործում:

Իհարկէ՝ քաղաքի անձնատուր լինելու պայմանագիրը վատ էր կազմուած, և թիւրքերն ազատ կերպով հեռացան՝ առանց մի գրօջ վճարելու: Եթէ որ այդ միեւնոյն պայմանով թիւրքերը յանձնելու լինէին Մորէայի միւս ամրոցները, այն ժամանակ հետերիայի գանձարանը բոլորովին կը սնանկանար: Այդպիսով չընայած որ բռնաբարութեան և կողոպտման յետագայ դէպքերը բարոյական դատապարտութեան արժանի են, սակայն պատերազմն առանց աւարառութեան չէր կարող շարունակուել, իսկ յաղթութեան բոլորին յոյների գործած անղթութիւնը կարելի էր վերադրել վրէժինդրութեան ծարաւին՝ դարաւոր բռնութեան լծի փոխարէն:

Մայնեցիների զօրագունդը շարունակում էր գրաւել Մո-

նեմվազիան, Պետրո-բէյր նոր զինուորներ էր ժողովում Տրիպոլի վրայ յարձակում դործելու համար, իսկ իշխան Դիմիտրիոսը իր ազատ ժամանակը, այսինքն քսանեչորս ժամ մի օրուայ մէջ՝ նուիրում էր քաղաքային պարսպները կարմիր կտորով զարդարելուն, երբ յանկարծ տեղեկութիւն ստացուեց Նալարինի արեմտեան ծովափի նաւահանիդսաներից մէկի անկման մասին: Իսկականտին այնտեղ ուղարկեց մի ոչ զինուորական պաշտօնեայ իբրև իր և ծերակոյտի ներկայացուցիչ: Այս անարժան հայրենասէրն իր հետ վերջրեց աւարառուների մի աւաղակախումբ: Նաւարինի այս գէպքն ընդմիշտ մի նախատական բիծ դրաւ յոյների վրայ: Բերդապահ զօրքը զէնքերը վայր դրած՝ զեռ քաղաքից դուրս չէր եկել, երբ Պելոպոնէսի ծերակոյտի ներկայացուցիչն այրեց նրա անունով իր ստորադրած դաշնագիրը և կոտորածի նշան տուաւ: Ոչ մի թիւրք կենդանի չը մնաց: Կանանց մերկացրին, և նրանք իրանց նախատինքը ծածկելու համար ծովը էին թափւում, որտեղ ձկնկուլների նման զնդակահար էին անում նրանց, երկաւներին խլում էին մայրերի ձեռքից և մաս-մաս կտրատում. տղամարդկանց կախում էին իրանց բնակարանների զոներից և սարսափելի տանջանքների ենթարկում: Մի մահմէդականի առաջարկեցին ընտրել մահ կամ քրիստոնէութիւն, և երբ ընտրեց վերջինը, նրան խաչեցին: Մի ժամուայ ընթացքում կատարուեց այս խայտարակ ոճիրը, իսկ յետոյ Սպեցիայի երկու նաւեր ամեն տեսակ աւարով բեռնաւորուած՝ ծովը դուս եկան:

IX

Սեպտեմբերի սկզբին մայնեցիների զօրադունդը Պետրոբէյի և իշխանի հետ վերադարձաւ Տրիպոլի չրջակայքը: Իսկականտին այժմ հակում էր հոգեւորականների կուսակցութեան կողմը, որովհետև զօրքի վարմունքը իր համար անձնական անպատուութիւն էր համարում: Այդ բանը Հերմանին ձեռնտու էր, և նա սկսեց միջոցներ որոնել, որպէսզի իշխանին վերադարձնէ այն իշխանութիւնը, որից նա իր բնաւորութեան թուլութիւնից զրկուել էր, և միևնոյն ժամանակ զինուորների աչքում ականաւոր զօրապետների վարկը զցէ:

Զրպարտութիւն զրպարտութեան ետեից էր գալիս, և դա աւելի հեշտ էր այն պատճառով, որ իսկութեան վրայ էր հիմնուած: Մի ուրիշ յոյն կապիտան էլ բռնուեց պաշարուածների հետ շահասիրական յարաբերութիւն ունենալու մէջ: Ստոյգ էր նաև այն բանը, որ յոյները ուտեստ էին վաճառում պաշա-

բուածներին, և մի անգամ գիշերը մի թիւրք բռնուեց, որը իր կեանքը փրկելու համար յայտնեց, թէ ինչ կերպով քաղցած թիւրքերը հաց և միս են ստանում զբսից: Այս բանը յայտնուելուց յետոյ Պետրօ-բէյը յայտարարեց, որ եթէ մի ուրիշն էլ բռնուի, անխնայ կերպով զնդակահար լիւր լինի, իսկ գիշերային պահապանների թիւը կրկնապատկուեց: Յայտնի չէ, այս միջոցներն, թէ անպիտանների ճարպիկութեան կամ դաւադրութեան տարածուած լինելու շնորհիւն էր, որ դաւաճաններ այլևս չը բռնուեցին, թէպէտ և պաշարն առաջուայ նման զնոււմ էր քաղաք. և վերջապէս Հերմանը կանգնեց ծերակոյտի մէջ և բարձր ձայնով բոլոր սպաներին մեղադրեց դաւաճանութեան մէջ:

— Պաշարումը չարունակուում է,—ասաց նա,—բայց տրդեօք լինչ միջոց է ձեռք առնուած աւարտելու համար: Յանուն հայրենասիրութեան ևս պատասխանում եմ—նշխնչ: Ո՞ւմ օգտի համար են պահում այստեղ մարդկանց՝ զրկելով նրանց զործից, քանի որ խաղողը հասնում է, իսկ ոչ ոք չը կայ, որ հաւարէ այն: Թռչունները կտցահարում են պտուղները, իսկ աշխատաւորները փշանում են այստեղ շան բներում, արեգակի կիզող ճառագայթների տակ կամ դժուարատար զօրախաղերի մէջ: Գուցէ այդ բանն օգուտ է բերում հոգեորականներին: Ո՞չ, և կեղեցիները դատարկ են, տասանորդի հաւաքումը յետաձգուած է: Իշխան Դիմիտրիւսն է պահում զօրքն այս բարձրութիւնների վրայ: Դժուար չէ պատասխանել, թէ ով էր բանակցութիւնների մէջ մտել Աբգուլ-Ահմէդի հետ նրա շահերը պահպանելու համար: Զօրապետներից մէկը: Ո՞վ էր, որ անցեալ չաբաթ դաւաճանութեան մէջ բռնուեց: Մի ուրիշ զօրապետ: Ո՞վ է այժմ ուսերկղէն վաճառում պաշարումներին: Զօրապետները՝ Նշանակում է՝ ում է օգուտ բերում այս պաշարումը, որի միջոցին թիւրքերը երջանակութիւն են վայելում: Զօրապետներին: Եւ սա կոչւում է պաշարում: Ոչ, սա Տրիպոլիի շուկան է, և առևտրականները—զօրապետներն են: Մանաւանդ նշանաւոր է նրանցից մէկը: Նա կարող էր վեց շաբաթ առաջ աւարտել այս պաշարումը: Ազնուատե՛մ իշխանը մեր կողմն է, և ևս պարտ եմ համարում բաց անել նրա աչքերը: Նրանից միայն կախում ունեն զօրապետները, բայց ամբողջ օգոստոսին իշխանըն այստեղ չէր, և Նիկողայոս Վիդալիսն էր իշխում անսահման: Ուստի եթէ նա ազնիւ մարդ է, ևս հարցնում եմ, ինչո՞ւ չը փորձեց քաղաքը զրաւել:

Այս ճառի ընթացքում մի քանի անգամ տրտունջ լսուեց զինուորականների մէջ, բայց Նիկողայոսը ձեռքը բարձրացնելով՝ ստիպում էր նրանց լուր իսկ ինքը ժողովում լսում էր, և երբ

Հերմանն սկսեց իր աղնուլթեան մասին խօսել, նա բարձր ծիծաղեց: Վաղուց արդէն նա նախատում էր ինքն իրան, որ այնպէս չէր վարւում, ինչպէս հարկն էր և այժմ որոշեց վճռական քայլ անել: Հերմանը բացարձակ էր խօսում, ինքն էլ նոյն ձեւով կը պատասխանէ նրան: Նա կամացուկ կանգնեց, խօսք ինդրեց իշխանից և խօսեց հանդարտ կերպով:

—Վերջապէս արքեպիսկոպոսը բացարձակ խօսեց, և թէպէտ ես նրա հետ միշտ բացարձակ կերպով էի վարւում, բայց նա այս առաջին անգամն է, որ այդ ընթացքը բռնեց: Նա հաւատացնում է, թէ ոչ մի միջոց ձեռք չէ առնուած պաշարունակն աւարտելու համար, բայց այդ,—եւ վստահանում եմ ասել ի լուր ամենեցուն,—սուտ է: Ո՛չ, կը խնդրէի քեզ նստել,—աւելացրեց նա, երբ Հերմանը վեր թռաւ տեղից,—եւ քեզ լսում էի, իսկ այժմ կը ստիպեմ, որ դու էլ ինձ լսես: Կրկնում եմ, որ ինչ որ դու ասացիր պաշարման մասին,—սուտ է և դիտաւորեալ սուտ: Նա ինքը դիտէ այդ: Օգոստոսին նա այստեղ էր և գիտէ, որ եւ բոլոր ժամանակ զբաղուած էի մարդկանց սովորեցնելով, և եթէ որ նա գոնէ մի վտրք դադարեալ ունենար զինուորական գործի մասին, այն ժամանակ կը հասկանար, որ այդ վարժութեան շնորհիւ նրանք այժմ սքանչելի զինուորներ են դարձած: Նա մեզ ասաց, թէ այդ մարդիկ այստեղ մնալով՝ իրան ոչ մի օգուտ չեն տալիս. մասամբ դա ճիշտ է, բայց ոչ բոլորովին, որովհետեւ նրանց համար մեծ շահ է, եթէ Յունաստանըն ազատուի, իսկ այստեղ մնալով նրանք հայրենիքի ազատութեան գործին են ծառայում: Նշանակում է՝ այդ մարդկանց ամենամեծ շահը, եւ առաւել նրանց պարտականութիւնը—մնալն է: Ապա Հերմանն ասում է, թէ հողերականները ոչ մի շահ չ'ունեն բանակում մնալով: Ուրեմն ինչու են մնում և երկպառակութիւն դրում մեր մէջ: Յանուն Աստուծոյ երդուեցնում եմ նրանց հեռանալ: Թող գնան և հաւաքեն իրանց համար այնպէս թանկագին տասանորդը: Ոչ ոք չի արգելիլ նրանց: Բայց նրանք մնում են. նշանակում է դրա մէջ է նրանց շահը: Չեն մտածում արդեօք ստանալ սպասելի աւարի նշանաւոր մասը: Նրանց պետք, ինքն արքեպիսկոպոսը՝ այդ նպատակով չէ՞ եկել այստեղ, որ աւարի կէսը եկեղեցու համար պահանջէ, միւս կէսը թողնելով աղղային դանձարանին, իսկ հայրենիքի համար կուղներին—ոչինչ: Այո, նա ինքն առաջարկեց ինձ և Պետրօբէյին այդպէս վարուել և հէնց այդ նպատակով էլ նա ու բոլոր հողերականներն սպասում են աւարը բաժանելու բոպէին՝ յուսալով եթէ ոչ կէսը, գոնէ մի նշանաւոր մասն ստանալ:

Նիկողայոսը մի յաղթական հայեացք գցեց Հերմանի վրայ,

որը քաթանի նման սպիտակ էր և ամբողջ մարմնով դողում էր զայրոյթից:

—Դու կարող ես ինձ ատել, որքան կամենաս,—բացազանչեց Նիկողայոսը՝ վերջապէս սաստիկ զայրացած,—բայց ես քեզանից չեմ վախենում: Եթէ դու ազնւութեամբ ես գործում, հապառքեմն ես ինչո՞ւ չը յայտնեմ քո դադանի նպատակները. եթէ ոչ, ժամանակ է դիմակը վայր դնել երեսիցդ:

Հերմանն շտապով վեր թռաւ:

—Դա զղուելի զրպարտութիւն է,—զոչեց նա շնչասպառ: Բայց Պետրօ-բէյն առանց տեղից բարձրանալու՝ արտասանեց ցած, բայց այնպէս, որ բոլորը լսեցին.

—Բոլորը, ինչ որ ասաց Նիկողայոսը, ճիշտ է: Ես ինքս եմ լսել:

—Նստի՛ր, արքեպիսկոպոս,—ասաց իշխանը,—Նիկողայոս վիզալիս, շարունակիր:

—Այս մարդը,—սկսեց Նիկողայոսը,—հաւատացնում է, թէ այստեղ դատապարտելի առեւտուր է տեղի ունենում թիւրքերի և զօրապետների մէջ. Մեզ բռնորիս՝ դժբախտաբար յատնի է, որ դրա մէջ մի կտոր ճշմարտութիւն կայ: Երկու ամիս սրանից առաջ այդ բանը դեռ ես գոյութիւն չ'ունէի, իսկ նա իր մարդկանցով միննոյն էր ասում: Ես ձեզ հարցնում եմ, ազնւութիւն էր այդ կերպ վարուել: Պարզ չէ արդեօք դրա նպատակը: Խռովութիւն ցանկելով զինուորների և զօրապետների մէջ՝ նա ուզում էր բոլոր աւարը իր գրպանը լցնել ի վառս Աստուծոյ: Բայց նրա բոլոր ջանքերն աջողութիւն չ'ունեցան, և երբ իշխան Դիմիտրիոսը հեռացաւ այստեղից, տէրտէրներն այնքան էլ բարի համբաւ չէին վայելում բանակի մէջ: Վերջիվերջոյ արքեպիսկոպոսն առանձնապէս ինձ վրայ յարձակուեց: Ներա խօսքերին նայելով՝ ես կարող էի յարձակուել քաղաքի վերայ օդոստոսին, երբ որ յարմար դատէի: Դա էլ կեղտոտ սուտ է, բայց զուցէ ոչ դիտաւորեալ, քանի որ արքեպիսկոպոսը ոչ մի զաղափար չ'ունի զինուորական գործերի մասին: Բայց այն, որ անհրաժեշտ էր վարժեցնել զինուորներին, ես Պետրօ-բէյին խօսք էի տուել առանց մայնեցիներին յարձակում չը գործել, որոնք նրա հետ Մոնեմլիադիայում էին: Ասա՛, Պետրօ-բէյ, այդպէս չէ:

—Այդպէս է,—պատասխանեց զլիաւոր-հրամանատարը:

—Իսկ այն բանի վերաբերմամբ, թէ ես օդուտ էի քաղում յարձակման յետաձգութիւնից,—շարունակեց Նիկողայոսը,—թող արքեպիսկոպոսը իր զրպարտութեան ապացոյցները ներկայացնէ: Խօսի՛ր, Հերման, ես պատասխանի եմ սպասում:

Տիրեց մեռելային լռութիւն: Հերմանը ոչ մի խօսք չ'ար-

տասանեց: Միայն նրա աչքերը կայծեր էին արձակում, որոնք աւելի պերճախօս էին, քան թէ խօսքերը:

—Եթէ նա մտքում հաւաքում է իր ապացոյցները,—արտասանեց Նիկողայոսը,—ուրեմն ես դեռ կը սպասեմ:

Բայց եւ այնպէս Հերմանը լուռ էր:

—Դուք տեսնում էք,—բացադանչեց վերջապէս Նիկողայոսը,—որ այդ բոլորը սուտ է: Ինձ հրապարակով մեղադրեցին սարսափելի սճրագործութեան մէջ եւ չեն կարող մի ամենափոքր ապացոյց ներկայացնել հաստատելու համար: Բայց ինչո՞վ կը վերջանայ այս: Այս մարդը չի գղջալ իր արածի վրայ եւ ներողութիւն չի խնդրել ինձանից, թէպէտ ես չեմ էլ ուզում ներել նրան: Փառք Աստծու, ինձ համար մի ուրիշ ելք կայ: Ինձ զգուցեցին բոլոր ինտրիգներն ու վէճերը, բոլոր ամբաստանութիւններն ու զրպարտութիւնները: Ես այլեւս մտադիր չեմ համբերել զրանց: Երդում եմ Աստծու անունով, որ իմ նպատակն է միայն հայրենիքի ազատութիւնը, եւ ես չեմ կարող ծառայել այդ սուրբ դործին՝ անդադար վիճարանելով այն մարդկանց հետ, որոնց չեմ յարգում: Մի մարդ այստեղ մի անգամ ասաց, թէ կը հեռանայ, բայց չը հեռացաւ: Այժմ ես եմ ասում, թէ այս ժողովն ինձ այլեւ չի տեսնիլ եւ չի լսիլ ձայնս, բայց ես իմ խօսքս կը պահեմ: Սակայն նախքան գնալս դարձեալ խնդրում եմ, ով որ կասկած ունի ինձ վրայ իբրեւ դաւաճանի, թող բացարձակ ասէ:

Մի խորին լուծիւն եղաւ նրա հրաւերի պատասխանը:

—Լաւ,—արտասանեց նա զուարթ դէմքով,—ուրեմն ես այստեղից հեռանում եմ բոլորովին մաքուր:

Նա քանդեց իր սուրբ, դրաւ սեղանի վրայ, իշխանի մօտ, եւ պարզ ու հանդարտ ձայնով ասաց.

—Իշխան, ես հրաժարւում եմ ծերակոյտի մէջ իմ ունեցած տեղից եւ վայր դնում զօրապետի կոչումը, մինչեւ անգամ սպայի աստիճանը: Ի ծնէ ես մայնեցի եմ, եւ եթէ դու, իշխան, համաձայն ես, այն ժամանակ իբրեւ հասարակ ղինուոր կը մտնեմ մայնեցիների զօրադնդի մէջ: Դարձեալ մենք միասին կը ծառայենք, վաղեմի բարեկամ,—աւելացրեց նա՝ Պետրօբէյին դառնալով:

Եւ պատասխանատուութեան դժուարութիւնից ազատուելով՝ նա թեթեւ քայլերով եւ թեթեւցած սրտով զուրս եկաւ ծերակոյտի ատենանից:

Դիմելով ուղղակի դէպի մայնեցիների բանակը եւ Միասնօին ու Նանիին տեսնելով, որոնք խօսում էին մի խումբ գի-

նուորների հետ, Նիկողայոսը նստեց նրանց մօտ, վառեց ծխաքարչը և ուրախ արտասանեց.

—Առաջին անգամն եմ ես այստեղ բաւականութեամբ ծըծում: Եւ սրբան լաւ է ձեզ հետ ընկերաբար նստել այստեղ: Ես ձեր ընկերն եմ, հասարակ զինուոր:

—Այդ ինչ է նշանակում, Նիկողայոս մօրեղբայր,—բայազանչեց Միտսոսը և աւելացրեց յօճքերը կիտած.—չը լինի դա Հերմանի դործն է:

—Ո՛հ, Միտսոս, այդ միայն ես կարող էի անել: Ես յօժարակամ հրաժարուեցի պաշտօնիցս և բոլոր պատիւներիցս: Ես այժմ զինուոր Նիկողայոսն եմ, բայց այս րօպէին թաղաւորից էլ երջանիկ եմ. այլևս ոչ ոք չէ կարող զրպարտել ինձ: Փնփռեմ Աստծու, բոլորովին հանգիստ եմ:

Եւ նա բարձրաձայն, ուրախ ծիծաղեց:

—Բայց ինչ է պատահել,—հարցրեց Միտսոսը՝ ոչինչ չը հասկանալով:

—Առանձին ոչինչ: Ես ինձ ազատեցի շատախօսելու և վատաբանելու կարիքից. այժմ կարող եմ զլիսովին հայրենիքին ծառայել: Ահա մեծաւորները գալիս են, հարկաւոր է պատիւ տալ նրանց:

Նա վեր թռաւ և ուղիղ կանգնեց:

Պետրո-բէյն իշխանի և միւս զօրապետների հետ մօտեցաւ նրան:

—Թող այդ յիմարութիւնը, կղբայր,—ասաց Պետրո-բէյը, և դնանք իմ վրանը: Տեսնո՞ւմ ես, որ բոլորս քո ետևիցն ենք եկել:

—Չեմ գալ, ինձ համար այստեղ չատ լաւ է,—պատասխանեց Նիկողայոսը զուարթ դէմքով:—Խօսիր, ինչ ուզում ես, իսկ ես կը յոճմ:

Իշխանն առաջ եկաւ և ամենասիրալիր կերպով ասաց.

—Մենք եկել ենք խնդրելու քեզ, որ փոխես վճիռդ: Այլևս ոչ ոք չի անպատուիլ քեզ ձերակոյտի մէջ:

—Իշխան,—վրայ բերաւ Նիկողայոսը.—իմ ամբողջ անցեալը յիշելով՝ ես համարձակ կարող եմ ասել, որ մի խելացի դործ եմ արել միայն—այսօր հասարակ զինուոր դառնալով, և եթէ ճիշտ է, որ ինձ այլևս չեն անպատուիլ ձերակոյտի մէջ, դա աւելի ես հաստատում է իմ արած քայլի խոհեմութիւնը:

—Բայց չէ որ դա անհեթեթ բան է,—ասաց Պետրո-բէյը, —բոլոր հողերականները, մինչև իսկ Հերմանը՝ ցաւում են քո արածի վրայ:

—Քաղցր է ինձ համար լսել քո խօսքերը,—բայազանչեց

Նիկողայոսը ծիծաղելով,—բայց ես երեխայ չեմ, և ինձ քաղցր խօսքերով չէ կարելի դնել:

—Բայց մտածիր, ըս աջակցութիւնը մեզ համար կարևոր է: Դու մեզ բոլորիցս աւելի ժողովրդականութիւն ես վայելում գիտնւորների մէջ:

—Աւելի լաւ: Ես իբրեւ զինուոր աւելի օգտակար կը լինեմ, քան իբրեւ զօրապետ:

—Բայց դու ապագան,—արտասանեց Պետրո-բէյը,—իշխանութիւնը խոստացաւ...

—Ես ձեռք վերցրի դրանից,—աշխոյժով բնդհատեց նրան Նիկողայոսը,—և ինձ զգում եմ այնպէս, ինչպէս ծանր բռնիք աղատուած մի ձի: Մի աշխատիր ինձ նորից թամբել: Հաւատան, որ ինձ համար թանկ է միայն Յունաստանի աղատութեան դործը, որին մենք միասին վաղուց արդէն ծառայում ենք: Երեք ամիս շարունակ ես կախում էի, թէ արքեպիսկոպոսի հետ կուեկոյ՞ ծառայութիւն եմ անում այդ դործին, բայց այժմ տեսնում եմ, որ դա ոչ մի օգուտ չէ բերել: Իսկ եթէ ես մնամ ծերակոյտի մէջ, դարձեալ ակամայ պէտք է հայհոյեմ: Ոչ, հանգիստ թող ինձ: Ինձ համար այստեղ աւելի լաւ է:

Նա նայեց իր մօտ կանգնած Միսսոսին և աւելացրեց.

—Ես քեզ հետ առանձին խօսելիք ունեմ, Պետրո-բէյ, բայց դեռ ժամանակ կը լինի: Իսկ այժմ, պարոններ, թոյլ տուէ՛ք ինձ շնորհակալութիւն ցայտնել ձեզ ձեր մտերմութեան համար, բայց չը կատարել ձեր ցանկութիւնը:

Պետրո-բէյը հասկացաւ, որ զոնէ այժմ Նիկողայոսին ոչինչ չէր կարելի անել և հեռացաւ: Այն ժամանակ Նիկողայոսը բռնեց Միսսոսի ձեռքից և ինքն էլ դնաց դէպի իր բնակարանը:

Ճանապարհին նա պատմեց երիտասարդին, ինչ որ պատահել էր, և վերջինս այնպէս զայրացաւ, որ խոստացաւ ամբողջ զօրքը Հերմանի դէմ հանել:

—Ես չեմ ներում նրան և չեմ մոռանալ այն, ինչ որ նա արաւ իմ դէմ,—ասաց Նիկողայոսը,—բայց չ'արժէ նրան հալածել: Հանգիստ թող այդ անպիտան մարդուն: Մենք աւելի կարևոր դործ ունենք: Եթէ հարկաւոր է աւանակների զոմերը մաքրել, հապա ուրեմն մեղանից սկսենք: Գնանք մեր կերակրի բաժինն ստանալու: Ես հրամայել եմ այսօր մարդկանց միս բաժանել. դա իմ զործունէութեան փառաւոր վերջակէտն էր: Ահա հէնց զրա համար էլ վարձատրեց ինձ Աստուած:

Նիկողայոսն անդրդուելի մնաց, և Պետրո-բէյը տեսնելով, որ իր ջանքերն ապարդիւն են, այլևս չէր աշխատում համոզել

նրան: Բայց նա չարունակում էր ամեն բանում խորհրդակցել Նիկողայոսի հետ, և վերջինս չէր կարող մերժել այդ: Իսկ ինչ վերաբերում է ղեկավարներին, մանաւանդ մայնեյցիներին, նրանք իրանց ձեռների վրայ էին տանում Նիկողայոսին, բայց Հերմանի գրութիւնն անտանելի դարձաւ: Նրա զրպարտութիւնները չ'արդարացան, և նա ոչ միայն օգուտ չը ստացաւ Նիկողայոսի զօրապետութիւնից հրաժարուելուց, այլև պէտք է խոստովանուէր, որ իր իշխանութիւնը չքայաւ: Մնաք բարոյ, պատրիարքութիւն և նրա միւս անձնասէր մտեր... Նա հետապնդելու էր իր հաշուով պէտ ժողովրդականութիւն ունէր: Նրա համախոհ եպիսկոպոսներն ու քահանաները մնացին բանակում՝ յուսալով, որ նորից ձեռք կը բերեն իրանց տիրապետութիւնը: Սակայն չափազանց սխալւում էին. նրանց յաջողուեց ղեկավարներին առաջ դրել սպաների վարկը, բայց դրա հետ միասին անհետացաւ և անձնուիրութիւնը պէտքի հոգեւորականները:

Նիկողայոսն առիթ ունեցաւ խօսելու Պետրօ-բէյի հետ Միտսոսի սիրոյ մասին, բայց մի քանի օրից յետոյ տեղեկութիւն եկաւ, թէ թիւրքերը Կորնթոսի ծովածոցի եզերքը, Վոստիցայի շրջակայքում զօրքեր են դուրս հանում, և իշխան Դիմիտրիոսը խոհեմաբար կարևոր համարեց պնակ այնտեղ: Պետրօ-բէյը նրա հետ ուղարկեց Միտսոսին, որպէսզի կարողանայ հաւաստի սուրհանդակի միջոցով տեղեկութիւններ ստանալ Վոստիցայի անցքերի մասին: Այդպիսով իշխան Դիմիտրիոսը սեպտեմբերի վերջին ճանապարհ ընկաւ բանակից՝ յուսալով վերականգնել իւր ժողովրդականութիւնը, իսկ Միտսոսին վերադառնալ իր հետ որպէս փոխարքայի աղիւստանալ:

Մի առժամանակ Տրիպոլիի շուրջը գաղարկեցին խնորհներն ու յոյների յարաբերութիւնները պաշարուածների հետ, որովհետև Պետրօ-բէյը սաստկացրեց հակողութիւնը իւր ստորադրեալների վրայ: Սակայն առաջուայ նման նա չէր վստահանում յաբձակում գործել՝ ղիտենալով, թէ որքան հեծեալօր, հետևակ և թնդանօթածիլ զօրք կար ամբողջում, և սողասում էր, որ քաղաքն ինքն անձնատուր լինի: Ընդհանուրի կարծիքը, թէ մօտ է Տրիպոլիի անկման օրը, այնքան զօրեղ էր, որ իւրաքանչիւր օր զիւղացիների խմբեր էին գալիս՝ քաղաք մտնելու ժամանակ մասնակցելու աւարատութեանը: Նրանք գրաւել էին շրջակայ լեռները, և Պետրօ-բէյն իզուր էր աշխատում ազատուել նրանցից:

Վերջապէս սեպտեմբերի 24-ին Տրիպոլիի մի փախստական զերի բռնուեց, նրան բերին բանակը և խոստացան կեանքը

խնայել, եթէ ճշտութեամբ պատմէ ամբողջի զրութիւնը: Այն ժամանակ նա ասաց, թէ Տրիպոլսում սովն սկսուել է, թէ արդէն մի քանի ձի են մորթուած կերակրուելու համար, և եթէ օղնութիւնն չըստացուի, անձնատուր լինելը ժամերի հարց է: Այդ լուրի առթիւ Պետրո-բէյը խորհրդակցութիւն ունեցաւ Նիկողայոսի հետ, և վերջինս ասաց, թէ հասել է յարձակման բուպէն, բայց Պետրո-բէյն այնուամենայնիւ լաւ էր համարում դեռ սպասել, որովհետեւ նրա կարծիքով անձնատուր լինելն անխուսափելի էր, և երկար վիճարանութիւնից յետոյ համաձայնուեց կատարել Նիկողայոսի խորհուրդը, եթէ երեք օրուայ ընթացքում թիւրքերը չ'առաջարկեն քաղաքը դրաւել և Միտսոսը տեղեկութիւնն չը բերէ, թէ օժանդակ զօրքեր են եկել: Մինչև այդ նա որոշեց աւելի մօտենալ քաղաքին:

X

Բանակը վերցնելու հրամանն ընդհանուր ցնծութեան ազդակներով ընդունուեց, և սեպտեմբերի 25-ին ամբողջ օրը ջորիների երկար շարքերը ետ ու առաջ էին անում լեռնային նեղ շաւղով: Մայնեցիների դունդն ամենից առաջ շարժուեց և քաղաքի հարաւային պարսպի հակառակ դիրքը զրաւելով՝ սկըսեց փոսեր փորել և իրանց վրանները խփել: Քաղաքային պարսպների վրայ ծուլութեամբ շրջում էին թիւրքերը, իսկ ժամանակ առ ժամանակ երևում էին և վաթաթուած կանայք: Նրանք հետաքրքրութեամբ նայում էին թշնամիներին, որոնք չորս հարիւր քայլ միայն հեռու էին քաղաքի դռներից: Մայնեցիների ետևից եկան և միւս զօրավորները և նախ հողից պատնէշներ բարձրացրին, իսկ յետոյ բանակ զրին, որտեղ ծանր աշխատանքից յետոյ այժմ հանգստանում էին:

Երկու օր դործ զրուեց քաղաքի շուրջը պաշտպանողական դիրքեր չինելու վրայ, իսկ 27-ին ամեն ինչ պատրաստ էր, և քաղաքն ամեն կողմից շրջապատուած: Այնուամենայնիւ Տրիպոլիից ոչ անձնատուր լինելու լուր և ոչ ընդդիմութեան նշան էին տալիս: Վերջապէս երրորդ օրուայ երեկոյեան, արեգակը մայր մանկուց յետոյ հարաւային զրան աշտարակի վրայ բարձրացաւ սպիտակ դրօշակը, և մի քանի բոպէից յետոյ Մահմէդ-Սալիկն իր չքախմբով դուրս եկաւ քաղաքից: Նրան զիմաւորեց Պետրո-բէյն իր ազիւտանտ Ծանիի հետ, որը մեծ բաւականութեամբ տեսաւ իր հին ծանօթին:

Մահմէդը Պետրո-բէյի հետ գնաց նրա բնակարանը: Սա մի հաստափոր, փոքրիկ մարդ էր, կարճ ոտներով և կնճռոտ

դէմքով, թէպէտ նրա տարիքը երեսունից անց չէին: Նա մի հայեայթով չափեց Նանիին ոտքից մինչև գլուխ և ուսերը սեղմելով՝ նստեց Պետրո-բէյի գիմացը:

—Ինձ ուղարկեցին հարցնելու, թէ ի՞նչ պայմաններ ևս առաջարկում անձնատուր լինելու համար,—ասաց նա,—խնդրում եմ, մտածիր և ասա ինձ:

—Լաւ,—պատասխանեց Պետրո-բէյը.— ևս քեզ պատասխան կը տամ կէս գիշերին:

—Շնորհակալ եմ,—ասաց Մահմէդը՝ ժամացոյցին նայելով,—մենք կը սղասենք:

Նա վեր կացաւ և նորից ուշի-ուշով նայեց Նանիին:

—Մենք դարձեալ պատահեցինք միմիանց,—ասաց նա՝ ձեռքը մեկնելով,—դու մի քիչ անքաղաքավարի կերպով հեռացար իմ մօտից: Բայց ինչու չես ուղում ձեռքս սղմել:

Նանիի մազերը բարկութիւնից բխող-բխող եղան, և նա ձեռքը չը տուաւ Մահմէդին:

—Դու անհետացար այն ժամանակ,—չարունակեց Մահմէդը,—երբ ևս յոյս ունէի, թէ քեզ աւելի մօտիկ կը ճանաչեմ:

—Դու այստեղ մեզ անպատուելու համար չես եկած,—կծու կերպով պատասխանեց Պետրո-բէյը:

—Ես մտադիր չեմ մէկին անպատուել,—պատասխանեց Մահմէդը,—բայց պատմիր ինձ, քով տղայ, թէ ի՞նչպէս փախար ինձ հարկաւոր է խմանալ այդ, որովհետեւ ևս զրազ եմ եկել: Դէհ, ասա, դու դժնապանին կաշառեցիր և կոտորը բարձրացար:

—Ես կտրի ծակից դուրս եկայ,—ասաց խուլ ձայնով՝ Նանին:

—Տանուլ տուի: Ես համոզուած էի, թէ դու կաշառել ևս դժնապանին, և նրան սաստիկ ծեծել տուի, իսկ յետոյ բանտ դրի: Այսօր իսկ նրան ազատ կը թողնեմ: Դէհ, մնա՛ք բարով:

—Թոյլ տուր ինձ մի լաւ հարուած տալ դրան,—ասաց Նանին, հէնց որ թիւրքը հեռացաւ:

—Ես չեմ կարող թոյլ տալ այդ,—պատասխանեց Պետրո-բէյը:

Բայց զեռ Մահմէդը երեք քայլ էլ չէր արել, երբ երիտասարդը հասաւ նրան, բռնեց օձիքից և ոտքով մի աջնալիսի հարուած իջեցրեց մէջքից վայր, որ նա քիչ մնաց գետին վառէր:

—Դու ինձ անպատուեցիր քո տան մէջ,—ասաց Նանին,—միևնոյնն ստացիր և՛ ինձանից: Այժմ մենք այլևս հաշիւ չ'ունենք:

Նա ետ դարձաւ և գնաց հօր մօտ:

Պետրոս-բէյը սաստիկ զբաղուած էր և զլուխը սեղանից տոսնց բարձրացնելով՝ մի թուղթ տուաւ Եանիին։

— Եանի, զնա այն զօրապետների մօտ, որոնց անունները ես այստեղ գրել եմ, — ասաց նա, — և խնդրիր, որ իսկոյն զան այստեղ քաղաքն ստանալու պայմանի մասին խորհելու համար։ Ա՛յո, հա, այդ ինչ տղմուկ էր դուքսը։

— Մի մասնաւոր խօսակցութիւն էր այդ, — պատասխանեց Եանին, — հին հաշիւներս տեսանք։ Ուրիշ ոչինչ։ Գործը վերջացած է։

— Այդպէս է, բայց կարծեմ խօսակիցներից մէկին այնքան էլ հաճելի չէր այդ։

Երկար չը տեսց զօրապետների խորհուրդը, և երկու ժամ յետոյ պայմանների թուղթն ուղարկեցին Մահմէդին։ Թիւրքերը պարտաւոր էին վայր դնել զէնքերը, հեռանալ Մորէայից և քառասուն միլլիոն պիստոն տուղանք վճարել։

Իսկոյն պատասխանն եկաւ։ Թիւրքերը յոյների պահանջները անհնարին էին գտնում, որովհետեւ չէր կարելի այդքան փող հաւաքել։ Բայց նրանք իրանց կողմից փոխ-առաջարկութիւն էին անում։ Նրանք կը տան իրանց բոլոր թէ շարժական և թէ անշարժ կայքը ու կը վերցնեն միայն անհրաժեշտ իրերը մինչև Նաւպլիա հասնելու համար, որտեղից կ'ուղևորուեն զէպի փոքր-Ասիա։ Ինչ վերաբերում է զօրքերին, զրանք պէտք է մնան իրանց մօտ ինքնապաշտպանութեան համար։ Նրաք պընդում էին նաև, թէ Արգոլիդայի դաշտավայրի և Տրիպոլսի մէջ ընկած Պարտենիի լեռնային անցքը պէտք է իրանք գրաւեն, մինչև որ կանայք ու երեխաները նաւերով ծովը դուրս գան։ Վերջին պայմանը կարևոր էր, որովհետեւ զէնքերը յանձնելով՝ թիւրքերը ապահով չէին կարող լինել, թէ նրանց պայմանն էլ չի խախտուիլ, ինչպէս այդ եղաւ Նաւարինում։

Յոյները չ'ուղեցին անգամ քննել այս առաջարկութիւնն այն հիման վրայ, որ եթէ թիւրքերը նրանց չէին հաւատում, այդ գէպըում իրանք էլ հիմք չ'ունէին թիւրքերին հաւատալու։ Եթէ թոյլ տային նրանց զրաւելու Պարտենիի լեռնային անցքը, այն ժամանակ թիւրքերն անարգել կարող էին սնալ Նաւպլիա և այնտեղ մնալ։ Նաւպլիան դեռ ևս յարաբերութիւն ունէր ծովի հետ, և միթէ յոյները կէս տարի նրա համար պաշարեցին Տրիպոլիսը, որ վերջիվերջոյ թոյլ տան պաշարուածներին մի ուրիշ աւելի լաւ պաշտպանութեամբ քաղաքում ամրանալ։

Դարձեալ յոյներն անկեանելի դրութեան մէջ ընկան, և այստեղ Պետրոս-բէյը մի աններելի սխալ գործեց։ Նա պարտաւոր էր իսկոյն յարձակուել ամրոցի վրայ և մի անգամից գործը

վերջացնել: Բայց նա ստորակուսուած՝ հարցը զինուորական խորհրդի քնննութեանը յանձնեց, և ձայների մեծամասնութեամբ որոշուեց յետաձգել յարձակումը: Նրանց նպատակն ավերել էր: Այդ մարշիկ վրտէին, որ քաղաքում սով է, և յոյս ունէին մեծ հարստութիւն գիղել՝ պաշարուածներին ուտելուէն հասցնելով: Հերմանի խօսքերը ճշմարիտ դուրս եկան: Պաշարումը չուկայ էր դարձել:

Սեպտեմբերի 28-ին Տրիպոլսից նոր առաջարկութիւն եկաւ, բայց այս անգամ ոչ թէ թիւրքերից, այլ այն արեւնացի վարձկաններից, որոնք մայիսին յարձակում գործեցին Վալլաքայի վրայ: Այդ առողջակազմ երիտասարդները թուով 1500 հոգի էին, բայց, որպէս վարձկաններ՝ նրանք յարգանքի կամ անձնութեան ոչ մի զգացմունք չէին տածում դէպի թիւրքերը, և այդ պատճառով նրանց չափը պահանջում էր համաձայնութիւն կայացնել պաշարողների հետ: Ուստի առաջարկեցին հեռանալ Ալբանիա և այլ ևս երբեք չը ծառայել թիւրքիային, եթէ թոյլ տան դէնքերը ձեռներին գնալ: Միւս կողմից յոյները նրանց դէմ ոչինչ չ'ունէին, իսկ շատերն էլ բարեկամական կամ ազգակցական կապեր ունէին նրանց հետ, ուստի և համաձայնուեցին առաջարկած պայմաններին:

Նշանակը սաստիկ շոգ էր ու սով, և հարաւային կողմում կանգնած մայրեցիները բոլորից շատ էին նեղուած: Այդ չարթուայ մէջ Պետրօ-բէյի ազգականները կորցրին իրանց հաւատը դէպի նա, որովհետեւ նրանք միայն չէին մասնակցում պաշարուածների հետ սեղի ունեցած ամօթալի առևտրին: Նա համաձայնուեց չահասէր, իրանց պատի գնով հարստացած մարդկանց խորհրդի հետ, և թէպէտ նրա վրայ ոչ մի կասկած տանել չէր կարելի, բայց նրա թուլութիւնը գատապարտելի բնաւորութիւն էր ստանում: Ի դուր էր Նիկողայոսն աղաչում, Պետրօ-բէյը չէր ուզում ոչ մի բանի հաւատալ և ասպայոյցներ էր պահանջում, որ սակայն Նիկողայոսը չէր կարող ներկայացնել, որովհետեւ մայրեցիների զօրազնդումն էր լինում: Նա շարունակ յիշեցնում էր քաղաքի սովը, որը յանկարծ ընդհատուել էր. պնդում էր, թէ քաղաքը չէր կարող գիմանալ, եթէ զազանի կերպով կերակրել պաշար չը ներմուծուէր այնտեղ. խօսում էր բանակը լցուած գիւղացիների մասին, որոնք կարող էին խայտառակ առևտուրն անել,—սակայն ոչինչ դուրս չ'եկաւ, և Պետրօ-բէյը կարծես կուրացել ու խլացել էր:

Վերջապէս Կոնստանտինոն լռնուեց ապացոյցը ձեռքին, և երբ Նիկողայոսը Պետրօ-բէյի մօտ տարաւ նրան, վերջինս բռնեց զլուխը և յուսահատութեամբ յայտնեց, թէ ոչինչ չէ կա-

րող անկէ։ Եթէ Կողովարոնին առևտուր է անում թիւրքերի հետ, հապա ուրեմն հաւանական է, որ նրա ամբողջ զօրաբաժինն էլ զրանով է պարապում։ Նշանակում է նրան պատժելով՝ ստիպուած պէտք է լինէին հարկւրաւոր մարդկանց պատժել։

Օ՛, Նիկողայոս, Նիկողայոս,—բացազանչեց նա, ցաւալի և պաղատական ձայնով,—եթէ դու երբեքիցէ սիրում էիր ինձ, ուրեմն օգնիր ինձ, փրկիր ինձ։ Ես միշտ եղել եմ ազնիւ, բայց թոյլ, իսկ քո ոյժն ու պատիւը ոչ մի բանով չէ արատաւորուած։

Այս դէպքը պատահեց հոկտեմբերի 5-ին։ Նիկողայոսը տեսաւ, որ հարկաւոր է եռանդուն կերպով գործել, հակառակ դէպքում ամեն ինչ կորած էր։

Նա գնաց իր մայնեյիների մօտ և ասաց նրանց.

—Ահա թէ ինչ, տղերք։ Այսօր Տրիպոլիսը պէսք է առնուի։ Մենք մայնեյիներս կ'առնենք այդ քաղաքը։ Ես ինձ վերայ եմ վերցնում բոլոր պատասխանատուութիւնը։ Կանչեցէք բոլորին։

Հինգ բողէ անցած մօտ հինգհարիւր մայնեյի արդէն չըրջապատել էին նրան։

—Հարկաւոր չէ մի բողէ անգամ կորցնել,—ասաց Նիկողայոսը՝ դառնալով սպաներին և մոռանալով՝ որ ինքը մի հասարակ զինուոր է.—ես առաջ կ'ընկնեմ, իսկ դուք բոլորդ, բոլորք ինձ հետեցէք։ Մենք կը դնանք դէպի Արդոսեան աշտարակը։ Դուրս ցցուած քարերի վրայից մաղլցելով՝ հեշտութեամբ կարելի է բարձրանալ այնտեղ։ Ես այդ նրանից զիտեմ, որ ևս չի փորձեցի բարձրանալ նրա վրայ, և յիմար թիւրքերը չը նրկատեցին ինձ։ Ես այժմ էլ կը բարձրանամ և ինձ հետ մի պարան առնելով՝ կ'ամրացնեմ վերից ու վայր կը դնեմ։ Նրա վերայով առաջին բարձրացողը կը վերցնէ և յունական դրօշակը, որը ես կը ցցեմ աշտարակի զլխին։ Ընկերներ, ինձ շնորհեցէք այդ պատիւը։ Սակայն ոչ, ընտրենք մէկին, որին պէտք է յանձնարարուի այդ գործը։

—Քեզ... Քեզ... Նիկողայոսին... Նիկողայոսին...—լսուեց ամեն կողմից։

—Դէհ, այժմ սկսեմք,—բացազանչեց Նիկողայոսը՝ երջանկութեամբ լցուած,—բայց նախ թոյլ տուէք ինձ սղմել ձեր ձեռքը։ Աստուած չափազանց ողորմած է դէպի ինձ։

Այդ փորձն այն աստիճան անմիտ և համարձակ էր, որ Արկադիայի զօրադուռը, որ Արդոսեան աշտարակի դիմացն էր գտնւում, չէր հաւատում աչքերին, երբ տեսաւ մի բուռ մայնեյիներին դէպի աշտարակը վազելիս։ Նիկողայոսը կատուի

ճարպիլութեամբ բարձրացաւ նրա դադաթը և նախ գցեց այնտեղից թիւրք սահապանին, իսկ յետոյ սլաքանը, որի վրայով բարձրացաւ մի մայնեցի յունական գրօշակը ձեռքին, որն իսկոյն յցուեց այնտեղ:

Նիկողայոսն սպասեց, մինչև որ քառասունի չափ մայնեցի զինուորներ բարձրացան աշտարակի զլուխը և խմբուեցին այնտեղի հրապարակի վրայ: Այն ժամանակ նա յարձակուեց դուռը պահպանող թիւրքերի վրայ, ջարդեց նրանց և իր ձեռքով բաց արաւ այն: Արկղիւայի զօրագունդն իսկոյն մտաւ քաղաք և մայնեցիների հետ գլմեց դէպի Ներքին-Տրիպոլսի զլիսաւոր փողոցը: Նրանց հետևում էին զիւղացիների խմբերը, որոնք աւարի էին սպասում: Պետքօ-բէյը մայնեցիների մէջ էր: Սաւկայն ոչ որ իշխանութիւն չէր ճանաչում, և իւրաքանչիւր մարդ զործում էր ինքնազուլիս:

Այս յարձակումն այն աստիճան անսպասելի էր, որ երբ յոյներն արդէն անհաշիւ էին քաղաքի հարաւային մասին, հիւսիսային մասում ամօթալի առևտուրն էր կատարւում: Ընդգիւմուսթեան մասին խօսք անգամ չինել չէր կարող: Յաղթութեամբ արբած յոյները գաղանների նման ընկան անպաշտպան թիւրքերի վրայ: Կոտորածն ու աւարառութիւնը թաղաւորում էին անսահման:

Մայնեցիները նախ և առաջ զիմեցին դէպի Մահմէդի տունը, և Եանին ներս վազելով ահաբեկուած թիւրքի մօտ՝ դաշոյնը խրեց նրա սիրտը՝ բարձրաձայն գոչելով.

—Նրանից, որը պէտք է ծառայէր քո հարեմում:

Մահմէդի տանը իրանց հաշիւը վերջացնելով մայնեցիները շարունակում էին իրենց սարսափելի գործը և անխնայ մորթում բոլոր սպասահած թիւրքերին: Քիչ մնաց, որ արիւնալի ընդհարում տեղի ունենար արաւացի վարձկանների հետ, և նրանց դժուարութեամբ հաւատադրին, թէ զրանք ոչ թէ թըշնամի են, այլ բարեկամներ, որոնք նախօրոք համաձայնութիւն էին կայացրել յոյն զօրավեանների հետ, որպէսզի Տրիպոլսի առման որը անարգել թոյլ տրուի նրանց հետանալ: Այն ժամանակ խաղաղ կերպով արձակեցին նրանց, և մինչդեռ յոյներն սպանում ու աւաբի էին մասնում Տրիպոլիսը, ալբանացիներն ամենահանդիստ կերպով ճանապարհ ընկան դէպի իրանց հայրենիքը:

XI

Աբդուլ-Ահմէդի տունը, որտեղ ապրում էր Զիւլէյման,

գտնուում էր արևմտեան Տրոդեան գրան մօտ, Արդսիդայի զօրագնդի զիմացը։ Այս զօրագունդը միւսներից ուշ մտաւ Տրիպոլիս և այն էլ ստիպուած էր խորտակել դուռը, բայց կարճ միջոցում իր սպանած սպամարդկանց, կանանց և երեխաների քանակութեամբ հասաւ միւսներին։ Ամենից աւելի կատաղի էր դարձել հայր Անդրէասը, և ոչ ոք չէր ազատուում նրա արիւնշաներկ սրից, որը նա «Աստուածային Սուր» էր անուանում։ Վերջապէս մի ինչ որ ազատուած թիւրք փախչելիս զիպաւ նրան և փռուեց դետին, իսկ հայր Անդրէասն էլ վայր ընկնելիս՝ այնպիսի սաստկութեամբ գլուխը խփեց սալայատակի քարերին, որ երկար ժամանակ ուշաթափ մնաց պառկած։

Այդ միջոցին Զիւլէյման, որ բոլոր ժամանակ ապարդիւն սպասում էր Միստոսին, յիշեց նրա խօսքերը, թէ յարձակման ժամանակ բաց գէմքով պէտք է դուրս վազէ փողոցը և յունարէն լեզուով յայտնէ յոյներին, թէ ինքը նրանց հայրենակիցն է։ Այդ պատճառով նա չէր վախենում տան շուրջը տեղի ունեցող կոտորածից ոչ իր անձի և ոչ իր սպաւոյց երեխայի համար, որի աշխարհ գալուն օրէցօր սպասում էր, և համարձակ դուրս եկաւ տանից։

Այդ բոլորին Անդրէասն սթափուեց և ոտքի կանգնելով՝ յարձակուեց Զիւլէյմայի վրայ, որն իր հաղուստով նման էր թիւրք կնոջ, վայրենաբար դուռալով։

—Աստուածային Սուրը... Աստուածային Սուրը...

Աղջիկը սարսափահար չը փախաւ, այլ ընդհակառակը՝ մօտեցաւ նրան և բարձրաձայն գոչեց.

—Փրկիր ինձ, հայր։ Նա քո արիւնակիցն եմ։ Նա յոյն աղջիկ եմ։

—Սատանան տանի... Սատանան տանի...—կատաղաբար կրկնեց Անդրէասը և արդէն իւր արիւնոտ սուրը բարձրացրել էր Զիւլէյմանի գլխի վրայ, որը յուսահատութեամբ բաց արաւ իւր թիկնոցը և արտասուքն աչքերին բացադանչեց.

—Միթէ դու կը սպանես ինձ և իմ երեխային...

—Դու յոյն աղջիկ ես,—արտասանեց նա զարմացած,—իսկ այնինչ թիւրքի տանից դուրս եկար։ Ի՞նչ կերպով ես այդտեղ ընկել։

—Ձը գիտեմ,—սրտասխանեց Զիւլէյման,—ինձ թիւրքերը փախցրել են սրանից տաս կամ տասներկու տարի ոտաջ։ Բայց տար ինձ այստեղից, հայր։ Այստեղ զարհուրելի է։

Իրաւ, Արդուլի տանից կանանց սրտաճմլիկ աղաղակներ էին լսուում, որոնց սպանում էին այնտեղ ներս ընկած յոյները։

Հայր Անդրէասն ուշի-ուշով նայեց Ձիւլէյմային, և նրա զլիւում մի տարօրինակ, խելացնոր միտք ծագեց.

— Ես կ'ազատեմ քեզ, աղջիկս, — արտասանեց նա ամբողջովին դողալով: — Դէհ, գնանք չուտով: Մղաչիր Աստծուն, որ նա քեզ խնայէ:

Ճանապարհին նրանք տեղ-տեղ կանգ էին առնում, և հայր Անդրէասը Ձիւլէյմային թաղցնում էր զոների ետեւը, մինչև որ արեան ծարաւից խելքները կորցրած յոյների խումբն անցնում էր: Վերջապէս նրանք հասան արևմտեան դրանը, իսկ այնտեղից էլ հայր Անդրէասի վրանին, որտեղից նա վերցրեց իր ձին և զգուշութեամբ Ձիւլէյմային նրա վրայ նստեցնելով՝ ճանապարհ ընկաւ դէպի Նաւալլիա:

Երիտասարդ աղջիկը շարունակ էր և միայն երբ քաղաքն անհետացաւ և նրանք մօտեցան Դոլիեանի գիւղին, հարցրեց:

— Նաւալլիա ևնք գնում:

— Այո, աղջիկս:

— Բայց որտեղ է Միսոսը: Ինձ Միսոսի մօտ տար, հայր:

— Միսոսով:

— Այո, այն բարձրահասակ, երիտասարդ Միսոսի, որն ապրում է Նաւալլիայի ծովածոցի ափին:

— Միթէ դու ճանաչում ես Միսոսին, — հարցրեց Անդրէասը զարմացած:

Ձիւլէյման լուռ լաց եղաւ:

Կէսօրին մօտ նրանք կանգ առան, և Անդրէասն զգուշութեամբ ցած առաւ Ձիւլէյմային ձիուց ու դրաւ գետնին, ծառի ստուերի տակ, իսկ ինքը նստեց նրա մօտ:

— Մենք այստեղ կը հանգստանանք, մինչև շոգն անցնի: Իսէր Աստուծոյ, աղջիկս, պատասխանիր իմ մի քանի հարցերին: Վաղո՞ւց է, որ դու թիւրքի տանն ես:

— Տաս կամ գուցէ տասներկու տարի, լաւ չեմ յիշում:

— Բայց ի՞նչպէս ես ընկել այնտեղ:

— Չը գիտեմ, չեմ յիշում, հայր, ես շատ յոյնեւ եմ: Թոյլ տուր ինձ քնել, իսկ յետոյ կը պատմեմ, ինչ որ գիտեմ:

Նա զլուխը դրաւ հայր Անդրէասի ծնկներին և չուտով քնեց: Որքան էր քնել, նա չը գիտէր, բայց աչքերը բանալով՝ արտասանեց.

— Բայց որտեղ է Միսոսը: Ե՞րբ կը գայ նա... Հայր, դու ինձ խնդրեցիր պատմել իմ անցեալը: Ես երկսայ ժամանակս

ճանապարհորդում էի հօրս հետ Աթէնքի շրջակայքում, երբ ինձ փախցրին և տուին Արգուլ-Ահմէդի տունը:

—Արգուլ-Ահմէդի:

—Այո, նա այն ժամանակ ապրում էր Աթէնքում, իսկ յետոյ տեղափոխուեց Նաւպլիա: Իմ հայրը,—ես այդ լաւ եմ յիշում,—քահանայ էր, նրա վերարկուն սև էր, ինչպէս քոնը, բայց մազերն արևոսաճն չէին, այլ սև:

Անպրէասը երկու ձեռքով բռնեց և պինդ սղմեց իր կրծքին:

—Ձաւակ, իմ Թէոդորոս,—բացազանչեց նա,—վերջապէս գտայ քեզ: Ես քո հայրն եմ: Աստուած մեզ միացրեց, Թէոդորոս, Թէոդորոս... Ի՞մ գուսար...

Հայր Անդրէասի և Զիւլէյմայի հեռանալուց կէս ժամ էր անցել, երբ Նիկողայասը մօտեցաւ Արգուլ-Ահմէդի տանը: Երկու թէ երեք արգոլիկացի վիճուորներ, որոնք այնտեղ աւար էին սրսնում, յայտնեցին նրան, թէ տան մէջ բոլոր եղած-չեղածը իրանց է պատկանում:

—Ինձ ոչինչ հարկաւոր չէ,—պատասխանեց Նիկողայասը,—ևս որոնում եմ մի յոյն աղջկայ, որ ապրում էր այս տանը:

Նրան առաջնորդեցին այն սենեակը, որտեղ գտնուում էին կենդանի մնացած կանայք, և նրանցից մէկը բացազանչեց թիւրքերէն.

—Համբուրիւր մեզ, եթէ կամենում ես, չհաւ:

—Ես ձեզ ձեռք չեմ տալ,—ասաց Նիկողայասը,—և ես ափսոսում եմ, որ ինքս էլ չը գնացի հետը: Ո՞րտեղ է այժմ խեղճը: Եւ նա դեռ մօտ օրերս էլ պէտք է ծնի:

—Դու համոզուած ես, որ նա դնաց,—չարունակեց Նիկողայասը,—ոչ, աւելի լաւ է՝ ես ամբողջ տունը նայեմ:

Եւ երբ յոյները չէին ուզում նրան թողնել միւս սենեակները, նա բացազանչեց.

—Յիմարութիւն մի անէք: Ես ոչ մի բանի չեմ զիջել. ևս որոնում եմ մի յոյն աղջկայ, որին թիւրքերը չատ ատրի առաջ յափշտակել են: Ես Միտսոսին խոստացել եմ գտնել նրան:

Նիկողայասին թոյլ տուին նայել ամբողջ տունը՝ հերքնաշարկից սկսած մինչև վերնայարկը, բայց Զիւլէյման չը գտնուեց, և Նիկողայասն ամենատիւտը մտածմունքներով հեռացաւ:

—Աստուած եմ,—մտածում էր նա,—եթէ աղջիկը մենակ է գուրս եկել փողոց, լաւ բան սղասել չէ կարելի:

Կէսօր էր արդէն: Փողոցներում թափուած էին դիակնէրի կոյսեր, և օդի մէջ արեան դարչնի հոտ էր կանգնած: Նիկողայասի համար անտանելի դարձաւ այս տեսարանը, և նա ըչ-

տապեց այն կողմը, որտեղ իր կարծիքով դաճուում էին մայ-
նեցիները: Ճանապարհին կոտորածի և աւարառութեան սար-
սափելի տեսարանների հանդիսատես եղաւ: Ոչ ոքի չէին խը-
նայել—ոչ կանանց, ոչ երեխաների...

Մի տան դրան առաջ նա տեսաւ Եանիին, որի աչքերի
մէջ վտանգաւոր կրակ էր վառուում:

—Դու այստեղ ես.—բացազանչեց նա Նիողայոսին դառ-
նալով,—իսկ մենք կարծում էինք, թէ մեռել ես: Այստեղ, որ
Միսոսոսն այստեղ չէր:

—Առանց քեզ էլ բաւական դահիճներ կան, Եանի,—պա-
տասխանեց Նիողայոսը,—աւելի լաւ է օգնիր ինձ Զիւլէյմային
գտնել:

—Զիւլէյմային,—սարսափած բացազանչեց Եանին,—ողոր-
մած Աստուած: Ես մոռացել էի, որ նա այս քաղաքումն է, իսկ
Մաւրոմիլիանների ամբողջ սոհմը արիւնից խեղադարուել է:

—Որոնքնք նրան, Եանի,—շարունակեց Նիողայոսը,—դու
մի կողմ դնա, իսկ ես միւս, և մի ժամից վերադառնանք այս-
տեղ: Բայց, տես, բոլոր պատահած կանանց հետ յունարէն
խօսիր:

—Այո, այո,—պատասխանեց երիտասարդը:—Խեղճ Միս-
սոս, խեղճ Միսոսա: Ես ինքս երկու կին սպանեցի, որովհետեւ
նրանք ուզում էին ինձ սրախողխող անել:

—Գնա և զգոյշ եղի՛ր. իսկ ճրտեղ է Պետրո-բէյը:

—Այս տանն է,—արտասանեց Եանին՝ ցոյց տալով այն
տունը, որտեղից ինքը դուրս էր եկել:

Այս սարսափելի և սնմիտ օրը Պետրո-բէյն այն սակա-
ւաթիւ մարդկանց թւումն էր, որոնք պահպանել էին զիտակ-
ցութիւնը: Առանց նրան և ուրիշ մի քանիսների՝ յունաց աղա-
տութեան պատմութեան այս չարաշուք էջն աւելի ևս զարհու-
րելի կը լինէր. այս աննպատակ կոտորածին վերջ դնելու հա-
մար նրանք ամեն ջանք դործ էին դնում: Նիողայոսին տես-
նելով՝ Պետրո-բէյը շատ ուրախացաւ:

—Մնա մեզ մօտ,—ասաց նա,—և մի բան կեր: Նիողայոս,
քեզ է պատկանում իմ կեանքը և բոլորը, ինչ որ ունեմ: Դեռ
միայն չը թողիր ինձ, երբ մինչև անդամ Աստուած էլ երես էր
զարձրել խեղճ Պետրոսից:

—Մի բան սուր, հետս վերցնում,—պատասխանեց Նիող-
այոսը,—ես պէտք է գտնեմ Միսոսոսի զեղեցկուհուն: Աստուած
գիտէ, թէ նա ուր է չքացել: Ես սիրումեմ Միսոսոսին, և բայց
դրանից մենք շատ պարտական ենք նրան: Ես ինձ երբէք չեմ
ներկել, եթէ Զիւլէյման սպանուի:

—Նա գուցէ իր համար ապաստարան է գտել որեւէ տան մէջ,—նկատեց Պետրօ-բէյը,—կամ...

—Ո՛հ, նա թափառում է փողոցներում...

—Ի՞նչ կսասում, եթէ նա փողոցներումն է, ուրեմն վաղուց արդէն սպանուած է: Խեղճ Միսոս...

Նիկողայոսը մի կում գլինի խմեց, առաւ մի կտոր հաց և չտապով հեռացաւ:

Ամբողջ մի ժամ նա թափառում էր փողոցներում և տըխրութեամբ նայում ամեն մի սպանուած կնոջ, բայց իզուր, և երբ նշանակուած տեղում պատահեց Յանիին, նրանք երկուսն էլ վշտալի սրտով խոստովանուեցին, որ իրանց ջանքերն ապարգիւն էին: Սյնուամենայնիւ Նիկողայոսը չը վշատուեց և մինչև ուշ գիշեր շարունակում էր որոնել: Մինչև անգամ գիշերը նա մտքով էլ որոնում էր Զիւլէյմային, իսկ լուսաբացին գնաց մայնեցիների բանակը և Պետրօ-բէյի մօտ նախաճաշեց:

Մի կերպ կարգ էր մտցրուած դօրքի և քաղաքի մէջ, բայց և այնպէս կոտորածը շարունակուած էր, և յոյների մէջ մի տարօրինակ հիւանդութիւն, մի տեսակ տենդ ընկաւ, որը մի օրուայ մէջ մօտ յիսուն հոգի տարաւ. դա մի վարակիչ հիւանդութիւն էր, որով լցուել էր օդը փողոցներում թափուած ու նեխուած գիւղիներից:

Սեպտեմբերի 7-ին գիշերը թիւրքերն անսպասելի կերպով դուրս եկան միջնաբերդից, որտեղ փակուած էին նրանք, և մի մասը Արգոսի ճանապարհը բռնելով՝ կարողացաւ աղատուել, իսկ մնացած մասը ժամանակին հասած յոյների չնորհիւ կոտորուեց: Նիկողայոսը, որի առողջութիւնն ամբողջ գիշերը ինչ որ լաւ չէր, աղմուկի ձայնին առաջինը դուրս թողոյնների մէջ էր և կուռում էր մայնեցիների առաջին շարքում: Մթաթեան մէջ հակառակորդները չէին երևում, և Նիկողայոսը չը նկատեց, թէ ինչպէս վէրը ստացաւ ուսին: Վէրքն իսկոյն կապեցին, բայց գիշերը նա հիւանդացաւ այն տենդով, որն արդէն շատ զոհեր էր տարել յոյներից:

Հետևեալ օրը կէսօրին Նիկողայոսը ուշաթափ պառկած էր, երբ յանկարծ նրա բնակարանի դռից ցնծութեան աղաղակներ լսուեցին. նա բաց արաւ աչքերը և մահճակալի մօտ տեսաւ Նանիին:

—Ի՞նչ պատահեց,—չնշաց հիւանդը,—Զիւլէյմային դտար:

—Միջնաբերդն անձնատուր եղաւ,—պատասխանեց Նանին,—աշտարակի վրայ սալտակի դրօշակ է բարձրացրուած:

Նիկողայոսը գլուարութեաւ լարձրացաւ մահճակալի վրայ:

—Փանոբ Աստուծոյ,—չնճաց նա— ուրեմն ամբողջ Մորէան աղատ է, կորնթոսից սկսած մինչև Մայնա. այժմ մնում է միայն Զիւլէյմային գտնել:

Եւ նրա վրա նորից թմրութիւն եկաւ, ու երբ ժամանակ առ ժամանակ ուշքը վրան էր գալիս, կամաց մրմնջում էր.

—Ինչո՞ւ Միտսոսը չէ գալիս: Նա ինձ հարկաւոր է: Ես ուզում եմ ասել նրան, որ մեր հայրենիքն աղատ է, որ թիւրքերի լուծը թոթափուած է:

Շուտով ամբողջ բանակում լուր տարածուեց, թէ Նիկողայոսը ծանր հիւանդ է: Բոլորը սիրում ու յարգում էին նրան իբրև միակ անարատ զօրապետի: Հիւանդին տեղափոխեցին միջնաբերդը, որպէս մի առողջարար, բարձր տեղ և զբին. աշտարակի վերին սենեակում, որի վրայ ծածանուում էր յունական դրօշակը:

Այդ օրը երեկոյան տեղի ունեցաւ աւարի բաժանումը և նշանաւոր եղաւ մի նախատեղի, արիւնհալից գործով... Երկու հազար թիւրք տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, որոնք դեռ կենդանի էին մնացել, տարուեցին Տրիկորֆոսի ետեւ, մի ձոր և բոլորն անխնայ կոտորուեցին: Միենոյն ժամանակ յայտնուեց, որ հիւսիսային կողմում թիւրքերի ափ գուրս գալու լուրը սուտ է, և իշխան Դիմիտրիոսը Հերմանի հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի Տրիպոլիս: Բայց ճանապարհին նա տեղեկութիւն ստացաւ քաղաքի առման մասին, և Միտսոսը թոյլտուութիւն վերցրեց նրանից առաջ անցնել:

Երիտասարդն օր ու գիշեր արշաւում էր և սեպտեմբերի 8-ին արեւակը մայր մտնելուց յետոյ հասաւ Տրիպոլիս:

Նա ուղղակի գնաց Պետրօ-բէյի մօտ՝ իշխանի յանձնարարութիւնը հաղորդելու, բայց Պետրօ-բէյը հետեալ խօսքերով ընդունեց Միտսոսին.

—Խեղճ երիտասարդ, հաւաքիւր ոյժերդ տխուր նորութիւններ լսելու համար: Մենք նրան չը գտանք, իսկ Նիկողայոսը մեռնում է: Գնա՛ նրա մօտ:

—Գուցէ ես դեռ կը գտնեմ նրան,—չնճաց Միտսոսը՝ խոր հառաչելով.—կանայք ու զերիները ճրտեղ են:

Այստեղ ոչ կին կայ և ոչ գերի,—տխրութեամբ պատասխանեց Պետրօ-բէյը:

Միտսոսն ամբողջ մարմնով ցնցուեց և կախից զլուխը:

—Նիկողայոս մօրեղբայրս մեռնում է,—չնճաց նա մի քանի բոպէից յետոյ.—ես կը գնամ նրա մօտ:

XII

Յածլիկ սենեակը, որտեղ պառկած էր մահամերձ Նիկողայոսը, լուսաւորուած էր խղի ճրագով: Մահճակալի մօտ, յատակի վրայ պառկած էր Եանին, որը չէր հեռանում հիւանդից: Միտասոսին տեսնելով՝ նա վեր թռաւ, վաղեց նրա մօտ և շընջալով ասաց.

—Ո՛րքան ուրախ եմ, որ վերադարձար. նա միշտ քեզ է հարցնում:

—Առանձին թող մեղ,—ասաց Միտասոսը, և երբ Եանին դուրս եկաւ սենեակից, նա ծունկ չոքեց մահճակալի առաջ և ցած ձայնով արտասանեց.

—Մօրեղբայր, սիրելի մօրեղբայր, ես այստեղ եմ:

Նիկողայոսը դժուարութեամբ բաց արաւ աչքերը, բայց չը ճանաչեց քրոջորդուն, այլ սկսեց անկապ կերպով խօսել:

—Ես մեղաւոր չեմ, ես ամեն տեղ որոնեցի նրան, խեղճ Միտասոս, նա ինձ երբեք չի ներիլ այդ: Բայց ուր կորաւ նա, ինչո՞ւ չէ վերադառնում... Ես քեզ ասում էի, Պետրօ-բէյ, վերջ դիր այդ ամօթալի առևտրին, չես ուզում... Ուրեմն ես ինքս կը վերջացնեմ այդ և միայնակ կ'առնեմ Տրիպոլիսը: Տուէք ինձ գրօշակը, քաղաքի պարսպների վրայ կանգնեցնեմ: Ինչ... զրօհամար էլ պէտք է փող վճարել... Ծախու հողիներ... Լաւ, ես ձեզ կը տամ մի միլիոն, երկու միլիոն: Է՛, ահա ես արդէն վերն եմ, ահա գրօշակն էլ կանգնեցրած է:

Հիւանդը դարձեալ թմրութեան մէջ ընկաւ, իսկ Միտասոսը տխուր, դառն մտածմունքների մէջ խորասուզուած՝ նստած էր նրա մօտ:

Պետրօ-բէյը կերակուր և զինի բերաւ, բայց Միտասոսը չէր ուզում ոչ մի բանի ձեռք տալ: Այսպէս անցաւ ամբողջ գիշերը: Արշալուսին Նիկողայոսն սթափուեց և Միտասոսին տեսնելով՝ ճանաչեց նրան:

—Փառք Աստծու, որ դու վերադարձել ես, Միտասոս,—ասաց նա հաղիւ լսելի ձայնով,—մի բարկանար ինձ և Եանիի վրայ: Մենք ինչ որ կարող էինք, զործ գրինք, բայց նա չքացել էր...

Բաւական է, մօրեղբայր,—պատասխանեց երիտասարդը՝ արտասուք թափելով,—ես գիտեմ, որ դու ինչ որ կարող էիր, արիր: Բայց մի մեռնիր, ես առանց քեզ չեմ կարող ապրել:

Նիկողայոսը դողդոջիւն ձեռքով շփեց նրա զլուխը և կամաց շնջաց.

—Այդ է Աստուծու կամքը. ես կատարեցի իմ դործը, իսկ այժմ դո՛ւ աշխատիր: Ես երջանիկ եմ մեռնում: Մեր հայրենիքը— Կորնթոսից մինչև Մայնա աղատ է: Բայց այդ դեռ բոլորը չէ, և հարկաւոր է մինչև Թերմոպիլէս ազատել: Երգուիր, որ կը վերջացնես սուրբ դործը:

—Երդւում եմ, մօրեղբայր: Բայց ես լինչ կարող եմ անել առանց քեզ:

—Աստուած կ'օգնէ քեզ: Իպսիլանտին վերադարձաւ:

—Նա գալիս է Հերմանի հետ:

—Ես չեմ ուզում սուտը բերանումս մեռնել,—չարունակեց Նիկողայոսը՝ յօնքերը կիսելով:—Նա լաւ մարդ չէ, ես չեմ ներում նրան, և տես, Միտսոս, նրան մի հաւատար:

—Նրա մասին մի մտածիր, մօրեղբայր:

—Ճշմարիտ է, չ'արժէ նրա մասին մտածել,—չարունակեց Նիկողայոսը երկարատև լռութիւնից յետոյ. — Ես ներում եմ նրան: Այդպէս էլ ասա իրան իմ կողմից: Եթէ այստեղ լինէր, ես ձեռքը կը սեղմէի: Բայց և այնպէս չը հաւատաս նրան:

Հիւանդի դէմքը շատ գունատ էր, և նա ջուր խնդրեց:

—Ես շատ բան չ'ունեմ ասելու քեզ,—արտասանեց նա հաղիւ լսելի կերպով.— ես բոլոր թագաւորներից երջանիկ եմ: Մեռնում եմ, բայց յաղթութեան բոլէին: Քեզ եմ ավառսում միայն... Յաղթութիւն... ազատութիւն... Իսկ ո՛ւր է Պետրօբէյը: Կանչիր նրան և բոլոր ազգականներին: Թող բոլորը ներս գան, բայց նախ համբուրիր ինձ:

Միտսոսը կատարեց նրա ցանկութիւնը, և մի բոլէից յետոյ սենեակը լցուեց մարդկանցով, որոնք արտասուքն աչքերին՝ հետևում էին մահամերձի վերջին բոլէներին: Իր հին ընկերներին տեսնելով՝ նա կամենում էր անդից բարձրանալ, բայց այդ ջանքից վիճակաւոր տրաքուեց, և արիւնը դուրս հոսեց վէրքից:

Նիկողայոսը յանկարծ վեր թռաւ անդից և բարձրաձայն բացաբանչեց.

—Բոլորդ ուռն գոչեցէք... Յունաստանն ազատ է... Օ՛, Կատարինէ, գալիս եմ քեզ մօտ: Դէհ, գոչեցէք... Ուռն... Յուստանն ազատ է...

Բոլոր ներկայ եղողների կրծքերից դուրս եկաւ յաղթական ազազակը, և նրա ձայներով հերոսի հոգին գէպի յաւիտենականութիւն փոխուեց:

Նիկողայոսի մարմինը տեղափոխեցին միջնաբերդի թիւրքական մզկիթը և նրա առաջ մի մեծ փայտէ խաչ կանգնեցրին: Բոլոր յոյները, —մեծաւորներից սկսած մինչև հասարակ

զինուորը—գալիս էին հրաժեշտ առնու այն մարդուն, որին ըտուրը սիրում ու յարգում էին: Իշխանն ու Հերմանը կէսօրին հասան քաղաք: Վերջինս իր հակառակորդի մահը լսելով՝ ասաց.

—Նս երբէք կենդանութեան ժամանակ նրան չը տուի այն պատիւը, որին արժանի էր: Բայց այժմ հարկ եղած յարգանքը կը տամ նրան:

Նիկողայոսի թաղումը նշանակուած էր նոյն երեկոյն արեւոյսը մայր մտնելու ժամանակ, և նրան հողին յանձնեցին ժողովի մօտ: Ժամերգութեան առաջին մասը կատարուեց մըղ-կիթում, իսկ մնացածը բաց օդում: Արդէն մութն էր, երբ վառուած ջահերի լուսով դադաղն իջեցրին գերեզմանը: Նրա գլխի վերեւ կանգնած էր Հերմանը, իսկ ոտքերի մօտ Պետրօբէյն ու Միտսոսը: Մայնեցիները չորս կողմից շրջապատել էին նրան և դառնապէս լաց լինում: Սովորական աղօթքները կարգաւորեց յետոյ Հերմանն ասաց յուզուած ձայնով.

—Այսօր նոր ազգի վերածնութեան օրն է, և Նիկողայոսն ինքը դո՛հ կը մնար, եթէ որ մենք այդպէս նայէինք այս օրուայ վրայ: Մեզ ըտուրիս յայտնի է, որ մեծ յաղթութիւն ենք տարել և մի կորուստ ունեցել: Բայց, վկայ է Աստուած, ոչ ոք այնքան չէ ցաւում այդ կորստի վրայ, որքան ես: Նս իմ մասին չէի խօսիլ այստեղ, եթէ որ Նիկողայոսը մեռնելիս չը ներէր ինձ այն չարիքը, որը ես արել եմ նրան: Միմիայն նրա ներումն է ինձ իրաւունք տալիս այստեղ լինելու: Դուք ըտուրդ լաւ էիք ճանաչում նրան, նա ձեր հայրենակիցն էր, բայց լաց մի լինէք: Աստուած իր անասելի ողորմութեամբ թող տուաւ նրան տեսնել ուրախալի օրուայ արշալոյսը և իր մօտ կանչեց ցնծութեան բոսիկին: Սուրբ զործին այնպիսի ծառայութիւններ մատուցանելը, ինչպիսին Նիկողայոսինն էր,—մեծ բախտաւորութիւն է, բայց այն վայրկենին մեռնելը, երբ արդէն տեսնում ես քո աշխատանքների պտուղը,—մի այնպիսի բարեբախտութիւն է, որը չաօ քչերին է վիճակուում: Իր դիւրքով ու զործունէութեամբ Նիկողայոսն ամենաբարձր տեղերից մէկն էր զրաւում Յունաստանում, բայց իր սեփական կամքով մեռաւ իբրեւ հասարակ զինուոր: Թէպէտ այս հանգամանքն էլ ինձ համար շատ տխրալի է, բայց դա կարծես ապացոյց է, թէ Նիկողայոսը ժողովրդի յաղթութեան նշանն էր: Յիշեցէք միշտ այս օրը՝ որպէս ազատ ազգի ծննդեան օր, իսկ Նիկողայոսին՝ որպէս ժողովրդի յաղթութեան մարմնացում: Այժմ էլ հարկաւոր չէ լաց լինել, հարկաւոր չէ հառաչել: Ի՞նչպէս հրաժեշտ տուաւ նա մեզ—յաղթական ազադակով: Նա մեռաւ երջանիկ, ցնծութեամբ լցուած, և դուք այդպէս էլ երևակայեցէք նրան: Նա

զնաց ոչ թէ գէպի մռայլ խաւարը, այլ գէպի ցերեկուայ լոյսը՝ այն լուսաւոր դիտակցութեամբ, թէ հայրենիքն աղաւ է։ Այդ ուրախալի դիտակցութեամբ էլ մենք ճանապարհ ենք դնում նրան գէպի գերեզման։ Փփփք աղատուած Յունաստանին... Փփփք Նիկողայոսին, ազգային յաղթութեան աշխիւ մարմնացումին...

Եւ բաց գերեզմանի շուրջը, դիչերային մթութեան մէջ հնչուեց աղատուած ժողովրդի միահամուռ ցնծադին աղաղակը։ Երեք անգամ կրկնուեց դա, և յետոյ բոլորը լուռ ցրուեցին։

Այդ իսկ գիշերը Միտոսը հրաժեշտ տալով Պետրօ-բէյին և Եանիին՝ ճանապարհ ընկաւ Նաւալլիա իր հօր մօտ։ Վշտով ու տխրութեամբ լցուած էր նրա սիրտը։

—Մի բարկանար, որ ես գնում եմ,—ասաց նա՝ Եանիից բաժանուելիս,—բայց ես ուզում եմ մենակ մնալ իմ կրկնակի վշտի հետ։ Ես զրկուեցի Նիկողայոսից և Զիւլէյմայից, որին անօգուտ որոնեցի ամեն տեղ։ Նրանից և հօրիցս յետոյ ես ամենից աւելի քեզ եմ սիրում։ Բայց դու ինձ կը հասկանաս։

—Այո, զնա, Միտոս,—արտասուելով պատասխանեց Եանին,—բայց եթէ երբ և իցէ ես քեզ հարկաւորուեմ, ուղարկիր ետեիցս, և ես կը թռչեմ քեզ մօտ։

—Յիշենք Նիկողայոսին,—հաստատուն ձայնով ասաց Միտոսը.—և հայրենիքի աղատութեան մասին մտածենք միայն։

Նրանք բաժանուեցին, և Միտոսը ճանապարհ ընկաւ։

Ամբողջ գիշերն անդադար գնում էր նա և առաւօտեան մօտեցաւ իր ծնողական տանը։ Հեռուից տեսաւ, որ ձերունին աշխատում է այգում, բայց չը գնաց այնտեղ, այլ արձանացած մնաց տան բաց դրան սուղի։

Այնտեղից նրա ակունջին էին հասնում գինեկործների երգի ծանօթ ձայները։ Միտոսը ներս վազեց—նրա առաջ նստած էր Զիւլէյման և օրօրում էր իր երեխային, փոքրիկ Միտոսին։

—Ի՞մ ուրախութիւն... ի՞մ կին...—բացազանչեց նա՝ երջանկութիւնից չնշասպառ եղած։

Թարգմ. Յ. ԱՐԱՐԱՋԵԱՆ

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԻԹԸ *)

(Դիցազնական վէպ)

XVI

Իսպէս անհամար զօրքեր հաւաքեց,
եկաւ Սասմայ դաշտ բանակը զարկեց
Ու ծանրը նըստեց Մըսրայ թագաւոր:
Էնքան անհամար բազմութիւնն էն օր
Բաթմանայ դեռին եկաւ ու չոքեց,
Ով եկաւ—խըմեց, դեռը ցամաքեց,
Սասմայ քաղաքում մընացին ծարաւ:
Ձէնով Օհանին զարմանքը տարաւ.
Քուրքը վեր առաւ, սարը բարձրացաւ,
Սարը բարձրացաւ, տեսաւ, ի՞նչ տեսաւ,
Ճերմակ վըրանից դաշտը ճերմակել,
Ասես էն գիշեր ձըմեռը եկել,
Ըսպիտակ ձիւնով ծածկել էր Սասուն:
Լեզին ջուր կըտրեց, կապ ընկաւ լեզուն,
Հարնց կանչելով՝ փախաւ, տուն ընկաւ.
—Վնյ, փախէ՛ք, եկա՛ւ... հնյ, հարնյ, եկա՛ւ:
—Ի՞նչը, հօրեղբնյր, ի՞նչը... ի՞նչն եկաւ:

*) Տես «Մուրճ» № 3.

—Յաւն ու կըրակը Դաւթի պինչն եկաւ,
 Մըսրայ թագաւոր ելել է, եկել,
 Եկել, մեր դաշտին բանակ է զարկել,
 Թիւ կայ աստղերին, թիւ չը կայ զօրքին...
 Վայ մեր արեւին, վայ մեր աշխարհքին...
 Ե՛կ, ոսկին տանենք, աղջիկներ տանենք,
 Չօքենք առաջին, պաղատանք անենք,
 Դուցէ մեզ գըթայ,

Մեզ սըրի չը տայ...

—Դու կայ, հօրեղբայր, դու դարդ մի անիր.
 Դընն, քու օգուժ դու հանդիստ քընիր:
 Հիմի ես կ'եղնեմ Սասմայ դաշտ կերթամ,
 Մըսրայ Մելիքին պատասխան կը տամ:
 Ու դընաց Դաւիթ ծանօթ պառաւին:

—Նանի ջան, ասաւ, ժանդոտած ու հին
 Երկաթի կըտոր, անթարոց, շամփուր,
 Ինչ ունիս-չ'ունիս, հաւաքիր, ինձ տուր,
 Մի էշ էլ գլաիր, որ վըրէն նըստեմ,
 Կըռիւ եմ գընում Մըսրայ զօրքի դէմ:
 —Վայ, Դաւիթ, ասաւ, մահըս տանի քեզ.

Դո՛ւ պէտք է էն հօր դաւակը լինես...

Դու հէրն ունէր կըռւի համար

Հըրեղէն ձի, ոսկի քամար,

Ձըրահ շապիկ, կապէն հաղի,

Այ թեւին խոչ պատարագի,

Կուռ սողաւարտ, կայծակի թուր...

Իսկ դու կ'ուզես էշ ու շամփուր...

—Աման, նանի, չեմ լըսել դեռ,

Ո՞ւր են հիմի իմ հօր զէնքեր:

—Հօրեղբօրդ գընա հարցուր.

Ո՞ւր են, ասա, հանիր, բեր, տուր.

Բան է, թէ որ չը տայ սիրով,

Աչքը հանիր, խըլիր զօռով:

XVII

Դաւիթ գընաց հօրեղբօր մօտ.
 —Է՛յ հօրեղբայր, կանչեց հերսոտ.
 Իմ հէրն ունէր կըռւի համար
 Հըրեղէն ձի, ոսկի քամար,
 Զըրահ շապիկ, կապէն հագի,
 Աջ թևին խաչ պատարագի,
 Կուռ սաղաւարտ, կայծակի թուր,
 Կը տաս—բեր, տո՛ւր...

—Վա՛յ, Դաւիթ ջան,
 Ահից դուռաց Զէնով Օհան.
 Քու հօր մահաւան տարուց, օրից
 Դուրս չեմ հանել ձին ախոռից,
 Ոչ սընտուկից թուր կայծակին,
 Զըրահ շապիկ, ոսկի գօտին...
 Ինձ թո՛ղ, ամա՛ն, մի ըստանիր,
 Կուղես, հըրէն, գընա՛, հանիր:

XVIII

Դաւիթը թողեց Զէնով Օհանին,
 Դընաց, ախոռից դուրս քաշեց հօր ձին,
 Զըրահը հագաւ, զէնքերը կապեց,
 Զին հեծաւ, կանգնեց ու ձէնով երգեց.

«Սասման քոյրեր, բարո՛վ մնաք,
 Քուրուլթիւն էք արել ինձ.
 Սասման մայրեր, բարո՛վ մընաք,
 Մօր նըման էք սիրել ինձ:

Կըռիւ կ'երթամ, դուշմանը ձեզ
 Զը գայ, գերի չը տանի.
 Ո՛վ իմանայ—մին էլ էսպէս
 Ինձ չը տեսնէք կենդանի...

Խընդհամ անէք, թէ դաշտ գընաք,
 Ձը մոռանա՞ք ձեր Դաւթին.
 Բարով մընաք, բարով կենաք
 Մեր աշխարհքին, մեր հանդին:

Երգեց Դաւիթ ու ձին քըչեց,
 Ձէնով Օհան հողոց քաշեց.
 —Ափսճս, հազար ափսոս հըրեղէն մեր ձին,
 Ա՛խ, հըրեղէն մեր ձին,
 Ափսճս, հազար ափսոս մեր ոսկի դօտին
 Ա՛խ, մեր ոսկի դօտին,
 Ափսճս թանգ կապէն, որ հագին տարաւ,
 Ա՛խ, որ հագին տարաւ:
 Դաւիթ բարկացաւ,
 Ձին քըչեց, դարձաւ.
 Օհանը վախեց,
 Իր երգը փոխեց.
 —Ափսճս, նորեւուկ Դաւիթըս կորաւ,
 Ա՛խ, Դաւիթըս կորաւ:

Էս որ իմացաւ,
 Դաւիթ մեղմացաւ,
 Իջաւ, Օհանի ձեռքը համբուրեց,
 Ձէնով Օհանն էլ ինչպէս հայր ու մեծ՝
 Օրհնեց, խըրատեց նըրան հայրաբար
 Ու խըրատելով՝ դըրաւ ճանապարհ:

XIX

Իր ձին հեծաւ, քըչեց Դաւիթ,
 Ելաւ Սասմայ սարի գըլուխ,
 Նայեց ներքեւ, —դաշտը խիտ-խիտ
 Կոխած փոշին, կըրակ ու ծուխ:
 Տեսաւ, կանգնեց ամպի տակին,
 Ու էն անծայր ծովի վըրայ

Գոռաց ձէնովն իր ահագին՝
Տարածելով սարսափ ու ահ.

—Ով քընած էք—արթնն կացէք,
—Ով արթուն էք—ելէք, կեցէք,
Ով կեցեր էք—զէնք կապեցէք,
Զէնք էք կապել—ձի թամբեցէք,
Զի էք թամբել—ելէք, հեծէք,
Յետոյ չ'ասէք, թէ մենք քընած,
Դաւիթ զող~զող եկաւ, գընաց...»

Էսպէս գոռաց, ասպանդակեց
Ու, ինչ ամպից կայծակ զարկի,
Մըսրայ զօրքի մէջ տեղ զարկեց,
Շողացնելով թուր—կայծակին:

Ջարդեց, փըշեց մինչև կէսօր:
Կէս օր արիւնն ելաւ հեղեղ,
Քըշեց, տարաւ հազարաւոր
Մարդ ու գիակ ողջ միատեղ:

Կար զօրքի մէջ մի ալևոր,
Աշխարհք տեսած ու բանադէտ,
—Տղերք, ասաւ, ճամբայ տուէք,
Դընամ, խօսեմ ես Դաւթի հետ:

Դընաց, կանդնեց Դաւթի առաջ,
Էսպէս խօսեց էն ծերունին.
—Դաւա՛ր կենայ կուռըդ, ո՛վ քաջ,
Թուրըդ կտրուկ միշտ քու ձեռին:

Մի ծերունուս խօսքին մըտիկ,
Տես՝ քու խելքը ինչ է կըտրում,
Ի՞նչ են արել քեզ էս մարդիկ,
Հէ՛ր ես սըլանց դու կոտորում:

Ամեն մինը մի մօր որդի,
 Ամեն մինը մի տան ճրարդ,
 Որը կինն է թողել էնտեղ՝
 Աչքը ճամբին, խեղճ ու կրակ,

Որը մի տուն լիք մանուկներ,
 Որը ծընող աղքատ ու ծեր,
 Որը լացով, քօղն երեսին,
 Նորապըսակ ջահէլ հարսին...

Թագաւորը զօրով-թըրով
 Հաւաքել է, էստեղ բերել,
 Խեղճ մարդիկ ենք պակաս օրով,
 Մենք քեզ վնաս ինչ ենք արել:

Թագաւորն է քու թըշնամին,
 Կրուի ունիս, իր հետ արա.
 Հէր ես քաշում թուր-կայծակին
 Էս անճարակ խալխի վըրայ:

—Լաւ ես ասում դու, ծերունի,
 Ասաւ Դաւիթն ալեւորին,
 Բայց թագաւորն ո՞ւր է հիմի,
 Որ սե կապեմ նրա օրին:

—Մեծ վըրանում քընած է նա,
 Է՛ն, որ միջից ծուխը կ'ելնի.
 Էն ծուխն էլ հօ ծուխ չի, որ կայ,—
 Գողորշին է իր բերանի,

Ասին. դէպի մեծ վըրանը
 Ասպանդակեց Դաւիթն իր ձին,
 Քըշեց, դընաց ու դըռանը
 Գողաց կանգնած արաքներին.

—Ո՞ւր է, ասաւ, ի՞նչ է կորել,
Դուրս կանչեցէք, դայ ասպարէզ,
Թէ մահ չ'ունի—մահ եմ բերել,
Գլըրող չ'ունի—գլըրողն եմ ես:

Մեղիքն, ասին, քուն է մըտել,
Օխալը օրով պէտք է քննի.
Երեք օրն է գեռ անց կացել,
Չորս օր էլ կայ—քունը առնի:

—Ի՞նչ, բերել է աղքատ ու խեղճ
Խալխին լցրել ծովն արիւնի,
Ինքը մտել վըրանի մէջ,
Օխալը օրով հանդիսա քընի՛...

Քընել~մընել չեմ հասկանում:
Վեր կացրէք շուտ, դուրս դայ մէյդան,
Էնպէս գլըրան ես քընացնեմ,
Որ չը զարթնի էլ յաւիտեան...

Ելան մարդիկ, ճարահատուած՝
Շամփուր գլըրին թէժ կըրակին
Ու զարկեցին խոր մըրափած
Մըսրա~Մեղքի բաց կըրընկին:

—Օ՞ր, էլ հանդիսա քուն չ'ունի մարդ-
Էս անիծուած լըւի ձեռից,
Խոր մըռընչաց հըսկան հանդարտ
Ու շուռ եկաւ, քընեց նորից:

Ելան, բերին մեծ գուլթանի
Խովը, գլըրին թէժ կըրակին
Ու կաս~կարմիր, կէծկըծալի,
Շիկնած գլըրին մերկ թիկունքին:

—Օ՜Ք, էլ հանգիստ քուն չունի մարդ
 էս անիրաւ մոծակներէլ,
 Աչքը բացաւ հըսկան հանդարտ,
 Ուղուժ էր ետ քընել նորից.

Տեսաւ Դաւթին, գլուխն ահեղ
 Վեր բարձրացրեց մըռնչալով,
 Փըչեց վըրէն, որ թըռցընի
 էն աժգըհին մի փըչելով.

Տեսաւ, տեղից ժաժ չի գալի,
 Զարմանքն ու ահ պատեց հոգին.
 Արնոտ աչքերն ըսպառնալի
 Յառեց խոժոռ Դաւթի աչքին:

Նայեց թէ չէ—ըզգաց՝ իր մէջ
 Տասը գոմէի ուժ պակասեց,
 Պառկած տեղից վրայ նստեց
 Ու ժպտալով՝ հետը խօսեց:

—Բարձր, Դաւթ. յոգնած ես դեռ,
 Եկ, մի նստիր, խօսենք կարգին...
 Յետոյ դարձեալ կռիւ կ'անենք,
 Եթէ կըռիւ կ'ուզես կըրկին...»

Իր վըրանում բըռնակալը
 Քառսուն գազ խոր հոր էր փորել,
 Յանցով փակել մութ բերանը,
 Վըրէն փափուկ խալի փըռել:

Ուժ որ յաղթել չէր կարենում,
 Շողոմելով կանչում էր նա,
 Նըստեցնում էր իր վըրանում
 Էն կորստեան հորի վըրայ:

Իջաւ Դաւիթ ձիուցը ցած,
 Դընաց, նըստեց... ընկաւ հորը:
 —Հն, հն, հն, հն, վերից խընդաց
 Մսրայ դաժան թագաւորը:

—Դէ, թոյ հիմի դընայ, խաւար
 Հորում վըթի, էնքան մընայ.
 Ու ահագին մի ջաղացքար
 Բերաւ, դըրաւ հորի վըրայ:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

Մ Ա Կ Ո Ի^{*)}

I

Միանքու կամ Կապան-կալէսի.—Երկուսն էլ միևնույն տեղի անուններն են, որ անցեալում ասուում էր. Միանքու պարսկերէն է և նշանակում է երկու քարերի-ապառաժների մէջտեղ, որ հետզհետէ աղճատուելով՝ Մակու ասուեց և այսօր էլ յիշուում է այդ անունով. իսկ Կապան-կալէ (սլարս. նշանակում է վարադների բերդ) յիշուում էր աւելի հին ժամանակ. այս անունով յիշում է Շահ-Աբասը իր մի ոտանաւորի մէջ, որ փորադրել է տուել Մակուայ ապառաժի վրայ, Մակուն քանդած ու աւերած ժամանակը, հիշրէթի 1052 թւականին. այդ արձանադրութեան մէջ ասուած է. «Կապան-կալէն, որ յայտնի էր ամբողջ աշխարհին, ևս քանդեցի ու կործանեցի...»

Բոլոր հետքերը ցոյց են տալիս, որ Շահ-Աբասի ժամանակ այնտեղ տիրող տարրը միայն հայեր են եղել, և հաւանական է, որ Շահ-Աբասը խնչսէս Ջուղան, այնպէս էլ այդ հրաշալի տեղը քանդեց ու ժողովրդին գերի վարեց ^{**) :}

Մակուն ընկնում է Պարսկաստանի հիւսիս-արևմտեան ծայրում, փոքր Մասսի հարաւային ստորոտում, Արաքսից արևմուտք, արևելքից դէպի արևմուտք ուղղութեամբ. իրարից $2\frac{1}{2}$ —3 ժամ հեռաւորութեան վրայ ընթանում են երկու զուգահեռական լեռնաշղթաներ, որոնց արևմտեան ծայրում բացւում է մի մեծ փոս քարածոց, ուր տեղաւորուել է Մակուն. Երկու լեռնաշղթ-

*) Համեմատելի՝ «Մակուի» մասին նաև այնցեալ տարուայ «Մուրճի» № 12 տպուած յօդուածը:

**) Ժողովուրդը գերուելու մասին աւանդաբար պատմում է ներկայումս:

թաները *) տեղ-տեղ կարծես միանում են իրար հետ. միայն բաժանում է նրանց Ջանգեմար դեառը, որ անցնում է երկուսի արանքից. այդ կատաղի դեառը դարերի ընթացքում կտրտել է չերտեր ու անդնդային ճանապարհ բաց արած իր համար՝ վազել է ու թափուել Արաքսը:

Սևան լաւայի քարերի արանքից երբեմն սպիտակ ու երբեմն կամրազոյն օձի նման ցոլում է Ջանգեմարը, կորչում է այս ու այն քարի արանքում մտնում է անդունդ կամ քարի վրայից սողալով՝ չտապելով հեռանում է աչքից:

Քարածայր բերանի երկու կողմը ձգւում են հնադարեան բերդի պարիսպները կարմրազոյն քարերով. պարիսպների միջում տեղ-տեղ ցցւում են սպառաժներ, որոնք կարծես յատկապէս հանգոյցներ լինեն, որ մի ուրիշ ուղղութիւն են տալիս պարսպին. պարսպի վերին (հիւսիսային) ծայրերին բացւում են դռներ, այդ քարէ ստաւտաղի միջով անցնող ճանապարհի մուտքը:

Մակուայ քարի միջով են անցնում Թաւրիզից դէպի Թիւրքիա—Բիթլիս, Կաբին ու Տրապիզոն զնացող ուղտի կարավանները: Ճանապարհի աջ թևի վրայ գէղի արեմուտք՝ հնադարեան հրաշալիքներից որպէս նմուշ զետես մնում է մի քարէ կամուրջ երկու ասպառաժների գլխին տնկուած, որ հազիւ տեսնւում է ներքևից (Մակուից) դիտողին: Քարածոցի ճանապարհից վերև ասպառաժի վրայ փորագրուած կան հայերէն գրեր, որ անմատչելի են կարգալու համար. վերև բարձրանալու և կարգալու համար թէ միջոցներ և թէ բաւական ծախս է հարկաւոր:

Պատմական ճանապարհի վերն ու վարը հակայ սար-բարի ձեղրուածներում կան այրեր, որոնք իբրև դադանի պահարաններ են ծառայել ժամանակի տեղացիներին. այդ այրերից մէկը, որ այժմ էլ մատչելի է տեղացիներին (մակուեցիներին), մէջն աղբուր ունի. այդ այրի բերանից կախ էր ընկած մի շղթայ, աստիճաններով բարձրանում ու հասնում էին շղթային, որի օդնութեամբ էլ բարձրանում էին այրի բերանը. մինչև վերջերս այդ այրը յորժ էր ածւում որպէս բանտ Մակուայ խաների ձեռքին. բանտարկեալը մնում էր այդ տեղ ու դիտում էր ներքև. իջնելու կամ փախչելու ճար ու ճամպայ չը կար: Այնտեղ կար դարերից մնացած աման-չամանի կտորտանք ու մի հատ էլ երկանք՝ հատիկներ աղալու համար: Այս այրից աւելի բարձր,

*) Հորաւային լեռնաշղթայի արեմտեան գագաթն (Մակուայ դիմաց) ունի հրաբխային բերան, որին տեղացիները կրակ-ընկային են տոււմ. 500 տնաշափ լողրութիւն ունի:

դէպի վերև, որ այժմ անմատչելի է բոլորովին, մի ուրիշ ձեղքուածքից արծիւները մօտ ժամանակ այնտեղ կուեկիս՝ մի գաշոյն և մի քանի շորի կտորտանք ևն ներքև զցել, գուցէ և լինեն այդտեղ շատ հնութիւններ: Ժամանակին այդ այրերը, որ տեղաւորւում են կ'ասես երկնքում բարձրացած քարակազմ կամարի մէջ, ամենքն էլ մատչելի են եղել մարդկանց համար:

Ահա այս բերդն էր, այդ քարէ ճանապարհը, ապառաժի ծոցը մտած ու տեղաւորուած Կապան-կալէն էր, որ Շահ-Աբասը քանդեց ու հիմնովին խորտակել տուաւ, որտեղ այդ ժամանակ մնաց միայն քարերի մի տմբոջ կոյտ... և անցնում է մի դար ու էլ աւելի, որտեղ կրկին բնակութիւն լինելու մասին ոչինչ չէ պատմւում, մինչև դալիս ու սկիզբ է առնում Մսկուայ խոսութիւնը:

II

Նադիր-Շահի օրերն էր, տաճիկներն ու պարսիկները միշտ կուում էին իրար դէմ, խլում էին Երևանի գաւառն ու Ատրպատականն իրարից: Շահը Թաւրիզումն էր, երբ գեռ տաճիկները տէր էին Մսկուայ և Խոյի գաւառներին, երկու կողմն էլ ոչ գոհ և ոչ էլ հաշտ էին իրար հետ, միջոցներ էին հնարում ու մտածում կրկին խլելու երկրներն իրարից: Ինչո՞ւ այս խռոնակ ժամանակ Երևանում ապրող թաթար քանաթ կապիլայի աղտախկալ Ահմադ-սուլթանն այս ու այն կողմն է ընկնում, թախառում մի թալան կամ աւար ձեռք գցելու համար, գալիս է, հասնում Զօրս աւանը, որ զլխաւոր կենտրոնատեղին էր Թաւրիզի և Մակուի մէջ. Մոյր աջնքան բաղմամարդ ու անուանի չէր այդ ժամանակ, որպէս առևտրական քաղաք ճանաչւում էր Զօրսը. Ատրպատականի կարաւանն այստեղից էր անցնում ու Մակուից էլ ուղղւած՝ դէպի Թիւրքիա էր գնում: Զօրսն այժմ էլ 700 տնից բաղկացած թրքաբնակ մի գիւղ է Խոյի ու Մակուի մէջտեղը, Խոյից 6 ժամ հեռու: Զօրսում կայ մի հին բերդ, հնաչէն բաղնիսներ և ջրի մի քանի մեծ և փոքր աւազաններ մարմար քարերով շինուած, որոնք այն ժամանակի պարտէզների ու տների պակաս զարդը լրացնում էին: Զօրսը տաճիկան մի փոքրիկ քաղաք էր, և կառավարում էր այդտեղ տաճիկ փաշան...

Ահմադ-սուլթանը թալան չը գտնելով ու մի կողմից տեսնելով տաճիկների շարժումները, իր ծրագիրը փոխում է բոլոր

րովին ու սկսում է հետաքրքրութեամբ հետեւել անցուղարձին. այսպէս պարապ չըջելիս Չօրսի փողոցներում՝ մի օր տեսնում է, որ փաշայի դրան առջի ծառան ձին թամբած ու պատրաստած՝ սպասում է փաշային, որ պէտք է գնար բաղնիս. մի ինչ որ դործի պատճառով ծառան ձին յանձնում է Ահմադ-սուլթանին ու ինքն անհետանում է. փաշան իսկոյն դուրս է գալիս, առանց հարց ու փորձի նստում է ձին ու գիմում դէպի բաղնիս. հետեւում է և Ահմէդ-սուլթանը, բաղնիսի դրանն էլի օգնում է փաշային, որ ձիուց իջնում ու ներս է գնում, իսկ Ահմադ-սուլթանը պատրաստի արաբական նոժոյզը նստած՝ շտապում է դէպի Թաւրիզ ու տեղն ու տեղը տաճիկների անկիւքի մասին պատմում է Նազիր-Շահին, վերջինս խոստանում է ցանկացածը տալ, եթէ նրա առածը իրողութիւն լինի... Նազիր-Շահն անմիջապէս ուղարկում է զօրքը Ահմադ-սուլթանի ուղեկցութեամբ և յաղթութիւնը տանում է: Այսպէս Ահմադ-սուլթանն իր փափաղին է հասնում՝ խնդրելով Մակուն, որ Շահը իսկոյն նուիրում է նրան. Ահմադ-սուլթանը հաւաքում է իր էլը-բայաթներին ու կամաց-կամաց հաստատում է Մակուն մօտ դար ու կէս առաջ, և մինչև այսօր էլ Մակուն մնում է նրա յաջորդների ժառանգութիւն:

Ահմադ-սուլթան-խանին յաջորդեց Հիւսէյն-խանը. դրա օրով Մակունայ մուլաներից Միրզա-աղասին սաղրադամութեան բախտին արժանացաւ. սրա շնորհիւ էլ բանեց և մակուեցիների բախտը. ժամանակակից Մահմէդ-Շահը շնորհեց մակուեցիներին տաանհնորս գիւղեր. նրանք կամաց-կամաց առաջ գնացին ու տեղ գտան կառավարական շրջաններում, հետզհետէ չէնցրին Մակուն ու իր գաւառը: Հիւսէյն-խանը խաղաղ կեանք վարելով՝ մեռաւ, հարստութիւնը թողնելով իր սրդուն:

Հիւսէյն-խանին *) յաջորդեց Ալի-խան, որի ժամանակ տեւի ու տեւի հարստացաւ Մակուն. Մակունայ խաները հրապարակ ելան, մեծ-մեծ պաշտօնների ղրուխ անցան, Իսպահանի, Խորասանի, զանազան քաղաքների ու տեղերի դատաւորներ և զան, գինուորականութեան մէջ մտան, պաշտօններ ստացան. այսպիսով միջոց եղաւ նրանց համար ահադին դումարներ ձեռք բերելու, միևսյն ժամանակ աղղեցութիւն բանեցնելու կառավարութեան վրայ. նրանք կապուեցին զանազան բարձր ընտա-

*) Սրա օրով նորոգուած է ս. Թաղէի վանքը Սիմէոն եպիսկոպոսի ձեռքով. վանքի շրջապատ պարսպների վերանորոգութեանը նպաստել է և Հիւսէյն-խանը:

նիքների հետ, կազմակերպեցին իրանց համար տեղական մի ղինուորական ոյժ, որ այսօր էլ մնում է, Շահից ստանում են առանձին ծախս ու ոռճիկ զրա համար: Խաները իրանց հաւաքած գումարներով էլ շատ գիւղեր պնեցին, այնպէս որ Մակուայ ամբողջ գաւառին գրեթէ տէր դարձան:

Ալի-խանից յետոյ գալիս է Թէյմուր-խանը, որ յայտնի է ամենքին. Թէյմուր-խանը բաւական ժամանակ մնացել է Թէհրան՝ Շահի զօրագնդի մէջ՝ փոքր պաշտօնով, որտեղ բաւական ուսումնասիրել է ռազմագիտութիւնը: Նա պարսկին յատուկ խորամանկութեան հետ միանգամայն յանգուզն էր ու անվախ, միևնոյն ժամանակ բոլորովին անկրօն, այնպէս որ ոչ մի կերպ նա չէր հաշտւում ոչ մոլլայի և ոչ էլ սէյիդների հետ և նրանց ոչ մի դէպքում թոյլ չէր տալիս, որ տեղ բռնեն իր շրջանում, ծիծաղում էր նրանց վրայ ու ծագրում էր նրանց բոլոր ծիսակատարութիւնները, նա չէր մասնակցում նրանց սուղ ու չիվան օրերին. նա սիրում էր միայն կոխ, թալան, սիրում էր և կտրիճին. միշտ կոխ էր անում, կռիւներ էր սարքում ու կռեցնում էր սրան ու նրան իրար հետ: Գիւրգ ցեղերին աւելի տեղ տուաւ ու հաւաքեց իր չորս կողմը. այդպէս էլ զրանց միջոցով էր ստանում Տաճկաստանից, Ռուսաստանից և Պարսկաստանից բերած թալանը: Թէյմուր-խանն էր, որ պնաց իր մարդկանցով ու առաջին հարուածը հասցրեց Շէյխ-Իրազուլ-լահին Ուրմիլ սահմանում: Ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ նա հանգիստ չը նստեց, շարունակ այս ու այն կողմը դնաց ու մարդիկ ուղարկեց, այսպիսով ոչ միայն թալան ու հարստութիւն բերաւ, այլև մեծ քանակութեամբ զէնքի ու պաշարի տէր դարձաւ. Մակում էլ ոչ մի մարդ—հայ, քիւրդ, թուրք չէր մնացել, որ հրացան չ'ունենար, ամենքն էլ ղինուած ու ղինում էին Մարտենի ու Բերդանի հրացաններով: Այժմ էլ այդ խաների մէջ կարծես այդպիսի մի պահանջ կայ, «սխ, ասում են, ինչո՞ւ չեն կռւում ռուսներն ու տաճիկները, որ մի քիչ հրացան բերենք»:

Թէյմուր-խանը մի պատուհաս էր գարձել ամբողջ տեղական խաների գլխին. ամենքն էլ վախենում էին նրանից. վախենում էր մինչև անգամ պարսիկ կառավարութիւնը, որ մի գուցէ ապրտամբուր իր դէմ. Թէյմուր-խանը կարեւորութիւն չէր տալիս կառավարութեանն ու նրա մամուրներին, որ զանազան պահանջների համար գալիս էին Մակու, զրանց շատերին էր ճանապարհ ցոյց տուել, և ոմանց էլ ծեծելով վերադարձրել է յետ: Թէյմուր-խանի օրով աւելի աղատ էր Մակուն ու աւելի հանդիստ, քան թէ այժմ. այդ ժամանակ Թէյմուր-խանն էր մննակ դատաւորը

Մակուի մէջ, բայց այժմ նրա մեռնելուց յետոյ ամենքն էլ դատաւորութիւն են անում, ներքին կռիւները շարունակւում են անդադար ու միշտ տրորում, ճիւղւում են խեղճ բահաթին *):

Թէյմուր-խանին յաջորդեց Մուրթզա-ղուլի-խանը, ներկայ դատաւորը կամ սարդարը, որ իր հօր հակապատկերն է—հիււանդոտ, վերին աստիճանի կասկածոտ ու փոփոխական մէկն է. ամեն տարի ճանապարհորդում է Կովկաս ու հեռու է մնում տեղական ղալմաղալից, իրան վէրիլ ղնելով մէկ ուրիշի: Սրա օրով Մակուի դրութիւնը փոխուեց բոլորովին. Թէյմուր-խանի մեռնելուց յետոյ անմիջապէս՝ կառավարութեան ժամուրները բըզբըզայով՝ սկսեցին թափուել այնտեղ, Մակուայ դատաւորութիւնն աճուրդի հանեցին, Մուրթզա-ղուլի-խանից բաւական համեզ պատահներ ուսուցցց յետոյ՝ իր հօր Թէյմուր-խանի տեղը նստեցրին: Պարսիկ կառավարութիւնն այս հանգամանքից չատ ու չատ օգտուեց, Մակուից հանեց ահագին գումարներ ի վրէժ նախորդ տարիներին՝ միանգամայն իր ազդեցութիւնը ի ցոյց դնելով այնտեղ:

III

Մուրթզա-ղուլի-խանի դատաւոր լինելուց յետոյ սկսուեցին անմիջ խռովութիւններ, ներքին երկպառակութիւնները սովորական դարձան. պարսից կառավարութիւնն էլ միշտ վառ է պահում նրանց մէջ իր ինտրիգները ու այսպիսով երկու կողմից էլ փող է պսկում. բացի այդ՝ Թէյմուր-խանից յետոյ մակուեցի խաները վարժուեցին սահմանուած տուրքից զատ զանազան վէճքեաշներ (նուէրներ) էլ տալ Խոյի դատաւորին, Թաւրիզի դատաւորներին և այլն:

Հետաքրքրութեան համար այստեղ դնում եմ խաների ստացած որոշ ուճիկների—ցորենի, փողի ու սահմանուած ամբողջ տուրքերի ցուցակը. միևնոյն ժամանակ նրանց պաշտօնապէս ներկայացրած՝ առանձին առանձին, և ամբողջ՝ զիւղերի թիւը.

*) Հոգադործ, աշխատող դասակարգին Պարսկաստանում սոհասարակ բահաթ են ասում:

Մտկուայ խաների ստացած թռչակի և կառավարութեան վճարած տարեկան տուրքի հաշիւը.

Թ ա չ ա կ ն ե ր .

Տ ու ր զ ե ր .

138

Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր .		Ջինս*) խալ- վար.	լիտր.	դռան.	դինար.	գիւղ.	Ջինս խալվար.	լիտր.	դռան.	դինար.
1	Մուրթղա-դուլի-խան (սարդար)	—	—	8360	—	20	317	37	23636	—
2	Արդուլլահ-խան	—	—	3666	—	7	672	24	15128	—
3	Մահմադ-փաշա-խան	—	—	—	—	6	103	27	3050	—
4	Փարաջուլլահ և Իսսադուլլահ խաներ (որդիներ) . . .	—	—	3600	—	12	53	35	2936	—
5	Իհսակ փաշա	—	—	—	—	4	64	75	4450	—
6	Բալուլ-աղա և Մահմադ-փաշա (որդիք)	—	—	8360	—	18	199	65	12681	—
7	Առադուլլահ-խան	20	—	1800	—	7	189	48	5468	276
8	Ջսրիլ-փաշա	—	—	2500	—	4	207	48	5795	94
9	Իմամ-դուլի-խան	—	—	1000	—	—	—	—	—	—
10	Մի ֆուլլի (դուռնի գործի, 600 հոգու) ծախսերի համար .	66	35	4800	—	—	—	—	—	—
*) Ջինս նշանակում է բերք—ցորեն, գարի, $\frac{1}{2}$ դինարի 100-ը հաւասար է մէկ կոպէկի, 1000 դինարը արժէ 20 կոպէկ կամ մի դռան:		86	35	34086	—	78	1807	59	73144	370

Մուրթ

Յուշակից երևում է, թէ որքան ողորմելի տուրք են տալիս
կառավարութեան: Եւ զորքան փողը մաղ (զրուածը չի ջնջուել),
ասում են իրանք խաները: Թէ ինչ ժամանակ է որոշուել այդ
տուրքը, և ինչ ժամանակ է եղել, որ միայն 78 դիւղ է ունե-
ցել Մակուն, չը գիտեմ. այժմ ընդհակառակն՝ փոխանակ 78
դիւղերի, Մակունի դիւղերը 300-ից էլ աւելի են,
էլ լինչպէս հարուստ չը լինեն խաները. հէնց այսօր
Պարսկաստանում՝ կարող եմ ասել, որ ամենահարուստ մարդն է
Մուրթլա-դուլի-խան սարդարը (Թէյմուր-խանի որդին). նա ա-
մեն տարի ահագին քանակութեամբ փողեր է փոխադրում Կով-
կաս և տեղաւորում է բանկերում, նա մեծ եկամուտ ունի
և անշահ ծախս. 150-ի չափ սեփական դիւղերի արդիւնքն
ստանկուց զատ՝ ստանում է և քրդական աշիրէթներէն-ցեղերից
տարեկան խաֆիրը, իսկ զրսից՝ կալուածներէն եկած եկամուտ-
ներն էլ առանձին ունի Երևանում, Նախիջևանում, Խոյում
և այլ տեղերում:

Մակուայ գաւառում առհասարակ տասանորդական տուր-
քը վեր են առնում ըահաթից (դիւղացիներից) 9-ից 3 մաս,
չատ քիչ տեղեր պատահում են 9-ից երկու, այն էլ խիստ ան-
բերրի տեղեր. խեղճ դիւղացին յարգից, խստից էլ ըահրա
(տասանորդ) տալուց զատ՝ ստիպուած է փոխադրել այն, որ-
պէս և տասանորդ վերցրած սերմը, ուր որ խանը կամենում է.
օլլամ-ից (ձրի աշխատութիւն) զատ, որ դնում է խանի հա-
մար առու հանելու, վար ու քաղ անելու, առն ու պատ շինելու,
մշակութիւն անելու, դիւղացին ստիպուած է միաժամանակ
պատրաստ ունենալ և պահել իր ձին ու հրացանը՝ խանի հըրա-
մայած տեղը դնալու, թալան բերելու կամ կուելու համար, որ
ամեն մի գէպքում սպասում է. նա չէ կարող հեռանալ և
հեռու տեղ գնալ. խանը կանչած բոլէին եթէ ներկայ չէ գտնու-
ում, այն ժամանակ ջարմա (տուգանք) է տալիս, ծեծում,
մինչև անգամ տունն էլ թալանի է արւում:

Խաներն էլ ցոյցի համար անսպասելի կերպով կանչում, տա-
նում-բերում են խեղճերին, օրերով պահում, հրացաններ են
արծակել տալիս նրանց ու զուարճանում, վարժութիւն-բան
չը կայ, հէնց օդի մէջ են պարպում. զինակիր դեղջուկն ստի-
պուած է հացի պաշարն իր հետ պահել, շատ անգամ օրերով
չարաթներով են սպասում ու քարշ են գալիս այս ու այն կողմ.
խաների վէճ ու կռիւն էլ առիթ են տալիս միշտ այսպիսի հաւա-
քումների, աշխատող դիւղացին բան ու դործը թողած՝ սպասում
է նրանց կամայականութիւններին, թէ տեսնես՝ երբ պիտի բաց
թողնեն, որ գնան իրանց աները, խեղճեր, որոնք տանում են թէ

նեղութիւն, թէ՛ ծախսեր, ուտելիք են առնում՝ ապրում, պաշտպանում են, դրանց և ոչ մէկին էլ չէ մասնակցում խանը *):

Խաներն ամենքն էլ ապրում են Մակում, թուով 15 տուն, բոլորն էլ մօտիկ աղբականներ են իրար—հօր հօր-կղեր որդիներ են. դրանք ոչ մի ժամանակ հաշտ չեն լինում իրար հետ, այսպէս թէ այնպէս կռում են և մէկը միւսին անպատեկու ժամանակ բռնում են խեղճ բահաթին, ձեծում են, բանտարկում են, տուգանքի են ենթարկում. ու այս կերպ փոխադարձ միւս խանն է անում. մէկը միւսի գիւղացուն զցում է քարի ու արի արանք, այն ժամանակ են զաղարում, երբ տեսնում են, որ երկու կողմից էլ բաւական վնասուեցին. մէկ էլ տեսնես, որ առօք-փառօք պարսիկ մամուրը եկաւ, այս ու այն կողմը հաշտեցնելու ձեռնադրութիւններ արաւ, երկու կողմից էլ իր զահմաթ-քիրահսին (նեղութեան վարձ) առած՝ գնաց. հալիս զուրս է գալիս նա, որ էլի շարունակում է կռիւը և հասնում այն աստիճան բարդութիւնների, որ առաջն առնել բաւական դժուար է լինում. օրինակ՝ այս տարի սարգարի քրոջ որդի Իսաղզուլահ-խանի և նրա հօրեղբոր որդի Մահմադ և Ասիեար փաշաների մէջ երկուսուսուրիւն ծագեց. նախ սկսեցին քանդել մէկը միւսին պատկանած արտերը, կտրատել այգիները, ծառերը հայն, առուները քանդել, գիւղացիների կռումուտքն արգելել, բացարձակ բռնել, ձեծել և բանտաքիլ. այս դրութիւնը շարունակուեց զարուհիւ մինչև աշնան վերջերը. սկսեցին հրացաններ պարպել տների պատուհանների վրայ և ահագին վնաս հասցնել. խառնուեց և սարգարը **). այրեցին իրար խոտի դէզեր. սարգարը քանդեց հակառակ կողմի կարախաչի ***). ամառանոցները. Իւրաքանչիւր խան իր գիւղերից զինուորներ հաւաքեց ու տեղ-տեղ գիրքեր ընտրեց իր համար, օրուայ պարապմունքն էր միայն՝ գիւղեր թալանել, մարդիկ ձեծել, առն ու տեղ այրել, մի խօսքով տւերնին էր. մի քանի անգամ հակառակ խմբակներն ընդհարուեցին իրար հետ, որտեղ սպանուեցին տասից ուելի՛ քիւրդ ու պարսիկներ: Մէկը բռնեց մի գիւղապետի, ձեծելով մեռցրեց (պարսիկ),

*) Վերջին տարիներս սովորութիւն եղաւ երբեմն-երբեմն քաջաւերելու համար օրեկան մի-մի ցամաք հաց և ձիերի համար զարի բաշխել:

**) Մալուայ գատաւորին սարգար անունն են տալիս, որ երկըն տէր ասել է, մի ուրիշ տիտղոսով իղբալ-սալթանա են ասում:

***) Մալուայ խաների ամառանոցը Մակուի արեւմտեան կողմը, 3 ժամ հեռու:

միւսը լռենայ, հակառակ դիւզապետի քիթ ու ականջները կտը-
րեց: Այս դրութեան մէջ էլ իւրաքանչիւր կողմի խաների յա-
տուկ պատրաստած ասպատակամբերը թալան էին անում.
ոչխար ու տաւար էին բերում, գիւղում ցորենի ու գարու ամ-
բարներ էին գրաւում, քանդում, աւերում, իրանց ուղածն
անում, գիշեր-ցերեկ պարապ չէին ճանապարհները, խեղճ գիւ-
ղացին իր տուն ու տեղը բարձած սայլի, եղան, էշի վրայ՝
փախչում էր այս գիւղը, փախչում էր այն գիւղը և ոչ մի տեղ
ապահովութիւն չէր գտնում. այսպէս շատ գիւղեր՝ տեւանում
էին՝ տուն-տեղ թողած, գոները բաց, յարդն ու խոտը ցրււ և-
կած, ամեն բան թափթփած, խառնիխառն, ոչ մարդ կայ, ոչ
չուն ու կատ ու և ոչ մի անասուն, այդ տեսարանը միայն մարդուն
սարսափ էր ազդում. վերջապէս էլի մամուրները շտապեցին՝
մեկ, երկու, երեք, ամենքն էլ իրար ետևից. եկաւ թագաժա-
ռանդի ամենամօտիկ ու ազդեցիկ մարդը, մէկից հարիւր ոսկի
պոկեց, միւսից էլ մի ուրիշ գումար, իրար մօտ տարաւ և՛
«հաշտուեցէք»՝ ասաց ու խուղա-հաճի՞ր՞ անելով՝ մեկնեց թաւ-
րիդ. բայց խաները էն է որ տեսան իրար, գէնա օ թաս,
գէնա օ դարաղ (նորից նոյն թասը ու սանրը): Այժմ էլի մամուր
կայ Մակում և սարգարից պահանջում է հակառակ կողմի գիւ-
ղացիների վնասը՝ որ հաշւում են 150,000 թուման (300,000
բուրլի):

Խաները մեծ մասամբ բարոյապէս փչացած մարդիկ են, նը-
րանք որիէ մի տեսակէտից ժողովրդի շահերը աչքի առջև չու-
նեն, և միմիայն իրանց շահն են ճանաչում ու նրա մասին մը-
տածում. պարսիկէն քիչ թէ շատ կարգալ իմանում են, բայց
զրեղ ոչ, զա յատուկ է միայն միրզային (զրագրին). միրզան է
կարգում ու գրում նամակներ, իսկ խանը իր կնքով կնքում է.
ստորագրելը խիստ ամօթ բան է, իրանց ամբողջ կեանքը անց
են կայնում կերուխումով, ներքին զաւմաղալով: Շատ անգամ
գնում են Կովկաս, Թիֆլիս, Երևան, Բագու, Նախիջևան և այդ
տեղերում հասարակաց տներն այցելելուց յետոյ՝ գինեաներին
լաւ ծանօթանում ու կոնծում: Այսպէս թէ այնպէս կրօնի
մասին ոչինչ գաղափար չ'ունեն, բայց որպէս ի ցոյց իրանց ժո-
ղովրդին, սէյիդ ու մուլլային, կրօնական ծիսակատարութիւն-
ների ժամանակ խիստ մոլեռանդ են դառնում, նրանց սուգ ու
չիփանի օրերում մասնակցում են խմբերին. այս տարի, վերջին՝
դաթիլի, Հիւսէյնի սպանուած օրը ինքը, սարգարն էր դաստա-
բաշին (խմբապետ), նրան հետևում էր իր հակառակորդ խանը, ու-
րիշները և նրանց հետևորդները. սարգարը և իր խումբը ոտաբորիկ,

սպիտակը չապիկ^{*)} վզերից կախ, սուրը ձեռներին, զլինելին վերքեր տալով, արխնուռայ, Հասան, Հիւսէյն, շախսէ, վախսէ անելով՝ չրջում էին ցեխոտ փողոցներում: Այստեղ կրօնական զգացումներով լի, ֆէյզամբարի (մարդարէի) անուան շէհիդ (զոհ) լինելու տրամադրութեան տակ՝ որպէս պատրաստ յաւիտենական կեանքը ճամպորդելու, հրապարակաւ հակառակորդ խաները համբուրում են, գրկում են իրար, գնում են իրար առն, և չես կարող երևակայել, որ որեւէ մի թթու խօսք եղած լինի զրանց մէջ. ժողովուրդն ուրախանում է, խաղում ու խնդում է աղանդի փոխադարձ համակրանքի ու սիրոյ համար, գէթ սրտանց այն տեսակէտից, որ իրանք վեսաների չեն կնթարկում. բայց արի տես, որ սլի օրերը վերջացան թէ չէ, խաներն սկսում են էլի իրանց սովորական խաղը... և խնջքան ժողովուրդը ապահովուած լինի գրանցից, շատ գէպքում հարստութիւնն ու կեանքը տալուց լետոյ պատիւն էլ է վրայ գնում:

Թողնենք խաներին, միրզաներն էլ իրանց ընկած բաժնում պակաս տեղ չեն թողնում. կաշառք են առնում, գիւղերում տասանորդ հաւաքելու ժամանակ իրանց ցանկացած քէյֆը սարքում են... ծեծում են, կեղեքում են, ջարձաւ են առնում. հերիք է մէկի հետ վատ եղանակով, առիթ են վնդրում խեղճի ցանքերից եկած արգիւնքը իւրացնելու և լցնում աղայի ամրաբը. դանդաղը չէ լսում, ծեծն էլ վրան աւելանում է, «յանցաւոր էր, որ նրա կալը չափել են և լցրել աղայի ամրաբը,» ահա քեզ միակ պատասխանը, որ արւում է չորս կողմից. ինդճ ժողովուրդը հողով ու մարմնով, անով ու տեղով միայն ապրում է ու աշխատում իր խանի համար—կատարեալ ճորտեր են գրանք:

Խաները որոշ տուրքեր առնելուց դատ՝ արտաքոյ կարգի ծախսեր էլ են հաւաքում ժողովրդից, օրինակ՝ մի մամուր դայ ու գնայ, կամ մի տուգանք տան, խանը սէտք է հաւաքէ այդ պակասը ու մի բան էլ աւելի: Շահին, թաղաժառանգին փէշքեսաշ (նուէր) են ուղարկում, այդ ծախսին պէտք է մասնակցէ ժողովուրդը, եթէ չ'առնեն հէնց բացարձակ, կը գանձեն ուրիշ դէպքում: Արտասահման գնան իրանց քէյֆին, վերադառնալիս ծախսը վեր են առնում սրանից-նրանից. հիւանդ սարդարը Գերմանիա գնաց բժշկուելու, երբ որ վերադարձաւ, որոշ գումարներ հաւաքեց ժողովրդից—պարսիկներից ու քիւրդերից՝ բժիշկներին և ճանապարհներին տուած ծախսերի համար. խա-

*) Դա որպէս պատանք վզերից կախում են՝ ցոյց տալու, որ իրանք էլ հասան և Հիւսէյնի համար ճշմարիտ շէհիդներ (զոհներ) են:

ների միակ համոզմունքն է, որ սնդուկ մտած փողը դուրս չի գալ, այսպէս էլ ասում են ու նորն են գանձում:

IV

Մակուի դաւաորը բաժանւում է մի քանի մահալների (գաւառակների). իւրաքանչիւր գիւղ գնալիս, պէտք է յիշել մահալի անունը և ոչ գիւղի, որ չէ ճանաչւում: Ահա այդ մահալները.

Մակու կամ Բայեաթ, Աղգեօլ, Մասիս-կող, Ընկ-նում են բուն Մակուի հիւսիսում: Արեւելի կողմից՝ Չայփա-րա, Դարաշամ եւ Գարագոյուն: Հարաւային կողմից՝ Բաքա-ջուք, Թամաշէք և Սեօքմանաւա: Արեւմուտքի կողմից՝ Աւա-ջուղ և Չարդերուն կամ Չհար-Դերուն. վերջին երկու գաւա-ռակները Մակուից անկախ կառավարւում են տարբեր խաների ձեռքով: *)

Աւաջուղի խաները զաղթել են Ալէքսանդրապոլի գաւա-ռից, որոնց ցեղին այրումցիներ են ասում, որ այժմ էլ կայ այդտեղ. զրանք դիմել են առաջ Սուլթուղ—Պարսկաստանի Ուր-միի դաւաոր. երբ ուսուսարսկական պատերազմից յետոյ գաղ-թում են տեղական հայերը, այրումցիները դիմում են այստեղ և բնակւում մօտաւորապէս 70 տարի առաջ: Առաջին խանն էր Խալֆա-Ղուլի-խանը, նրան յաջորդեց Փաշա-խանը, որ այժմ էլ կայ և Աւաջուղի զլխաւոր խանն է, տարիքը 70-ից անց է, բաղդատմամբ Մակուի արդի խաների հետ՝ ամենից խելօք ու բարի մարդն է, ուսուսթիւրքական պատերազմին հիւրընկալել ու պաշտպանել է փախստական հայերին, նամանաւանդ բայազէդ-ցիներին:

Չարդերունի (չորս վանքի) գաւառակի խանը քիւրդ է, որինա-խահայրերը հին ժամանակ զաղթել են Հայաստանի Արճէշ գաւառից և մի դարից աւել է, որ հաստատուել են այդտեղ. զրանք պատ-կանում են Տէյդարանցի աշիրէթ ցեղին. այժմեան ցեղապետը Մուստաֆա-բէյ կամ խանն է: Քիւրդ խաների ու մակուեցի-ների մէջ կայ մի ներքին ոխ, նրանք չատ անգամ մեծ ընդհա-րումներ են ունենում իրար հետ. տաս տարի առաջ Թէյմուր-խա-

*) Աւաջուղ հաշւում է 35 գիւղ և նոյնքան էլ աւելի Չարդերուն. Չարդե-րունում են Մակուայ խաների սեփական գիւղերը. ուրեմն այս երկու գաւառ-ները միասին հաշւած, ամբողջ Մակուայ սահմանը, որ բաժանում է Մակուն Խոյից, կը լինեն մօտաւորապէս 400 գիւղեր. զրանց մէջ 10-ի չափ գիւղեր միայն Ջա-հին է, որ յանձնուած են մակուեցիներին, որի փոխարէն մի աննշան տուրք է ստանում տարին:

նը կուեց քիւրդ Տահար-խանի հետ, երկու կողմից հարիւրաւոր մարդիկ սպանուեցին:

Համեմատած միւս խաների հետ՝ քիւրդ խանն աւելի քիչ է ծանրաբեռնուած աշխատող դասակարգի վրայ, թէև որպէս քիւրդ՝ անհամութիւններ է անում առնելու տալու մէջ, բայց և այնպէս այնքան հարքաշութեան մէջ չէ դրում ժողովրդին, ինչպէս որ անում են մսկուեցիները, և քիւրդ խանը իր էլաթից (հպատակ քիւրդերից) այնքան տուրք չի առնում, որքան սարդարն է առնում, կարելի է ասել՝ կէսը, սարդարը վերցնում է իր հպատակ քիւրդերից, որոնք 2000 տուն են հաշւում—Ջալալցի, մըլանցի եւ ըրոուկցի, հարուստ ի է աղքատ տնտեսից մանր-մունը ծախսերով (մերդալին կային) իւրաքանչիւրից երկու տաճկական ոսկի, անկարողների բաժինը կիսուում է հարուստների վրայ, ծախսող ոչխարների համար (որոնք մեծ թւով պահւում են) որպէս գլխահարկ տալիս են 3 շահրէ(երեք կող), տալիս են ղալի (զոմի) վարձ 20—100 թուման տարեկան, տալիս են արօտառեղիների համար էլ որոշ տուրքեր, քաղած խոտերի համար տալիս են տասանորդ, նոյնպէս ոչխարի բըրդից, բացի զանազան փէշքեսչներից—իւղից, պանրից, ոչխարից, դառից և այլն: Բացի այդ՝ մի յատուկ տուրք էլ նրանք տալիս են էլխանային *) (աչիրէթի գլխաւորին), որ որոշում է ինքը սարգարը, էլխանան իշխում է նախ վրանաբնակ քիւրդերի վրայ, որոնք դարնանը բարձրանում են եպլաղ—(ամաւրանոցներ), էլխանայի կամ էլաղասիի վարձը իւրաքանչիւր չորս տուն մի ոսկի է տալիս, այդ էլ մեծաւ մասամբ սարգարի գրպանն է մտնում, քիւրդերի մեծ մասը որպէս չորանքեարա (ոչխարներ արածեցնող, պահող) ծառայում են սարգարին:

Այս մարդակեր ու մարդակուլ դաւառում—Մակուում էլ հայերը դիմացել են ու իրանց դոյութիւնը պահել են մինչև այսօր: Շահ-Աբասի աւերումից յետոյ՝ կարելի է ասել, որ ոչ մի ժամանակ էլ հանդիստ ու խաղաղ չը մնաց Մակուն: Տաճիկներն ու պարսիկները մի քանի անգամ խլեցին իրարից ու աւերումներ գործեցին, այդ ժամանակ արդի խաների նման յայտնի էին ղըմըլիները **), որ տէր էին Չօրսին և խոյին, սրանց ազանների մէջ էլ պակաս չէին շարունակ թէ ներքին խռովութիւնները և թէ ընդհարումները, կռոււմ էին գլխաւորապէս իրանց եսը պաշտպանելու և իրարից հողեր խլելու համար: խոյի այժմեան

*) էլխանան ընտրում է տեղացի խաներից և ոչ քիւրդ:

**) Դըմըլիներն այժմ էլ կան հայաստանի մի քանի գաւառներում, բայց անշան թիւ են կազմում:

բերդն ու խրամատները զբմըլի աղաներից մէկն է շինել՝ իր ազգական Չօրս աւանի զբմըլի յայտնի Թահար-աղայի գէմ պաշտպանութիւն համար։ Դրմըլիները միշտ կուեցին իրար հետ, մինչև ջնջուեցին, ջնջեց և ինքը պարսիկ կառավարութիւնը քիւրդերի հետ միացած։ Դրմըլիներն այժմ էլ ցրուած կան Մակուի և Խոյի շրջանում, նրանց թողած յիշատակներից Մակուում մընում են մի քանի հոգէ բերդեր միայն։ Այժմ դրանց հողակոյտն ու պատերն են երևում։

V

Ամբողջ Մակուի գաւառում զր կողմ, զր սարի և քարի մէջ ման գաս, որ հայի ցրիւ ընկած նմուշների ու յիշատակների չը հանդիպես, որոնք տեղ-տեղ հիացում, տեղ-տեղ արդահատանք ու տեղ-տեղ դայրոյթ են պատճառում։ Մենք սկսեցք Աւաջուղից, որ գտնուում է Բայազէդին մօտ, տաճկաց սահմանին կից, մի փոքրիկ գաշտ, որ այժմ այդ գաշտում և լերան լանջերում տեղաւորւում են 35 դիւղ պարսիկներ (այրուցիներ) 1000 տան չափ։ Այդ գաշտ ու լեռների բարձրաւանդակների վրայ առհասարակ գտնում ես աւերակներ, բերդեր, պարիսպներ, դերեզմանատներ, որոնց շուրջը թափթփած են խաչքարեր և խաչեր, ձորեր, որ տեղ-տեղ ապաստանների կարավան է կապել մի ժամ հեռաւորութեամբ. բայի հին ու նշանաւոր բերդերի աւերակներից այստեղ այժմեան Քիլիսէ-Քենանղի մէջ մի աւերակ եկեղեցի կայ, թիւ ու թւական չը կայ, տեղացիները քարերի մեծ մասը փչացրել են՝ յարմարեցնելով իրանց շինութիւններին, ախոռներին ու գոմերին. եկեղեցին շինուած է սպիտակ փափուկ քարերից, քարերն առհասարակ մեծ դիւքով են կարտուած ու պարաստուած, ամենափոքր քարը մի ուսական արչին բարձրութիւն ունի. զբան ճակատի մի քարի երկարութիւնը $4\frac{1}{2}$, բարձրութիւնը $2\frac{1}{2}$ և հաստութիւնը մէկ-մէկ ուսական արչին է, հաւանական է, որ 16-երորդ դարու շինութիւն լինի։ Աւաջուղը մինչև 19-երորդ դարի սկիզբներն էլ չէն էր, և տեղացիները այնքան հարուստ, որ նպաստել են սուրբ Թադէի վանքի նոր շինութեան։ Աւաջուղից եկանք Չարդերուն, որ տաճկաց սահմանին կից է. այստեղ էլ կան քարափոր երկու եկեղեցիներ. գաշտի մէջ էլ կային երկու վանքեր, որոնք այժմ անհետացել են, կարէյնցի թուրքերը իրանց տուն ու տեղն են շինել, չորս եկեղեցու անունով էլ անուանել են քիւրդերը Չար-Դերուն։ Այս գաշտի մէջ էր սուլթան Սէլիմի և պարսիկների նշանաւոր կտիւժ. Հայոց դերեզմանները զեռ ես երևում են։

Չարդերունի ու Մակուի մէջտեղն է Բաքաջուք, որտեղ է Թագէի հոշակաւոր վանքը. վանքը վերանորոգուած է երկու ժամանակ, 16 և 19-երորդ դարերում. հին մասը սե քարերով է շինուած Չաքարեա եպիսկոպոսի ձեռքով, իսկ նոր մասը, որ մարգարէների, առաքեալների, թագաւորների և դանադան տեսակ կենդանիների ու թռչունների քանդակներով է զարդարուած, շինուած է սպիտակ քարերով էջմիածնեցի Սիմէոն եպիսկոպոսի ձեռքով 80 տարի առաջ. վանքում որպէս հնութիւն հետաքրքրուելու համար ոչինչ չը կայ, Չաքարեա եպիսկոպոսի դրած մի կտոր տեղ կայ եկեղեցու ներսի պատի վրայ, որ ասում է. «Երկրաշարժից կործանուեց վանքս. և ես ամենադառն ժամանակի մէջ, որ աշխարհն ալան-թալան էր, Աստուծոյ կամօք շինեցի տաճարս և դմբէթս» կային Չաքարեա եպիսկոպոսի մէկ երկու գրուածներն էլ գտնուում են Մակուայ ճանապարհի վրայ, ուր նրա անունը միայն կարելի է ջոկել ու գծուած խաչերը. հաւանական է թւում, ուր Մակուայ քարի վրայ գտնուած գրուածքն էլ Չաքարեա եպիսկոպոսինը լինի, զրերը շատ նման են մէկ մէկի, ինչպէս Մակուայ քարի ճակատին է գրուած, նոյնպէս էլ այդ ճանապարհի վրայ գտնուած երկու հսկայ ապառաժների ճակատներին է գրուած ու խաչը քանդակուած. Դժբաղդաբար անցեալի մասին որեւէ մի խօսք անգամ չենք գտնում այդ հնադարեան վանքի զրքերի շուրջ ու պուճախում. Զեռագրերի մեծ մասը Խաչիկ վարդապետ Դադեանըն է վերցրել տանելու Էջմիածին, գրանց մէջեց կարելի էր մի բան գտնել՝ կարող եմ ասել, որովհետեւ, եթէ չեմ սխալուում, Խաչիկ վարդապետը Թագէի վանքի ձեռագիր զրքերի միջոցով գտաւ Զուարթնոց եկեղեցին, ուր այսօր պեղումներ է կատարում:

Վանքից հիւսիս՝ մօտիկ՝ երեք հին մատուռներ կան կիսափրլած վիճակում. գրանց մէջ էլ ոչինչ չեա գտնում. իսկ գէպի հարաւ, մի քառորդ ժամ հեռու, դաշտի միջից ցցուած մի բլրի վրայ շինուած է սուրբ Սանդուխտի մատուռը, այդտեղ էլ ոչինչ չը կայ: Վանքին կից՝ համանուն հայ գիւղն է 30 արնուորով, զրանք էլ շատ հին չեն, միշտ փոփոխուել են, զաղթել են այդտեղ Տաճկաստանից և Պարսկաստանից. պարագում են հողագործութեամբ, ոգորմելի վիճակ ու ապրուստ ունեն, շատ անգամ զարէ հայով են ապրում. նրանց հողերը, որ վանքի սեփականութիւն էին, խտները զրաւել ու տուել են զրանց, բոլորն էլ գէմային են. ոչ զպրոց ունեն և ոչ էլ վարժապետ:

Վանքի գիւղի մէջ էլ կայ մի մատուռ, բաւական հին է

երևում, բայց ոչ մի զբաղմունք չ'ունի։ Վանքը միմիայն անունն ունի, ոչ հարստութիւն ունի, ոչ էլ հնութիւն, ինչպէս երևում է՝ հազիւ կարողացել է մասամբ իր չինութիւնն ու քարերը պահել այդ մարդակուէների մէջ, — խաները սամն մի բանից խարջ ու խուրջ առնելուց յետոյ՝ չէին կարող վանքից էլ չ'առնել, վանքի կալուածք ամբողջ հողերը զբաւեցին անարգել, սուսիկ ու փուսիկ տիրացան. վանքը ցանում է մէկ երկու անջուր արտեր—դէմեր։ Առաջուայ զոյգ-զոյգ գութաններն ու սարքը փչացաւ գնաց. այժմ վանքը իր տարուայ ուտելիք հացը հազիւ է ձեռք բերում...

Վանքից դէպի հարաւ կէս ժամ հեռու գտնւում է այժմեան Գրիբուլաղ *) գիւղը, որ պատկանում է քիւրդ բէյ Մուստաֆա-խանին. երկու տարի առաջ այստեղ 40 տան չափ հայեր կային, բայց նախորդ քիւրդ բէյը տաճկական մի կուր մէջ մեռնելով, իսկոյն՝ մօտիկ մակուեցի զիւղացիները թափուեցին Գրիբուլաղի վրայ, աւարի մասնեցին ու զիւղացիներին հեռացրին. հայերը ստիպուած գաղթեցին Կովկաս ու մի մասը Տաճկաստան. այժմ այդ գիւղը չէնանալու վրայ է, ունի միայն 7 տնուօրներ։ Գրիբուլաղը հայոց հին Շաւարշան քաղաքն է, աւերակներ լիքն են, բայց բոլորն էլ գետնին հաւասար. մի քարաշէն եկեղեցի կայ, որ հողից դուրս երևում է, կան կիսաջնջուած խաչքարեր. արտեր հերկելիս՝ գտնւում են հողէ և պղնձէ ամաններ. զիւղի վերեւ բարձրանում է մի սպառաժ, որի վրայ կարծւում է, որ Սանատրիկ բերդն է լինելու. այդտեղ հազիւ նշմարւում են սլարսպի խաւեր. երևում են և ճանապարհի (դէպի բերդը տանող) հետքեր... ուրիշ եկեղեցու նմուշներ էլ են երևում, որոնք թաղուած են բոլորովին հողի տակ. գերեզմանատան մի մասը երևում է. քիչ գրուածքներ կան և չեն կարգացւում։

Մակուում հետաքրքրութեան համար արդի հայերը շատ բան չեն սալիս մեզ, 700 տուն թուէր ու խաների մէջ ընկել են 70 տնուօր հայեր, տաս տունը բերդի մէջ (բուն Մակուում) և 60 տունն էլ բերդից դուրս, $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու դէպ արեմուտք— թաղի մէջ, որ յատկապէս Էրմանի-մանլասի է աւելում. երկու եկեղեցի ունեն, մէկը բերդում և միւսը թաղում. բերդի եկեղեցին աւելի հին է սուրբ Վարդան անունով. այս տարի

*) Քառասուն տղիւր տսել է, և իսկապէս քաղցր և անուշ ջրերի աղբիւրներով լիքն է, որոնք տեղ-տեղ առուներ են կազմում, որոնք հնում տեղական ջրաղացներն էր բանեցնում, բայց այժմ օգտուած են զբոսի գիւղացիք. ամբողջ զիւղը գարունքին մարգագետնով ծածկւում է, մաքուր ու զով օդ ունի։

ուսումնարան ունեն, ուսուցիչը ձեմարանական վանեցի մէկն է: Հայերը պարապում են առևտրով, զինագործութեամբ, դարբնութեամբ, հիւան են, որմնադիր, պայտառ, դերձակ կային. շատ են աշխատում, բայց արդիւնքը քամին տանում է, տուածը շատ անգամ չեն կարողանում առնել, այնպէս որ հետզհետէ թուլանում են, հազիւ իրանք իրանց կառավարում են, տեղական բէժիմը չէ թողնում նրանց հարստանալու, նոյն իսկ յառաջագիմելու: Մակուից զէպի հիւսիս արեմուտք 1 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու հայաբնակ Գլմիշ-թափէ գիւղն է. այստեղ էլ հայերը 70 տուն կը լինեն. մի եկեղեցի ունեն, որ գիւղի վերև մի բլրակի վրայ է շինուած. ունեն զպրոց ու վարժապետ. վարժապետը տաճկաստանցի մի տիրացու է, պարապում է զբացութեամբ, այնպէս որ պարսիկ կանանց համար մի ուխտատեղի է մեր վարժապետի տունը... Այստեղ որպէս հնութիւն ոչ մի բան չը կայ, միայն նրանից վերև Փառախոտիկ հայ գիւղն է, ուր աւերակներ կան. գէպի Մակու մի անցք կայ, ուր գտնուում է մի ճղնաւորի մատուռն ու այրը: Դեռ չէն են հայոց գերեզմանատունն ու եկեղեցու աւերակները, Մասսի մօտ նոյնպէս:

Մակուի հարաւ արեւելքում Արաքսի ափում ձգւում է Դարաշամը. այս անունով կոչւում են Նախավկայի վանքը չրջապատող բոլոր գիւղերը. վանքից 1 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու գէպի արեմուտք ընկնում է հայ Դարաշամ գիւղը, ուր 22 տուն հայեր են, շատ խեղճ վիճակ ունեն, միշտ ծեծւում ու թալանւում են Վարմադիւրի զող աւազակներից. քահանայ չ'ունեն, հոգևոր պէտքերը վանահայրն է հոգում: Նախավկայի վանքը համեմատած թագէի վանքի հետ՝ շատ լաւ է, բաւական եկամուտներ ունի և պարտքից ազատ է: Դարաշամ գիւղում զպրոց չը կայ, երեսխանները վանքից են օգտւում: Դարաշամ հայ գիւղի քարաչէն մեծ եկեղեցին տեղ-տեղ փրաններ է կրել, շինուած է 16-երորդ դարում. Դարաշամի չուրջը զըտնւում է 1000-ից աւելի տուն և չորս հատ էլ եկեղեցու աւերակներ: Այստեղ լի է այծեամներով, որոնք խմրերով ման են գալիս. տեղացիները ամեն ժամանակ որսում են, և միշտ էլ նրա միսն ունենում են: Դարաշամից զէպ արեմուտք ու հարաւ գետեզերքի հետ շարունակւում են կցկաուր աւերակներ աւելի հին և նոր, որ 16-րդ դարում են շինուած. վանքից մինչև երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ չորս տեղում չորս հատ քարաչէն եկեղեցիներ կան զեռ ևս կանգուն, որ միևնոյն ձևի և միևնոյն ժամանակուայ բաներ են, որոնց մէկը գողերի Վարմագիւղի գիւղումն է. նոյն եկեղեցու նման կայ խոյին մօտիկ Մահլազան գիւղում. խոյում կայ ս. Սարգիս

եկեղեցին. ինչպէս երևում է, 16-րդ դարում հայերը խաղաղ ու ապահով ժամանակներ են անցկացրել, որ առատ-առատ եկեղեցիներ են կառուցել:

Վերջապէս Մակուի—հայոց այդ Արտաղ-Շաւարշան զաւառի անցեալի մասին իմանալու ու հետաքրքրուելու համար պէտք է դիմել այնտեղ թաղուած ու ծածկուած դարաւոր բերդերին, չէնքերին ու աւերակներին, որոնք կարող են տալ մեզ պէտք եղած դոհայումն ու պատմել աւելի հին անցեալի մասին: Մասի ստորոտները լիքն են աւերակներով:—Արչակաւանի աւերակներում, որտեղ այժմ Տմսլատ քրդաբնակ գիւղն է, զիտական խուղարկութիւնները շատ բան կը գտնեն: Սակայն երբ հնարաւոր կը դառնայ այդ...

ՆԺԴԵՀ

ԳԵԹՍԵՄԱՆԻ ՊԱՐՏԻՉՈՒՄ

(Моление о чашѣ)

Ն Ի Կ Ի Տ Ի Ն Ի Յ

Եւ մատուցեալ յառաջ սակաւիկ մի՝ անկաւ 'ի վերայ
երեսաց իւրոց, կայ յաղօթս և ասէ. Հայր Իմ, եթէ
հնար է՝ անցցէ բաժակս այս յինչն, բայց ոչ որպէս
ես կամիմ, այլ որպէս Դու:

Մատթէոս, գլ. ԻԶ. էջ 60.

Ահա արեւմուտն Հըրէաստանի
Ոսկեվառուում է՝ կրակած հորիզոն,
Եւ շուրջ թափանցիկ մէդ-մառախուղի
Շըղարշ ծաւալում նիրհուն երեկոն:
Եւ վերջալուսի շողերով վառուած՝
Վեր է ամբառնում փառահեղ, անխռով,
Դաշտերի գոգից լեառը Ձիթենեաց
Իւր անուշաբոյր, ճոխ այդիներով:
Եւ փայլիլըւում են նըրա չորս բոլոր
Կենդանանըկաւր, թովի՛չ պատկերներ—
Այստեղ պսակում են լեռ, հովիտ ու ձոր
Երուսաղէմի հոյակապ շէնքեր:
Դէպի արեւելք—Յորդանան սահուն,
Գաբազ, Գարազին լեռները հեռւում,
Շուրջը հովիտներ թաւշապատ, նիրհուն

Պատկերանում են մըշուշի միջում:
 Եւ Մեռեալ ծովը՝ ասեա խոր քընում
 Իւր յըստակ փայլով երկինք է նայում.
 Իսկ այնտեղ, հեռուն, դէպի արեւմուտ,
 Միջերկրականի լազուր ալիքներ
 Անդօր քերում են ափերն աւաղուտ,
 Լայնաձիգ ափեր, որպէս պարիսպներ...
 Մթնում է... չորս կողմն հանգիստ է խորին...
 Գիշերն իւր ցոլուն աստղերն է վառում,
 Եւ Գեթսեմանի պարտէզն այդ ժամին
 Լիալուսինն է վառ լուսաւորում:
 Եւ այնտեղ թաւշեայ դալարի վերայ,
 Անուշ հովանում ձիթենիների՝
 Երեք առաքեալ քընած են ահա—
 Երեքն էլ թարգման Տիրոջ պատուէրի.
 Եւ նրայ նինջը քնդցր է ու անդճրը:
 Բայց ժանտ աշխարհն էր անսթափ քընած.
 Անցեալի մեղքն էր, մեղքը դարաւոր
 Սերունդից—սերունդ նըրան կաշկանդած:
 Եւ որպէս մի բիծ անփառք գոյութեան՝
 Կըրում էր աշխարհն անէծք նախահօր.
 Ամեն դար իր հետ բերում էս նրան
 Խոցող վէրքի պէս չարիք նորանոր...
 Եւ Ուսուցիչն էր միայն այդ ժամին
 Արթուն ու ըղգաստ ամբողջ աշխարհում.
 Անհաղորդ հանուր մեղքին ու չարին՝
 Մարդկային անշուք վիճակն էր խորհում:
 Եւ նա անձնուէր վեհ ճըշմարտութեան՝
 Նախատեսնում էր խաչն ու Գողգոթան.
 Եւ սըրտում վըշտի յուզմունք ու ցասում,
 Հօրն էր մեն-մենակ Որդին աղերսում.
 «Ո՛հ, Հայր իմ, Հայր իմ, անմըուունչ թախծից
 Ես տառապում եմ, հողիս նուաղում,
 Եւ զալիք օրուան տըխուր պատկերից
 Իմ ճընշուած սըրտից արլւն է հեղում:

Ես գիտեմ, այդ օրն կը գայ անկասկած,
 Եւ Աստուածորդին ողջակէզ դարձած՝
 Ամբոխի ձեռքով կը մատնուի մահուան՝
 Աղատ կեանք տալով համայն մարդկութեան...
 Եւ թագապըսակ, տիրական գըլխիս
 Կը թընդայ անէծք վայրագ խուժանի.
 Նա անարգելով սուրբ գործը Ձահիս՝
 Այդ գործը թունոտ ծաղրի կը հանի:
 Եւ նոքա, որոնց խաչիս վերայից
 Սիրոյ, օրհնութեան շընորհ կ'առաքեմ,
 Նոքա չարախինդ, հըպարտ, ռխալից՝
 Ձեռք կը բարձրացնեն իրանց Փըրկչի գէմ...
 Ո՛հ, Հայր Իմ, Հայր Իմ, անցցէ այս բաժակ,
 Դժոհն է ինձ համար տեսնել, թէ ինչպէս
 Չարիք է դործում աշխարհ սանձարձակ,
 Իր մօտ փըրկութեան կոյր հանդիսատես:
 Բայց եթէ, Հայր Իմ, Քո ժողովրդին
 Փառք պիտի բերէ Իմ անարագութիւն,
 Փոյթ չէ, մահանայ թո՛ղ Մարդոյ Որդին՝
 Հանուրին բաշխած սուրբ ազատութիւն»:
 Աղօթքն աւարտած, տըխուր, վըշտադին
 Մօտեցաւ Քրիստոս աշակերտներին
 Եւ նրանց անգորր նիրհը տեսնելով՝
 Դարձաւ ու ասաց. «Վեր կացէք շուտով,
 Հասե՛լ է ժամը, շուտ աղօթք արէք,
 Որ անխորձ մընաք, չը գայթակղուէք,
 Որ ձեր սըրտերում հաւատն ամրացած՝
 Հաւատով ելնէք փորձանքի դիմաց»:
 Ասաց և հանդարտ հեռացաւ կրկին
 Այնտեղ, ուր առաջ Նա արտասուում էր,
 Եւ մի նոր վըշտով համակուած հոգին,
 Նա ծունկ խոնարհեց և աղօթում էր.
 «Հայր Իմ, Դու աշխարհ ինձ առաքեցիր,
 Բայց ահա աշխարհն ինձ չէ ընդունում.
 Սէր քարոզեցի նորան անձանձիր,

Բայց նա բարբառիս ականջ չէ գլնում.
 Ես բուժում էի հէգ հիւանդներին,
 Թըշնամիներէս համար աղօթում:
 Եւ Ինձ խաբեբայ կոչած՝ Իմ գլլին
 Երուսաղէմն էր սե լուտանք թափում:
 Ես մարդկանց խաղաղ կեանք աւանդեցի,—
 Մարդիկ դատով են Անպարտիս սաստում.
 Ես մեռեալներին կեանքի կոչեցի,—
 Աշխարհն Ինձ համար խաչ է պատրաստում...
 Ո՛հ, Հնչր Իմ, Հնչր Իմ, լըսէ Իմ խընդրուած,
 Անցցէ Ինձանից այս դառըն բաժակ.
 Դու լուսոյ ըսկիզբ, Դու սիրոյ Աստուած,
 Դու ես եւ հըզօր, եւ կարող միանկ:
 Բայց թէ որ պէտք է Իմ արեան գլնով
 Մեղսալից երկիրն հաշտուէ երկնի հետ,
 Ես խաչ հանուելու պատրաստ եմ սիրով,
 Թող օրհնեալ լինի Քո կամքը յաւէտ»:
 Եւ մի լուռ թախիժ սըրտում թագուցած՝
 Մօտեցաւ դարձեալ երկրորդ տնդամը
 Աշակերտներին անխըռով նիրհած
 Եւ ասաց. «Ելէք, հասել է ժամը.
 Հեռու չէ արդէն փառքի յաղթանակ,
 Անհաշտ խաւարի եւ լուսոյ մըրցում:
 Աղօթէք—չուտով երկրի դառն վիճակ
 Այս արեան օրը կը ստանայ լուծում»:
 Ասաց եւ նորից նա մեկուսացած
 Ձիթենիների անդորր հովանում
 Սկսեց տըրտմիլ եւ ծունկ խոնարհած՝
 Դարձեալ լալիս էր ու աղօթք անում:
 «Ո՛հ, Հնչր Իմ, Հնչր Իմ, ծանր է Իմ վիճակ,
 Միտքըս վարանում, միտքըս մըթնանում,
 Մարդկային աղբի չարութիւնն համակ
 Որդուդ վերայ է միայն ծանրանում:
 Մարդկութեան արատ, դարերի ամօթ—
 Ո՛ղջը տանելու հոգիս է յօժար,

Բայց իբրև ես մարդ՝ ոյժի եմ կարօտ,
 Ընկճւում, լըքւում է մարմինըս տըկար...
 Հայր Իմ, առաքիր փրկութիւն ազդիդ,
 Տնւր կարող Ինձ այժ սըխրագործութեան,
 Եւ ուրախ սըրտով կը մնունէ Որդիդ,
 Որպէս մի Մեծ Զօհ հանուր հաշտութեան...»
 Եւ նա ընկըմուեց ջերմ աղօթքներում՝
 Զեռքերն ու հայեացքն ամբարձած երկինք...
 Տառապման հուրն էր նորա գէմքն այրում,
 Այտերից տրեան թորում էր քըրտինք:

Եւ ահա յանկարծ վայլով եդեմի
 Իշաւ երկինքից անամպ, լուսաւոր
 Մունետիկն Աստծոյ սուրբ հըրաշքների՝
 Փըրկչի աղօթած վայրը մենաւոր:
 Հայեացքը չըքնաղ, թովի՛չ ու հեղի՛կ,
 Անյոյզ, լուսաշող ճակատի վերան
 Ոգևորութեան դրոշմուած էր կընիք,
 Եւ գէմքն էր վառւում տօթ օրուայ նըման:
 Եւ նա Տիրոջ մօտ կանգնեց քով ի քով
 Եւ ոգևորիչ, երկնաշունչ խօսքով
 Խըրախուսում էր արարաշխարհի
 Ազատչին գէտ դործ վըսեմ, քաջարի:
 Եւ ինքն էլ նըման թեթեւ լստուերին,
 Բայց լեցուն անհուն, երկնատուր շնորհքով,
 Գետին խոնարհեց ծունկերն օգային
 Եւ աղօթում էր մի ջերմ աղօթքով:

Այդ սահուն երկիրն ընկըմուած խոր քուն,
 Անդորրութիւն էր երկնի վրայ տիրում:
 Եւ սասանան էր միայն աղարդիւն
 Տառապում մենակ իշխող խաւարում:
 Նա գիտէր, որ իւր չար իշխանութեան
 Կուռքն է երերւում և մօտ է անկման,
 Որ արդէն մեղսոտ աշխարհի համար

Թագ է պատրաստում եւ խաչ լուսավորու.
 Նա հասկանում էր—ինչու քըրտնաթոր
 Այն մեծ Անպարտն է աղօթում մենակ.
 Եւ խաւար ոգին ողբում էր անդօր
 Լուսառար Տիրոջ փառքի յաղթանակ:

Փայլում էր լուսին: Երկնակեաց ոգին
 Ամպերի վրայով շաապում էր Եդեմ:
 Եւ Աղատիչը մտեցաւ կրրկին
 Աշակերտներին: Օ', ճրքան վրան,
 Ո՛րքան ազդու էր Նա այդ ժամանակ.
 Ոգևորութեան ճրպիտի կըրակ
 Այդ սուրբ վայրկեանին շողում էր Նորա
 Զըքնաղ, լուսազարդ պատկերի վերայ.
 Ո՛րպիտ պայծառ ցոլում էր փայլով
 Ո՛ղջ կամքը Նորա խորունկ աչերից.
 Հիանում էին աստղեր Նորանով
 Կէս-դիչերային դունատ երկնքից:
 Եւ Ուսուցիչը դարձաւ իր նիրհած
 Աշակերտներին ու դարձեալ ասաց.
 «Ելէք, մերձ է օրն վըշտի, տըրտմութեան,
 Եւ ժամն է հասել անարդ մատնութեան»:
 Եւ խուլ շաչիւնից սուր-սուսերների
 Նիրհուն պարտէղը իսկոյն ըսթափուեց,
 Եւ չարագուշակ ցոլքում ջահերի
 Մատնիչ Յուդայի չար գէմքը փայլեց...

Թարգմ. Ա.Լ. ՄԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՏՊԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԴՈՒՆԵՐ

Արդուին քաղաքը գտնուում է Քուլթայիի նահանգում, Բաթումի շրջանում և հաստատուած է Բարխար լեռանց շարունակութեան Կարճ-խալ ճիւղի հարաւային լանջի վրայ:

Ճորոխ գետը իր պղտոր ու սրընթաց կոհակներով քերում է Կարճ-խալի ստորոտը և Արդուին քաղաքի ներքին Գործուլ թաղի տների առջևից անցնում զէպի արեմուտք ու իր զործած շրջանով Արդուինին տալիս կիսալուսնի ձև:

Արդուինն՝ ունի մօտ հազար տուն հոսվմէական և 250 տան չափ լուսաւորչական հայ բնակիչ: Կան և մի քանի տուն սիւննի թիւրքեր:

Արդուինը բնութեամբ հարուստ է: Ունի առողջարար կլիմա և ախորժահամ ջրեր: Այստեղ լինում են մի քանի տեսակ պատուական մրգեր—ծիթապտուղ, դեղձ, թուզ, շաղանակ, սեր-կեիլ, նուռ, խաղող և այլն:

Մեղք, սակայն, որ բնութեան այդ առատ չնորհների վաշելող արդուինցիները իրանց կեանքով ներկայանում են անարժան զաւակներ այդ անդին ծննդավայրի...

Այցելելով Արդուինին և իմօտոյ ծանօթանալով արդուինցուն՝ աւելորդ չը համարեցի դրի առնել նրանց կեանքից բնորոշ, առանձնայատուկ գծեր, որոնց և ներկայացնում եմ «Մուրճի» ընթերցողներին:

*
* *

Եթէ դուք առաջուց ծանօթ էք եղել Արդուինին, այժմ կը դղաք այն—թէն ոչ կատարեալ—էւօլիւցիան, որ կատա-

րուել է մասամբ վերջին տարիներում այս տեղի Հռովմէական և Լուսաւորչական հայերի յարաբերութեանց մէջ: Ժամանակի ընթացքում արգուինցին, կարծէք, սկսում է զգալ, որ տարբեր դաւանութիւնների պատկանող համարիւն եղբայրները պարտաւոր են համերաշխ լինել և այսպէս թէ այնպէս տեղի տալ ընդհանուր, ցանկալի մերձեցման, դուրս վանել իրանց միջից խտրողական ոգին և ասել՝ «եղբայր ենք մենք»...

Յաւօք սրտի պիտի ասեմ սակայն, որ այդ բարեփոխութիւնը կատարուել է խիստ աննշան, ոչ—ցանկալի չափով: Այնպէս որ՝ եթէ ի նկատի ունենանք այդ երկու կրօնական հատուածների միջև պահպանուած յարաբերական ուրիշ գծերը՝ կատարուած բարեփոխութիւնը լուծւում—անհետանում է խտրութեանց ովկիանոսում...

Նախ որ՝ արգուինցի մեր կաթողիկ եղբայրները դեռ ևս չեն հասել զարգացման այն կէտին, որ նրանց աչքում հաւասարապէս սիրելի լինէին այն ամեն «լաւ ըաները», որոնք պատկանում են և՛ լուսաւորչականներին: Այսպէս օրինակ. կաթողիկ հայը իրան թոյլ չի տայ մանել լուսաւորչականաց եկեղեցին: Բայց դրանում ինքն իրան կարող է արդարացնել հայ-կաթողիկը՝ բոլոր մեղքը գցելով իր հոգևորականների վզին, որոնք խստիւ արգելում են իրանց հօտին այդ բանը:

—Պէտք է մօտենալ հերձուածող հայոց ժամուն, քարոզում են այդ ողորմելի արարածները... պէտք է զգուշանալ...

Զընայած այդ խիստ դառն իրականութեան՝ ևս ուրախութեամբ պիտի արձանագրեմ հայ-կաթողիկների մի մեծկակ մասի այն օրինակելի քայլը, որով դրանք ցանկանում են դաւանանքից անկախ, ցեղային կապեր հաստատել իրանց և լուսաւորչականաց մէջ:

*
* *

Արգուինցու մտաւոր կեանքը կատարեալ մեռելութիւն է ներկայացնում: Թանձր խաւարը տարածել է իր թևերն այս կողմերի վրայ: Միայն նպատակայարմար դպրոցները կարող են մասնաւոր լոյս սփռել և խոր տգիտութեան անգութ ճիրաններից փրկել ժողովրդին: Բայց, դժբաղդաբար, չը կան այդ դպրոցները: Կայ պետական երկդասեան մի դպրոց, ընթերցասիրութիւնը վաղուց տուել է իր հրաժեշտը. երեակայեցէք, մօտ 1,300 տուն հայեր ունեցող Արգուինք չ'ունի մի համեստ ընթերցարան անգամ (մի ժամանակ եղել է, իբր թէ, բայց յաճախող չը լինելու պատճառով էլ փակուել է, և ոչ ոք չը գիտէ, թէ ինչ են եղել «ընթերցարանի» գրեանքը...) Մեր թերթերից ու պարբերական այլ հրատարակութիւններից այստեղ ստացւում

է 1 օրինակ միայն «Մշակ»: «Մուրճ» թէև ստացւում է 1 օրինակ, բայց ոչ Արզուինի համար, այլ Տանձոտ ղիւղի, որ Արզուինի վրայով է ստանում: 1000 տուն հայ-կաթողիկէները, աւօթ է ասելն անդամ, չեն ստանում ոչ մի օրինակ «Բազմավէպ-Գեղունի»-ի պէս հրատարակութիւնը:

Ի դէպ, այստեղի հայ-կաթողիկէ եկեղեցիներում նոյն իսկ մի չոր ու ցամաք հագեցանդիստ էլ է՝ չէ կատարուել անմտանալի Հ. Ղևնդ Ալիշանի յիշատակին... Այս քարացած մարդիկը դեռևս անծանօթ են եղել Ալիշանի նման աշխարհածանօթ դէմքին...

Ո՛չ թշուառ տաճկահայ Որբերի մասին եղած արտաբանչ կոչները, ոչ երկրաչարժից ու անրերրիութիւնից փառաւանդների օգտին բացուած հանգանակութիւնները և այլն չեն կարողացել կակղացնել անպարտաճանաչ արդուինցու քարացած սիրտը և մի քանի կուպէկ դուքս ընդել նրա քսակից...

Սխալ կը լինէր կարծել, թէ այդ ամենի պատճառը չքաւորութիւնն է, ամենեւին ոչ! Բաքոսին երկրպագելիս նոյն արդուինցին խիստ ձեռնբայ է և անում է ահագին ծախսեր:

* *

Արդուինցիք էլ շատ տեղերի հայոց նման սիրում են իւրանք իրանց ցոյց տալ երոպականացած: Իսկ «երոպականացած» ասելով պէտք է հասկանալ երոպական ձևով հագնուել, ուրիշ ոչինչ, երոպականանալ դրսի կեղևով միայն...

Իր, մանրաւանդ կանացի, արդուղարդին դոհուցում տալու համար արզուինցին չի խնայում ոչ մի միջոց: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, նա երոպականանալ է ուղում: Նա մինչև անգամ ծախում է իր տան անհրաժեշտը կահ-կարասին, որպէսզի իր կինը ոչ մի բանով չը մեղանչէ վերջին մօլային առջև: Այդ առթիւ խիստ ընդունալ և հետաքրքիր են հետեւեալ տողերը, որ իրանք իրանց երպում են.

«Կուկուկները, ¹⁾ եթաղները ²⁾ մէղէթումը ³⁾ հանուեցան, ին վարով էլ զութնի-ղումալ ⁴⁾ էնթարիստան ⁵⁾ կարուեցան... Պուքմէն ⁶⁾ քիշ էր՝ էրիկ-կնիկ կուեցան, ին գիշերը եթաղները ⁷⁾ պաշխաւ-պաշխա ⁸⁾ գցուեցան...

Հարուստ կնոջ կողքին կեցող աղքատ կինը երբեք չի ների իրան, եթէ իր արդուղարդը միւսից պակաս է մի բանով:

Ծան. ¹⁾ սափոր.— ²⁾ տեղաշօք. մահիճ.— ³⁾ աճուրդ.— ⁴⁾ մետաքսեղէն, արբշումէ.— ⁵⁾ պարեգօտ, շրջագլեւտ.— ⁶⁾ ոսկեթել իրեղէն.— ⁷⁾ անկողին.— ⁸⁾ ջոկ-ջոկ:

Դուք տեսնելով արդուինցի կնոջ վայլուն արտաքինը՝ արամադրուում էք կարծելու, որ այդ Անահիտների տանը ամեն ինչ կարգին է։ Բայց մաէք նրա տունը և պիտի տեսնէք, որ— ինչպէս ասում են ճաղաղջուրցիք— «եթէ տունը մուկ մը իյնայ, հազար ու մէկ կտոր կը լլայ»... Անճաշակ ու աղքատիկ կահաւորանք, չափից դուրս աղտոտ սենեակներ, աղքատիցի նմանուող բակեր, իստակ տաճկական փողոցներ և չբանց կողքին բութիկ քաղաքավարութիւն...

Աղտոգութեան կողմից Արդուինցի կտրող է մրցել աշխարհի ամենալեւոտնիւած, ամենաղաղթելի անկիւնների հետ, և այդ, ի հարկէ, պիտի է բերում արդուինցու խիստ զարգացած անճաշակութեանը...

Դրանց հակառակ արդուինցիք, առանց դաւանանքի և դասակարգի խտրութեան, պահպանել են հայի պատմական հիւրասիրութիւնը։ Զարմանում ենք մենք, որ «Բնաշխարհիկ բառարանում» կասկածանքի է ենթարկւում արդուինցու այդ անժըխտելի բարի յատկութիւնը։

*
* *

Արդուինցիք, կարելի է ասել ընդհանուր առմամբ, աշխատասէր մարդիկ են և իրանց ապրուստը ճարում են ճակատի քրտնիքով։

Ի դէպ, զոգութիւն, վաշխառութիւն, դիտաւորեալ հրճութիւն և այլն զոյութիւն չ'ունին այս կողմերում։ Լինում են մարդասպանութեան դէպքեր և այդ լեռնցի կիսավայրենի թիւրքերի ձեռքով։

Արդուինցի հայոց զբաղմունքներն են՝ օգարարութիւն (УВЯШНИКЪ), կոշկակարութիւն, երկաթագործութիւն, նոսրամերգավաճառութիւն և այլն։ Բայց ստուար մեծամասնութեան արհեստն է օգարարութիւնը։ Դրանք յրւում են Հարաւային Ռուսաստանի դանադան նահանգներում, սկսած զարնանից և միայն աշխարհ վերադառնալով իրանց ծննդավայրը՝ ձմեռում են այստեղ։ Մոսկուայից այս կողմ մաէք որ քաղաքը, նոյն իսկ զիւղը և կամենաք, — այդտեղ կը գտնէք մի քանի «չափաւածի» — թիւֆլիսիներ։ Այդ արհեստն իսկն ասած արդուինցոյ մենավաճառն է։

Սակայն յաւաքի է ստելը, որ այդ երկակենցսղ արարածները իրանց հետ հայրենիք են բերում զանազան վեներական, վարակիչ հիւանդութիւններ ու Խիստեր, որոնցով վարակւում են նրանց ընտանիքն ու մերձաւորները։

*
* *

Արդուինի արեւելեան կողմը, 40 վերստաչափ հեռաւորու-

Թեան վրայ, գտնուում է Արտանուշ աւանը, յայտնի իր հնագարեան աւերակներով, բարձրաբերձ միջնաբերդով և դեռ՝ կիսով չափ կանգուն մնացած պարիսպներով՝ նման Անի քաղաքի աւերակներին:

Արդանուշում բնակւում են բացառապէս 250 տուն հայկաթովիներ, որոնք ունեն մի եկեղեցի և մի ծխական ուսումնարան: Արդանուշցոց կեանքի նկարագիրը նման լինելով Արդուինին՝ աւելորդ ևս համարում նկարագրել:

Արդանուշից դէպի հարաւ, մօտ 15 վերստ հեռու, Տանձոտ գիւղն է, որ հաստատուած է մի բարձր սարահարթի վրայ և որը նշանաւոր է այդ կողմերում իր հրաշալի ջրերով և ամառնային դով, առողջարար կլիմայով: Բնակիչներն են՝ 200 տուն սիւննի թիւրքեր, 100 տուն լուսաւորչական և 5 տուն կաթովի հայեր: Այստեղ թէ թիւրքերը և թէ հայերը ապրում են իրար հետ գոհ և հաշտ:

Հայ-լուսաւորչականներն ունեն մի անշուք ու աճի հին եկեղեցի, մութ և խոնաւ Բայց դրա հակառակ ունեն մի զարդացած, գաղափարական երիտասարդ քահանայ, հաղիւ 30—32 տարեկան—արժ. Գրիգոր քահ. Եսայեանց: Այս ծաղիկ-հոգևորականը հետամուտ է լինում ամեն մի նորութեան և աշխատում է իր անշահասէր ու պարտաճանաչ կեանքով բարի օրինակ հանդիսանալ իր հօտին առջև:

Տէր Գրիգորը՝ միացած Տանձոտի—այսպէս ասած—ինտելիգենցիայի հետ՝ զովելի նախանձախնդրութեամբ աշխատում են զարթեցնել իրանց հայրենակիցների մէջ սէր դէպի ընթերցանութիւնը:

* *

Տանձոտի ծաղկաւէտ սարերն ու կանաչադեղ հովիտները մեծապէս նպաստաւոր են գիւղատնտեսութեան մի ուշագրաւ ճիւղի—մեղուաբուծութեան համար:

Բայց տանձոտցիք մինչև այսօր, դժբաղդարար, անընդունակ են եղել օգտուելու բնութեան այդ առատ շնորհներից: Պէտք է լաւ գիտենան տանձոտցիք, որ մեղուաբուծութիւնը մի շահաւէտ և պատաւոք գրադմունք է և իմ կարծիքով զաւելի մեծ օգուտ տալ կարող էր իրանց, քան ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը, որով դրադոււմ են իրանք և շատ քիչ են օգտուում:

Մենք խորհուրդ ենք տալիս տանձոտցիներին հէնց ներկայ տարուանից սկսել մեղուաբուծութիւնը, և խելացի հիմքերի վրայ դնել նրան: Նախ պէտք է այս գիտենալ, որ այժմ լաւ և մեծ մեղուաբուծների մօտ գործածութիւնից բոլորովին

ընկել են փեթակների հին սակառածն տեսակները, որպիսին գործ են ածում դեռ Արգունի շրջակայքում:

Այժմեան յայտնի մեղուաբուծների մօտ ընդունուած սխաւեմն է Dadane—Դադանի շրջանակաւոր և բազմալարկ փեթակները, որոնք անհամեմատ նպատակայարմար են:

Փեթակների այդ—Dadane—սխաւեմից մի քանի հատ ձեռք է բերել Տ. Դրիգոր քահանան և փորձեր է անում առաջ տանելու մեղուաբուծութիւնը: Հէնց առաջին տարիննա հասաւ կատարեալ յաջողութեան և ստացաւ իւրաքանչիւր փեթակից 2,50—3 պուդ մեղր ու մեղրամոմ: Այդ իրողութիւնը ցոյց է տալիս, որ Տանձոտի բնութիւնը նպաստաւոր է, և մեղուաբուծութիւնը կարող է մի օր դառնալ Տանձոտի մի արդիւնաբերութեան ամենազլխաւոր ճիւղը, եթէ տանձոտցիք վճռեն զբաղուել զբանով:

Տանձոտցիք պէտք է արհամարեն այդ կողմերում դոյութիւն ունեցող այն նախապաշարմունքները, որ իբր թէ մեղուաբուծական պարագաների փոխելովը մեծ աղէտների կ'ենթարկուեն փոխողները: Հօրկ կայ ասել, որ դրանք պառաւական, զրօշ չ'արժող խօսքեր են, որ պէտք է քամիին տալ...

Զր նայած որ Տանձոտ գիւղն ունի ընդարձակ տարածութեամբ վարելահողեր և լաւ-լաւ արօտատեղեր, սակայն հողերի օրինաւոր բաշխում չը լինելու շնորհիւ գիւղացիներից ոմանք ունեն, կարելի է ասել, անհրաժեշտ քանակութիւնից աւելի, մինչդեռ ստուար մեծամասնութիւնը այնքան քիչ, որ իրանց տարեկան պաշարը գուրս բերել չեն կարող. այդ դասակարգը բոլորովին անապահով դրութեան մէջ է:

Կայ և հողագուրկ դասակարգը (հայերի), որոնք պարապում են կօշկակարութեամբ, խաղախորդութեամբ, պղնձագործութեամբ, մսավաճառութեամբ և մի քանի այլ արհեստներով:

* *

Տանձոտից դէպի հիւսիս-արևելք, 15 վերստ հեռու, Մորաշէն կամ Ենի-րաքաթ գոտ հայաբնակ գիւղն է, որ ունի 25 տուն բնակիչ և ամենքը պատկանում են շուսաւորչական դաւանութեան:

Նորաշէնումն է հնադարեան ս. Յովհաննէս եկեղեցին, ուր զիմում են շրջակայքից բաղմաթիւ հայեր, Աստուածածնի տօնին, ուխտի: Բայց այդ նշանաւոր ուխտատեղին լինելով խաբխուր դրութեան մէջ և կարօտ վերանորոգութեան՝ նորաշէնցիք ընտրել են երեք հողուց բաղկացած հողաբարձութիւն Բաթում

քաղաքում: Այդ հոգաբարձութիւնը սրանից 3—4 տարի առաջ պաշտօնապէս հաստատուել է Թիֆլիսի Հայոց կոնսիստորիայի ատեանից: Հոգաբարձութեան պարաքը լինելու էր հանդանա-
կութիւն բանալ և ձեռնարկել յիշեալ ուխտատեղիի վերանորո-
գութեանը: Այդ պարտականութիւնը նրանք յանձն էին առել
սերայօժար կամբով, բայց մինչև այսօր դեռ ոչ մի քայլ չեն ա-
րել այդ պարտաները, և եկեղեցին շարունակում է մնալ խարխուլ,
վտանգաւոր դրութեան մէջ:

Ի դէպ, լուռում է, որ երբեմն-երբեմն ինչ որ վրացիներ
են յայտնում Նորաշէնում, որոնք յիշեալ ուխտատեղիի հաս-
տատութիւնը վերադրելով իրանց պապերին՝ կամենում են իւ-
րացնել նրան, չը նայած որ այդ եկեղեցւոյ յատկադիծը (ոլը-
լան) և ճարտարապետութեան ձևը՝ միացած աւանդութիւնների
և ծերունիների վկայութեանց հետ՝ հաստատում են դրա հայ-
կական լինելը:

Նորաշէնը գտնւում է Հին-Հայաստանի և Վրաստանի սահ-
մանների վրայ, մի քանի վերստով ներս Հայաստանի բուն սահ-
մանադրից:

Երևակայեցէք մի բուլէ, որ Բարխար լեռների և հանդի-
պակաց լեռնաշղթայի վրայ բուն վրացական տաճնակ վանքեր
ու եկեղեցիներ կան կիսաւեր և ամայի դրութեան մէջ, որ այդ
սրբավայրերը այսօր դառել են խաչնարած մահմէդական ցեղե-
րի անասնոց փարախներ, աւաղակների և այլ չարագործների
օթեան... Այդ ոչինչ, մեր հայրենակից վրացիները դրա դէմ ոչինչ
չ'ուենեն, բայց երբ դրանցից մէկն ու մէկը, — ընդունելով նոյն
խօսք, որ բուն վրացական եղած լինէր Նորաշէնի կուածադիւ-
ռուխտատեղին, — քրիստոնեայ հայերի ձեռքով պէտք է շէնանայ
և դառնայ աղօթքի տուն, այդ պարագայում արդէն մեր դրա-
ցիներն ասպարէզ են դալիս «որպէս ցեղային իրաւունքների
նախանձախնդիր մարդիկ» և սահանջում են, որ «ցեղային» ա-
ւերակ սրբավայրը շարունակէ մնալ ամայի և փարախ... Բայց
ինչ դուրս կը գայ այդ տեսակ «նախանձախնդրութիւնից»:

* *

Նորաշէնից իրանց վարք ու բարքով նման են տանձու-
ցիներին: Նրանց հովուում է Տանձոտի քահանան:

Նորաշէնի բնութիւնն էլ պակաս նպաստաւոր չէ մե-
ղուարութեան համար:

Թէ Տանձոտում և թէ Նորաշէնում չեն լինի Արդուինի
պտուղները, այստեղերում եղածներն են՝ տանձիկ (տեղական
բարբառով «բանդա»), խնձոր, թուփ և սալոր:

Արդուինի դաւառի Շաւշէթի վիճակում բացի յիշածներէս,
կան և հետեւեալ հայաբնակ գիւղերը.

Օքրոպակերտ՝ 150 տուն հայ-լուսաւորչական բնակչով,
ունի մի քահանայ և երկու եկեղեցի, որոնցից մին համբաւա-
ւոր ուխտատեղի:

Սաթլէլ՝ որ կենտրոնաւայրն է Շաւշէթի և Մէրսէվի վի-
ճակների, բնակիչներն են 60 տուն կաթողիկ, 30 տուն լուսա-
ւորչական հայեր և 20 տուն սիւննի թիւրքեր:

Մամանեղիս՝ զուտ հայաբնակ, 30 տուն հայ-կաթողիկ
բնակիչներով:

Պիւիկուր՝ 20 տուն հայ-կաթողիկներով, որոնք տառա-
պում են բարոյական և նիւթական յետին աղքատութեան պիւրում:

Մ. Տ. ՇԻՈՏ

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄՕՏ

189... Թւականին էր, երբ ևս իմ մի ընկերի և քիւրդ ջորեականի հետ Աղբակի կառավարչական կենտրոն Բաշկալէից գնում էինք Հէրեարի կուսակալութեան Ջուլամերկ քաղաքը:

Մեր առաջին իջիւանն եղաւ Աղբակի նշանաւոր բէգերի մէկի գիւղում: Երբ երեկոյեան մօտեցանք բէգի տանը, այդ քիւրդ Ֆէյզուլլահ-բէգը ման էր գալիս իր տան տանիքի վերայ: Նրա վէս ու հպարտ անցուդարձը նրա խոժոռ նայուածքի հետ կարծես անցորդին ասում էր. «Նս եմ այս գաշտերի ու բլուրների ազատ, անպատասխանատու տէրը, ահարկու վրէժխնդիր իմ թշնամիներին, եթէ համարձակուեն խլելու իմ ազատութիւնը»:

Մենք իջանք ջորիներից, և մեզ առաջնորդեցին նրա մօտ: Նրա կողքին նստած էր մի մօլլա: Երբ լսեց, որ Վանի կուսակալից յանձնարարականներ ունենք Ջուլամերկ, «գիշերս իմ հիւրն էք, ասաց նա. գնացէք, հանգստացէք ու ձեր ջորիներին էլ հանգիստ տուէք»:

Մեզ առաջնորդեցին գիւղական մի սենեակ, որին կից էր ախոռը: Ջորիներն այնտեղ կապեցինք: Բէգի տանից առատ խոտ ու գարի եկաւ մեր ջորիներին համար և ընթրիք մեզ համար:

Ընթրիքի միջոցին շատացան մեր քիւրդ այցելուները: Այդ մեզ կասկածել տուաւ, թէ նրանք պատրաստոււմ էին մեզ կողոպտելու:

Ամեն մի քիւրդի աչք պսպղում էր: Թիւրքահային ծանօթ են քիւրդի դող աչքերը: Երբ քիւրդին ասես. «Օ'լօ, ծաւէտա ծաւէ տղան ա» (այ քիւրդ, աչքերդ դողի աչքեր են), նա հրճը-

ւում է: Այդ սուր յափշտակիչ աչքերը թափառում էին մեր իրեղէնների վրայ:

Գիշերը վերջապէս մի կերպ նրանց հեռացրին՝ պատճառելով, թէ յոգնած ենք ու հանգստանալ ենք ուզում: Բայց մեր աչքերին քուն չէր գալիս, նրանք մեր օթեանի շուրջը գալով՝ փախում ու կասկածելի կերպով խորհրդակցում էին. իսկ մեր երևալուն պէս դադարում էր նրանց փախուքը: Մենք մեր իջևանին պաշտպանողական դիրք տալ սկսեցինք. նախ ամբարացրինք ակոսի գուռը՝ ետևը գցելով քարեր, փայտեր ու հաստ գերաններ, որ փսսում կային, յետոյ էլ մեր իջևանի դուռը և առանց հանուելու, կազմ ու պատրաստ, ճրագը հանգցրած, ամեն մէկս մի պուճախ քաշուած՝ նստել, սպասում էինք:

Կէսգիշերը մօտենալու վրայ էր, երբ տանիքի վրայ, երկրի մօտը մի դրմբոյ լսուեց, յետոյ քայլելու ձայն. մենք երկրի ծածկի էինք քարով, այժմ այդ քարը աշխատում էին վերցնել՝ երևի մեր քուն թէ արթուն մնալն իմանալու համար: «է՛յ, սահէ հարաման» (էյ, անհարազատ շուն), կանչեցինք մենք յանկարծ և դուռը շուտ բանալով՝ դուրս եկանք: Քրդերը տանիքից իրանց մի կողմ գցեցին ու փախան: Կրկին ետ դառնալով մեր պուճախները՝ անքուն հսկեցինք մինչև առաւօտ, բայց էլ ձայն չը լսուեց: Լոյսը արդէն բացուած էր, որ դռները բանալով դուրս եկանք ու մեր մեկնելը յայտնեցինք բէգի ծառաներին, ըստ սովորութեան նրանց մի քանի դուռուչ նուէր (քաշիւիչ) տալով՝ յայտնեցինք, որ գիշերը չատ հանդիստ անց կացրինք, բայց գործերն ստիպողական լինելով, ներողութիւն ենք խնդրում, որ անձամբ չենք ներկայանում բէգին և չնորհալալութիւն յայտնում նրա հիւրասիրութեան համար...

* *

Մեր առաջ կամաց-կամաց գեղեցիկ դաշտավայրերը հրանում էին, և երևում էին Հեքեարի քառաժայռ լլուրներն իրանց ցից-ցից ծայրերով: Հասել էինք արդէն Նհել գետին: Անձրեից գոյացած հեղեղները յորդում են Նհելը, որի երկու կողմերի լեռներն անընդհատ ուղղածիւզ են կանգնած: Նեղ ճանապարհով հազիւ մի մարդ միայն կարող է անցնել: Անասունների մէջ միայն ջորիներն են, որ կարող են այս ճանապարհներից անցրել, սակայն բռնները պէտք է չատ փոքր լինեն: Որպէսզի Աղբակից Զուլամերիկ և Զուլամերիկից Աղբակ եկողները փոխադարձ ճանապարհ տան և յանկարծակի իրար գէմ չը գան, որ նրանցից մի մասն ստիպուի ջուրն ընկնել, տեղ-տեղ քարափոր դադարի տեղեր են չինուած. ճանապարհորդը որ կողմից որ գալու կամ դնալու լինի, կը սլորատաւորուի մի քոռորդ

ժամ այդ կայանում սպասելու, մինչև որ կանչելով՝ դիմացի քարափոր կայանից պատասխան առնէ, եթէ ձայն եկաւ, սպասում է, եթէ ոչ, շարունակում է ճանապարհը: Այդ կայաններին բաւ են տուփ: Այդ ճանապարհը շինել տուող քիւրդ բէգը իր լիչատակարանը ճանապարհի կիսում մի քարի ճակատին փորագրել է տուփը: Գետի հարսւնային կողմը բնակւում են կիսանկախ ասորիներ, իսկ հիւսիսային կողմը հպատակ ասորիներ: Մեզ հիւրասիրեցին զիւղի հարուսաններից մէկի տանը: Մեր իջևանը մի ընդարձակ տուն էր քարերից շինուած, պատերի վրայ ձողուած հաստ գերանները իրար մօտ խիտ-խիտ շարուած՝ վարից վեր բարձրանալով ու չորս կողմից հաւասարապէս միանալով առաստաղի կենտրոնում՝ վերջանում էին բոլորակ ձևով մէջտեղ թողնելով մի կլոր երգիկ, որ այդ ընդարձակ տան միակ լուսամուտի տեղ էր ծառայում, թէև դռան էլ գործածւում էր թէ ելնել-մտնելու համար և թէ իբր լուսամուտ: Դռան լայնքան մեծ էր, որ անասուններն իրանց բեռներով ազատ ներս էին մտնում:

Երբ անասունների ու մարդկանց մուտքը վերջացաւ, դռըր փակուեց, վառուած հնոցի կողքին ջուր չաղ տուին, աւելեցին ու չուլեր փռելով մեզ հրաւիրեցին նստելու: Կտաւատի ձէթի ճրագը վառւում էր աղոտ պլպլացող լուսով, մի փայլ էլ հնոցի կրակն էր տալիս, որի բերանը չը ծածկեցին:

Մենք ընթրեցինք նրանց հետ առանց սեռի ու հասակի խորութեան: Անգամ այս հեռւոր ծայրերում գտնուած լեռնայինների խօսակցութեան նիւթը քաղաքական խնդիրների վրայ էր դառնում:

Խօսակցութեանը երբեմն խառնւում էին ընտանիքի մեծ կիներն էլ, իսկ նորահարսերը և աղջիկները լուռ լսում էին մեզ:

Գիշերը տան երգիկը քարով ծածկուեց, մի սալ էին դրել ու վրան ծանր քարեր դրել:

Արդէն գիշերը բաւական անցել էր, մենք յոգնած էինք, մեր քնելու ժամանակը գեռ անցել էր, բացեցինք մեր ետփունջները, դէնքերնիս վար առնելով մեր գլխատակը դրինք ու քնեցինք: Երեք չորս ժամ քնել էինք, երբ իմ ընկեր Սիսակը ու քիւրդ ջորեկանը արթնացան ու շուռ-մուռ գալով ինձ էլ իրանց հետ արթնեցրին: Մենք հանգիստ քուռ կը քաշէինք բոլորովին ապահով, բայց այս անգամ էլ չը կարողացանք քնել. գոմէշների և ուրիշ տաւարների չնչառութիւնը խառնուելով մարդկանց չնչառութեան հետ՝ օդը այն աստիճանի տաքացրել էր, որ կարող եմ ասել՝ բազմիքի տաքութեան հաւասարում էր:

իմ ու իմ ընկերի շորերը քրտնքի մէջ թրջուած՝ ջուր էին կըտրել, մեզ էլ տաքութեան դիմանալու կարողութիւնն չէր մնացել, շունչներս էլ կտրուելու վրայ էր, էլ դիմանալ չը կարենալով մօտիւ մոմպատը վառեցի, և վառ մօմը ձեռքիս մնաց, էլ ոչ կարողացայ խօսել, ոչ շարժուել, համրացայ, չփոթուեցի որովհետեւ աչքս միանգամից ընկաւ ընտանիքի այն ամուսին զոյգերի և աղջիկների վրայ, որոնք զանազան ուղղութեամբ, իրարից շատ քիչ հեռու, զոյգ-զոյգ պառկած էին աղամ-եւա-յական մերկութեամբ: Մօմիս լոյսից ընտանիքի մայրը արթնացաւ ու հարցրեց, թէ ինչ է եղել:

Ասացի, որ շունչս կտրուում է, տաքին չեմ կարող դիմանալ, կթէ այսպէս մնայ, գուցէ ուշաթափուեմ. նա իմ ասածս հաստատեց իր այս խօսքերով. «Անկարելի է շորերով քնել, մերկացիր»:

Ասորուհի աղջիկներից մէկը վեր կացաւ և նստեց տեղաշորում՝ իր մերկութիւնը ծածկելով միայն մի շորի նեղ շերտով: Կարծես թէ դրանց մէջ ամօթի սովորութիւնը մեր հասկացողութեան պէս բարոյականութեան մաս չէր կազմում. պատուը ինձ հետ վարուում ու խօսում էր, ինչպէս իր զաւակի հետ: Մօմը հանդերձ անմիջապէս՝ խաւարի մէջ թողնելով կնոջական մերկութիւնները, և հետեւելով պառաւի խորհրդին՝ ես էլ մերկացայ: Լոյսը չը բացուած՝ զարթնեցի, շորերս մթութեան մէջ հաղայ ու պառկեցի: Դեռ քնածներից ոչ մէկը վեր չէր կացած. ինձանից յետոյ կանայք էլ վերկացան, հագնուեցին մթնով, իսկ սղաժարդիկը դեռ քնած էին:

Լոյսը բացուեց թէ չէ, դուրս եկանք, սառը ջրով լուացուեցինք ու տուն վերադառնալով՝ պատրաստուեցինք մեկնելու: Երեկոյին մեզ հետ ճաշող ու միասին մէկ տան մէջ քնող երկսեռ ամբողջ ընտանիքը զուրսը կանգնած՝ մեր մեկնելուն էր սպասում. մենք նրանց հիւրասիրութեան համար դրամական մի փոքրիկ նուէր տուինք. թէ և առաջ մի քիչ նազ արին վերցնելու, ասելով թէ հիւրասիրութիւնը անփող ու անվարձ պէտք է լինի, բայց մեր պնդելու վրայ համաձայնուեցին և առանձն իրանց շնորհակալութիւնը յայտնելով:

* *

Մենք ուղևորուեցինք դէպի Ջուլամերկ, ուր և հասանք երեկոյեան: Ջուլամերկը քարաժայռերի միջում փոս ընկած մի խոռոչում է տեղաւորուած. բնակչութեան մեծ մասը քիւրդ է: Մի ժամանակ նահանգական քաղաք լինելով՝ ունի բաւական մեծ կառավարչական պաշտօնատուն, չուկայ, զօրանոց, փոքրիկ ծառաստաններ, ծաղկոյններ ու աղբիւրներ: Տիրաւ ու Տիւուրի երկու կիրճերում բնակուող կիսանկախ առու-

րինները ծախու են բերում Զուլամերկ բրինձ, չամիչ, մեղր և այլն: Այստեղ կողոպուտի վայրենի բնագոյն ասեմ, թէ պէտքը՝ այնքան զօրեղ է, ու քիւրդերն այնքան անզուսպ, որ շուկայում խանութներէ մէջ միայն ապրանքի նմուշներն են դնում ի տես յաճախորդի, եթէ յաճախորդը բաւական քանակութեամբ գնել կամենայ, պէտք է սպասէ, որ խանութպանը ժանից բերել տայ:

Զուլամերկը ամառն անտանելի շոգեր է անում, ուստի քաղաքում զրեթէ ոչ ոք չէ մնում, բոլորն էլ լեռներն են քաշում:

Կէս վերստ հեռաւորութեամբ մի բարձրաւանդակի վրայ գտնուում է Փականը, որ Զուլամերկի արուարձանն է, դուռ հայաբնակ, նրա օդը մաքուր, տները գեղեցիկ են, բնակչութիւնը խիտ է, զրեթէ մօտ 200 տուն, ունի ցածրիկ բլուրների, փոքրիկ դաշտերի ու հեղեղատների տեսարաններ: Լեռնային այս մասերում դաշտային քիչ տեղ գտնուելուն համար, նայած երկրին ու նրա տնտեսական վիճակին, անհամեմատ թանկ է ծախուում նրանց արտն ու մարդագետիներ:

Փականի հայերը սլարապուում են առետրով, արհեստով ու երկրագործութեամբ: Լուսաւորչական են, եկեղեցի էլ ունեն: Փականից զատ Զուլամերկի Քիւրդիստանի մասում գտնւում են չորս-հինգ հայ ուրիշ գիւղեր էլ, որոնց անունները մոռացել եմ:

Այստեղի հայերը պահպանում են իրանց կրօնը, ազգութիւնը և իրանց կեանքի գոյութիւնը Մար-Շիմոնի սլաշտպանութեան տակ: Իբրեւ սլատմութիւն լսել են ու գիտեն, որ հայոց սլատրիարքարան կայ Պօլսում, պատրիարք կայ, սահմանադրական ժողովներ, կամ վանում հայոց առաջնորդարան ու առաջնորդ. հեռաւորութիւնն ու հաղորդակցութեան դժուարութիւնը այստեղի հայերին անջատել է միւս հայերից: Մար-Շիմոնը փոխանակում է հայ հոգեւոր հովիւներին ու լուծում է նրանց մէջ ծագած վէճերը. կրօնական խնդիրներն էլ լուծում է ըստ հայ եկեղեցական օրինաց, իբր հարեան ազգութեան կրօնի աւանդապահ: Փականի հայերն ինձ ասացին, որ Աղբակում գտնուած ասորիների կրօնական հարցերն էլ լուծում է ըստ ասորական օրինաց Բարդուղիմէոս վանքի վանահայրը:

Մար-Շիմոնը խաղաղ ժամանակ բնակւում է Քոչանիսում, իսկ ոչ խաղաղ ժամանակ անցնում է կիրճերը իր ժողովրդի մօտ:

Զուլամերկ այնքան վայրենացած, առանձնացած մի տեղ է, որ տաճկահպատակ մի ուրիշ քաղաքացի եթէ գտնուի այն-

տեղ, նրանց համար մի տարօրինակ երևոյթ է, այնպէս որ եթէ որեւէ մէկը ինքն իրան մոռանայ կամ վտանդ յանձն առնի այնտեղ ուղևորելու համար, դեռ Զուլամերկի սահմաններէյ ներս չը մտած՝ լուրեր են ստանում նրա մասին, ժողովուրդը՝ ճանապարհորդներէյ, կառավարութիւնը՝ հեռագրով:

Զուլամերկը տէրութեան միւս մասերին կապող հաղորդակցութեան միակ մօտիկ ու կտրուկ միջոցն այստեղ հեռագիրն է, այն էլ եթէ խառնակութիւն պատահի, քիւրդերը քարուքանդ կ'անեն լեռների բարձունքներում անկուած հեռագրական սիւներն ու թիւերը կը կտրեն: Այս լեռնցի քիւրդերը քաղաքականութեամբ չատ են զրազուում. գիր, զրականութիւն չունենալով, նրանց խելօք ու հետաքրքիր ջորնպանները պարտական են իրանց բէգերի հրամանով մի վանեցի, բիթլիսցի, բայազէդցի կամ էրզրումցի քիւրդ ճանապարհին հեռուից տեսնելիս (տարազից որ տեղացի լինելը ճանաչում է)՝ նրան կանչել, մօտենալ և պատմել ամեն մէկը իր երկրի քաղաքական կեանքի, գոյութեան, սպանութեան դէպքերի մասին, որ ամեն միւն իր տեղը հասնելով՝ հաղորդէ իր բէգին: Այս էլ քրդական լրագրութիւնն ու հաղորդակցութեան միջոցն է քիւրդ հասարակութեան համար:

*
* *
*

Այսպիսի տեղ ապրել են և ապրում են հայերը, ոչ մի վարժարան չ'ունենալով՝ թաղուած են խոր տգիտութեան մէջ, կանայք սպիտակամորթ են, սիրուն, ունեն փայլուն սև-սև աչեր, նայում են մեղմիկ, հանդարտ, ժպտեւեա:

Զուլամերկում այն ժամանակ կային երկու հայ պաշտօնեաներ, արդարադատութեան բաժնի երկու անդամ, որոնց ամբողջ գործունէութիւնը կայանում էր ժամանակակից ազդեցիկ պետերի սասածները կրկնել, այոյին այո՛ ասել, ոչին էլ ոչ: Մէկը զրանցից ռոճկով էր ծառայում, իսկ միւսը պատուոյ անդամ էր: Ալլահվերդին այդ ժողովների ռոճիկ ստացող անդամն էր: Մենք ծանօթացանք նրա հետ, հարուստ, կալուածատէր, խորամանկ մի մարդ էր:

Տեղական սակաւաթիւ հայերը առհասարակ կարծես թիւրքերի, քիւրդերի ու ասորիների մէջ խաղաղարարի դեր են կատարում, կառավարութիւնը զրա համար այս կողմնորում հայ ոստիկաններ է պահում: Տեղիս հայերը արհեստներով են պարապում:

*
* *
*

Մենք իմացանք, որ ասորիների կաթողիկոս Մար-Շիմոնը

Փականումն էր իջեցնել, և այցելութեան պնայինք: Նախապէս իւր հաճութիւնն ընդունելով, զրաւ դռնից ներս մտնելիս տեսանք, որ տան առջևի պարտիզում ման էր դալիս ասորիների աղղապետը: Նա հազած էր սև հասարակ շալէ շալվար շատախցիներէ ձևով, մէջքին կապած զեղին մետաքսէ մի մէջքկապ, որի կլոր փոքրիկ ծոպերը կախուելով՝ երեւում էին միշտ. հազած ունէր լաջվարթ մահուդից կարճիկ սանժա, որի երկարութիւնը հասնում էր մինչև դոտին, դոտիւմ խրած երկայն խանջալի ոսկեզօծ կոթը դուրս էր ցցուած կրծքի վրայ, գլխին զրած ունէր ֆէս՝ մետաքսէ սև փօշի-ով փաթաթը շուրջը, կապոյտ ֆիւսիլիւն էլ փօշիի տակից իջել էր ջահէլվարի մինչև ուսը: Հինգ վեց սպառազինուած ասորիներ ետևից միշտ շուրջ էին տալիս նրա անցուդարձի միջոցին:

Մեզ տեսնելով՝ «հրամեցէք» ասաց ու սենեակը մտնելով՝ իր տեղը բազմեց: Նրա մարդիկը դուռը բռնեցին՝ այնտեղ կանգնելով: Նրբ մենք մեր յարգանքը արտայայտեցինք, նա իր զիմացը տեղ յոյց տուաւ, և մենք նստեցինք: Խօսակցութիւնը սկսուեց, ու հարցը անցկացաւ հայերի ու հայատակ ասորիների հարստահարուած վիճակի վրայ. նա կրօնական հայեացքներով բացատրել ուղեց ու ասաց. «Մենք մոռացել ենք Աստծու ուղիղ ճանապարհները, անպէտք մարդիկ ենք դարձել, ու զրա համար էլ այս վիճակին է հասել քրիստոնէութիւնը»:

Մեզ խափէ տուաւ: Մօտ մի ժամից յետոյ դարձեալ մեր յարգանքը մատուցանելով՝ ընկերոջս հետ դուրս եկանք:

Դեռ չէր անցել երեք ժամ, մի փախուկ էր անցնում փականի հասարակութեան մէջ. Մար-Շիմոնը կանչել էր տուել արդարադատութեան ժողովների հայ անդամներից մէկին, յիշած Ալլահվերդին ու չը դիտեմ նրա ինչ մի պակասութեան համար հրաման էր արել, որ իր աչքի առջև գետին դրեն նրան ու յիսուն փայտի հարուած իջեցնեն. հրամանը գործադրուած էր, ու Ալլահվերդին ջարդուած բարձրացրել էին, որ ներսողութիւն ու մեղայ ասելով՝ աջը համբուրի...

*
* *

Ինձ ասացին, որ ասորիները 40,000 հրացանաւոր պատերազմիկներ կարող են հանել: Նրանք իրանց մէջ հրացաններ չինող փոքրիկ գործարաններ ունեն. վարժարաներ չ'ունեն: Նրանց քահանաները զողանում են իրանց աւանդուած ձեռագիր ասորական հնութիւնները ու տանում Անգլիա ծախում: Տեղիս ասորիներ ընդհանրապէս իրանց սլաշտպանութիւնը որոնում են Անգլիայի մօտ: Մի միսսիոնար կայ, որ միշտ

Մար-Շիմոնի մօտն է. ինչպէս երկաց, նա աւելի անդլիական ազնւոտ էր, քան միսսիոնար:

Բաշկալէից 4¹/₂ ժամ հեռու գտնուում է Աղբակի կառավարչական կենտրոնատեղին, Հայաստանի առաջին լուսաւորիչ ս. Բարդուղիմէոս Առաքելի հռչակաւոր վանքը, որ ս. Էջմիածնի վանքից յետոյ հայոց ամենահին վանքն է: Այդ վանքից մինչև Պարսկաստանի սահմանները 16 ժամուայ ճանապարհ կայ: Երբեմն հայաշատ Աղբակի և Անձեաղեաց երկրի մէջ վաղուց ի վեր տիրապետող տարրը քիւրդն է: Քառորդ դար կայ, որ այստեղ ահադին ազդեցութիւն ունի. քիւրդ Շէյխ-Համիդը, որ յետոյ եղաւ Շէյխ-Համիդ-փաշա, որ հեռաւոր ու մօտաւոր քիւրդերի վրայ իր թողած համալրանքով միշտ զօրեղ է մնում: Բաշկալէում թէ կուսակալ նստի, թէ տեղակալ, պարտաւոր է Շէյխ-Համիդին լսել, նրան հետեւել, ապա թէ ոչ՝ քրդական բանալիները պատրաստ են կուսակալութիւնն էլ փոշու պէս ցրել ապա: Ինչպէս մեծ հեղինակութիւն ունի Մար-Շիմոնը Ասորեստանում, այնպէս էլ չէյիւր այս կողմերում: Այստեղի հայերը երկար ժամանակ վանահայր ունեցել են Բարդուղիմէոսի վանքում մի վարդապետ, որ ունէր իր ինքնուրոյն տիպը և պատմութիւնը: Սա կոչւում էր Յովհաննէս Բազունի: Բազունին չէր կամենում մեքենական հրամանակատար դառնալ պատրիարքարանի ու առաջնորդարանի, նա երբէք ուշադրութիւն չէր դարձնում թղթէ անպօր հրահանգներին, որոնք բնաւ տեղական հանգամանքներին չէին նպաստում. չէր հաւատում, որ այդ ալան-թալանի երկըրում, խաչնարած, երկրագործ ժողովուրդի մէջ կարելի լինի տեղական դպրոց պահպանել ու նրանից արդիւնք սպասել, դրա համար վախայնելով փախցրել էր երբեմն այնտեղ ուղարկուած գրագէտ հոգևորականներին ու դպրոցը փակել էր: Նա քիւրդերի մէջ մրցելու ու հաւասար դիրք ունենալու համար ընտրել էր միայն աւազակութիւնն ու ինքն աւազակապետ էր. ամօթ էր համարում իրան վարժապետ դառնալ, երեխայ կարդացընել կամ երեխայ կարգայնող պահել և աւելի ամօթ՝ ժամաստող լինել խեղճացած, ստրկութեան մէջ թուլացած զիւղական հայի համար, որովհետեւ բնակչութեան գլուխը գտնուելով՝ ինքն էլ ուղում էր լինել տեղական հայերի Մար-Շիմոնը, Շէյխ-Համիդը, որով նրա ցեղն ունենար հաւասարապէս իր հողերը, զինուորական աւազակապետը. նա վանքի լուսարարութիւնը յանձնել էր մի քիւրդի ու եկեղեցու բանալին նրա ձեռքը տուել. մի օր նրան պատահելով երբ նկատողութիւն արինք, նա

կանչեց լուսարար քիւրդին. «Ջահան, եկ այստեղ»: Ջահարը չէր նմանում մեր ճաշակեր լուսարարներին, մեռելաթաղ ժամհարներին, զինուած մի ահռելի աւազակային տիպ էր: Վարդապետը հրամայեց նրան. «Ջահան, շան պէս գետին թաւալուի»: Ջահարը իրան գետին խփեց ու թաւալուելով՝ եկաւ լիզելու իր տիրոջ ոտը. վարդապետը հրամայեց. «Վեր կաց»: Նա վերկացաւ շատ շուտով ու ձեռքը խանչալի կոթի վրայ դնելով անմիջապէս՝ կանգնեց նրա առաջ պատրաստ, մի ուրիշ հրաման կատարելու: Այս տեսարանը ներկայացնելուց յետոյ՝ վարդապետը մեղ դառնալով՝ ասաց. եթէ ասեմ, որ խանչալը իր սիրտը խրի, կը խրի անմիջապէս. եթէ քիւրդ լուսարար եմ պահում, հայր ինձ հաւատարիմ չէ: Բալունին աղկայինին, հանրականին, դաղափարականին հետևողներից չէր, չէր էլ հաւատում դրան, բոլորին էլ անուանում էր երկչոտ. ինքը զուրկ էր նոր ժամանակի գաղափարականութիւնից, իսկ միւսներն էլ զուրկ էին իր աւազակային յատկութիւններից: Հետևապէս ոչ մէկը միւսից աւելորդ արժանաւորութեամբ չէր գերազանցում: Մենք մեր աչքով տեսանք, որ Յովհաննէս վարդապետը բարկանալով վանքի գիւղում նստած միւղիւրի վրայ, ատրճանակն առաւ, դնաց նրան սպանելու: Միւղիւրը փախաւ, ու ոստիկանները աղաչանք - պաղատանքով նրան ետ դարձրին վանքը. նա թրքացած հայ էլ է սպանել, քիւրդ էլ ու քիւրդից էլ գնդակի վէրք ընդունել, որ իր թևի վրայ շատերին ցոյց էլ տալիս: Նոյնպէս տեսանք, որ պարսկահայերից եկան վարդապետից խնդրելու, որ իրանց գողացուած չորս եղները դանէ: «Ամեն մի եզի համար մի չուալ ցորեն եմ ուղում վանքի համար», ասաց նա: Նրանցից մի մասն էլ մի տոմսակ վերցրին, տարան Շէյխ-Համիդին, որ իրանց եզները դանէ, իրանց տայ. մենք դեռ այնտեղ էինք, որ եզները բերին:

ՃԱՄԲՈՐԴ

ՊՐՈՒՍՍԱԿԱՆ ԱՆՀԱՄԲԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Գերմանիայում Բիսմարկի ոգին ոչ մի ասպարիզում թերևս այնչափ բնորոշ չէ արտայայտւում, որչափ պրուսսական յարաբերութիւնների մէջ դէպի լեհերը: «Երկաթէ կանցլէր» սկզբունքը՝ Macht geht vor Recht (ոյժը ընթանում է իրաւունքից առաջ) ամբողջովին մարմնացած է Պրուսիայի լեհական քաղաքականութեան մէջ: Լեհացիների շուտափոյթ գերմանացումը—ահա այն կէտ նպատակը, որին համարեա մի դար է (1815 թւից) ձգտում է հասնելու Պրուսիան: Սակայն այսօր նոյն իսկ ծայրայեղ լեհատեաց պրուսսակը ստիպուած է խոստովանուելու, որ գերմանացումը շատ ու շատ հեռու է իր նպատակից: Եւ զարմանալի չէ:

Մի կողմ թողնելով Պրուսիայի դիւրափոփոխ քաղաքականութիւնը (որը 1815 թւականից սկսած 13 անգամ փոխուել է), բաւական է ի նկատի առնել այն պարզ պատմական օրէնքը, որ բռնութիւնը միշտ հակառակ հետևանքների է հասցնում: Նոյնն է և այս դէպքում:

Պրուսիայի բեպրեսիւ ձեռնարկները ոչ միայն չեն կարողացել խեղդել ու ոչնչացնել լեհերի ինքնաճանաչութիւնը, այլ բոլորովին ընդհակառակը, բաւականաչափ նպաստել են դրա զարգացման: Արեւմտեան Պրուսիայի ու Պոզնանի նահանգում՝ որտեղ լեհերը կազմում են ընակիչների մեծամասնութիւնը *) ու այդ պատճառով հեշտութեամբ պահպանել են իրանց ազգային առանձնայատկութիւնները,—«լեհական շարժումը» այսօր խոր արմատներ է ձգել, իսկ գերմանացած Արեւելեան Պրուսիայում ու Սիլեզիայում համարեա արդէն

*) Լեհերի ընդհանուր թիւն է Պրուսիայում $3\frac{1}{2}$ միլիոն:

մարած լեհական ազգային զգացմունքը հետզհետե՝ արթնանում է: Վրէշենի դէպքը, Բերլինի համալսարանի լեհ ուսանողների ցոյցը պատմութեան պրօֆ. Շիմանի դէմ, սովորական, իսկ այժմ՝ խստացած, գերմանական ասլրանքների բոյկոտը— ահա փաստեր, որոնք ասպարուցում են լեհական ինքնաճանաչութեան ոյժը:

Պրուսիայի նեղ շովինիստական քաղաքականութիւնն արձագանք է դնում և գերմանական կայսրի արտասանած ճառերում. ապացոյց՝ Մարիենբուրգում Ս. Յովհաննու օրդենի տօնակատարութեան ժամանակ 1902 թ. (յունիսի 5-ին, Ն. Տ.) արտասանած ճառը:

«Լեհական խրոխտ մեծամտութիւնը— ասաց կայսրը— ըստպատում է գերմանականութեան. ես հարկադրուած եմ հրաւիրելու իմ ժողովուրդը պաշտպանել իր ազգային ստացուածքը: Այստեղ, Մարիենբուրգում, յայտնում եմ իմ ակնկալութիւնը, որ Ս. Յովհաննու օրդենի եղբայրները պատրաստ կը լինեն ծառայելու, երբ ես կը գիմեմ նրանց»:

Հետաքրքիր է համեմատել այս ճառը Պոդհանում երեք ամիս յետոյ (սեպտեմբերի սկզբում) արտասանած ճառի հետ:

«Ես շատ ցաւում եմ— ասաց Վիլհելմը— որ իմ հպատակների գերմանական ցեղին չը պատկանող մի մասը միայն ծանրութիւն է զգում մեր փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ: Երկու սխալ կայ, որով բացատրուած է այդ հանդամանքը: Ամենից առաջ նա ձգտում է իր դաւանութիւնը անձեռնմխելի պահել: Այն մարդիկ, որոնք պնդում են, թէ իմ կաթոլիկ հըպատակները կարող են դժուարութիւնների պատահել և նոյնիսկ կարող են, իբր թէ, հարկադրուած լինել ուրանալ իրանց կրօնը, — բացարձակ սուտ են ասում: Իմ կառավարութեան ամբողջ ժամանակամիջոցը և իմ Ապիսենում ասած խօսքերը *) ասպարուցանում են, թէ որչափ խոր յարգում եմ ես կրօնը, այսինքն՝ անհատի անձնական վերաբերմունքը դէպի իր Աստուածը: Միևնոյն ժամանակ այդպէս ամբաստանողները վիրաւորում են ինձ, այն թագաւորի (König)**) յաջորդիս, որ ասել է՝ իւրաքանչիւր մարդ պէտք է իր տեսակով (Façon) վերլուծեալն հասնի:

Երկրորդ սխալը այն է, իբր թէ նրանց ազգային առանձնայատկութիւնները ու աւանդութիւնները պէտք է իսպառ ոչնչացուին: Այդ ճիշտ չէ: Պրուսիան բազկացած է մի շարք ցեղերից, որոնք կարող են հպարտանալ իրանց առանձ-

*) Տես «Մուրճ» 1902 թ. № 8.

**) Փրիլերիխ II Մեծ (1740—1786):

նայատկութիւններով: Սակայն այդ հանգամանքը չէ արգելում նրանց ամենից առաջ ուղղամիտ պրուսսացիներ լինել: Այսպէս և ներկայ դէպքում: Աւանդութիւնները ու յիշողութիւնները կարող են ազատ ու անխախտ մնալ, սակայն դրանք կաղմում են պատմութիւնը, պատկանում են անցեալին: Այժմ, այստեղ, ես ճանաչում եմ միմիայն պրուսսացիներ. իսկ իմ նախնիների աշխատանքը հարկադրում է ինձ ամեն ջանք գործ դնել, որպէսզի այս նահանգը անբաժան լինի, որ նա կապուած մնայ Պրուսսիայի միապետութեան հետ, որ նա միշտ բուն պրուսսական, բուն գերմանական նահանգ լինի»:

Կայսրի այս խօսքերը բոլորովին ուրիշ կերպ են հնչում. խօսք չը կայ «լեհական վտանգի» մասին, չը կայ որեւէ յարձակում լեհերի դէմ, ընդհակառակը, մեղմութեան, հաշտութեան, խաղաղութեան նօսանքներ են սպրդում ամեն մի նախադասութեան միջից: Ահա թէ ինչու վարչութիւնը չտալել էր այդ ճառը առանձին սպազրութեամբ ջրել Պոդանի ամբողջ հասարակութեան մէջ. հարկաւոր էր Մարիենբուրգի ճառի սպաւորութիւնը թուլացնել... Սակայն, չը նայած արտաքին մեղմ ձևերին, կայսրը շատ աներկդիմի կերպով պարզում ու պաշտպանում է Պրուսսիայի հակա-լեհական քաղաքականութիւնը:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչպէս է վերաբերում Գերմանիայի հասարակութիւնը դէպի լեհական հարցը: Այտեղ պէտք է դանադանել խնդրի երկու կողմը:

Լեհացիների ձգտումները դէպի քաղաքական անկախութիւնը արձագանք չեն գտնում ոչ մի գերմանացու սրտում, սկսած արմատականներից մինչև ծայրայեղ պահպանողականները: Բայց ինչ վերաբերում է Պրուսսիայի հակա-լեհական քաղաքականութեան ձևին, նրա ամբողջ սիստեմին, այն է՝ բուն գերմանացման, այստեղ հասարակութիւնը բաժանւում է երկու մասի:

Պահպանողականները ու նացիօնալ-լիբերալները անպայման համամիտ են կառավարութեան հետ, նրանք նոյն խիստ յորդորում են ուրիշ աւելի խիստ միջոցներ ձեռնարկել սպառնող «լեհական վտանգի» դէմ: Դրանք, որպէս հարուստ կալուածատէրեր, խոշոր կապիտալիստներ ու բարձր պաշտօնեաներ, անտեսապէս շահադրդուած են հակա-լեհական քաղաքականութեան մէջ, թէև ամեն կերպ ջանում են իրանց այդ նիւթական շահախնդրութիւնը քողարկել ազգասիրական նպատակներով...

Արմատական ու ազատամիտ կուսակցութիւնները, լինե-

լով սկզբունքով արդէն հակառակ ամեն տեսակ բռնի միջոցների ու բացառիկ օրէնքների, բողոքում են լեհերի բռնի գերմանացման դէմ:

Իսկ ինչպէս է վերաբերում խնդրին հզօր Centrum-ը: Նա, ինչպէս միշտ ու ամեն տեղ, այնպէս և լեհական հարցում, երկդիսի դեր է խաղում: Որպէս կաթոլիկ կուսակցութիւն՝ նա ստիպուած է պաշտպանել կաթոլիկ-լեհերին, որպէս կառավարչական կուսակցութիւն՝ նա չէ վստահանում բացարձակ դիմադրել կառավարչական բռնի սխտեմին... Չը նայած որ Centrum-ը այսպէս միշտ գտնւում է Սցիլլայի ու Խարիբդայի մէջ, նա յամենայն դէպս կարողանում է պահպանել իր դիրքը:

Այսպէս ընդհանուր առմամբ, կուսակցութիւնների մեծամասնութիւնը կողմնակից է կառավարութեան բռնած ընթացքին լեհական հարցում: Զարմանալի չէ հետեւեալը, որ լեհ-գերմանական յարաբերութիւնները ոչ միայն չեն մեղմանում, այլ նոյնիսկ հետզհետէ աւելի սուր կերպարանք են ստանում: Եթէ լեհերը իրանց կողմից ձեռք են առնում ամեն միջոց կասեցնելու գերմանացումը, Պրուսսիան ևս յետ չէ մնում, նա ամենայն մոլեռանդութեամբ նորանոր րեպրեսիւ միջոցների է ձեռնամուխ լինում...

Այսպէս անցեալ 1902 թ. սկզբներում նա պահանջեց Լանդտագից 250 միլլիոն մարկի փոխառութիւն գերմանացման գործը շարունակելու համար լեհական դաւաճներում:

Յայտնի է, որ դեռ 1886 թ. իշխան Բիսմարկի օրով Պրուսսիան հիմնեց Պոզնանում մի մարմին «գաղթականական յանձնաժողով» (Ansiedelungs kommission) անունով. նրա նպատակն էր հողեր, կալուածներ գնել լեհացիներից և մատչելի դներով ծախել այդ կալուածները գերմանացիներին: Այս իսկ պատճառով յանձնաժողովը պէտք է աշխատէր գերմանացի գիւղացիներ գրաւել դէպի Լեհաստան, ամեն կերպ զիւրացնելով նրանց գաղթականութիւնը: Կառավարութիւնը սկզբից յանձնաժողովի տրամադրութեան տակ դրեց 100 միլլիոն մարկի գրամագլուխ: 1898 թ. յանձնաժողովը նորից 100 միլլիոն մարկ պահանջեց, իսկ անցեալ տարուայ սկզբին, ինչպէս վերև յիշեցինք, հարկ եղաւ նոր խոշոր փոխառութիւն անելու, այն է՝ 250 միլլիոն մարկ:

Պրուսսիայի Լանդտագը չովինիստական ոգեւորութեամբ ընդունեց կառավարութեան առաջարկը, և այդպիսով յանձնաժողովը ստացաւ իր պահանջած խոշոր գումարը:

Յանձնաժողովի արդարեւ եռանդուն դործունէութեան հետեանքը ամենից առաջ այն եղաւ, որ Լեհաստանում լեհական

հոգերի զները յանկարծ սաստիկ բարձրացան: Պարզ է թէ ինչու: Ընդհանուր տնտեսական օրէնք է, որ երբ մի որեւէ բանի պահանջը աւելանում է, մինչդեռ առաջարկութիւնը մնում է անփոփոխ, այդ բանի զները, բնականաբար, բարձրանում են: Այս իսկ պատճառով տեղի են ունեցել մի շարք այսպիսի դէպքեր. ծայրայեղ անկման հասած լեհ կալուածատէրը կարողացել է կրկնակի զնով ծախել յանձնաժողովին իր հողերը և ստացած փողով նախ աղատուել հին կալուածի վրայ կուտակուած պարտքերից և ապա մի նոր աւելի լաւ կալուած գնել գերմանացիներէց... Այսպէս, կառավարութեան այդ զարմանալի ձեռնակութեան ամբողջ հետեանքը այն է եղել, որ լեհական հողերի քանակը փոխանակ պակասելու, աւելացել է, և լեհ տարրը տնտեսապէս փոխանակ նուազելու, աւելի զօրեղացել է:

Ահա ինչպէս է նկարագրում այդ գրութիւնը մի նախկին պաշտօնեայ, որ ծառայել է 70-ական թւականներին Պոզնանում և լաւ ծանօթ է տեղական պայմաններին հետ:

«Գաղթականական յանձնաժողովը—ասում է նա—գործել է բոլորովին անդիտակցաբար յօդուտ լեհերի: Լեհ աշխուականների մեծամասնութիւնը՝ զէսլի գեղի ու չոպլ կեանքը ունեցած իր հակումների նորհիւ, մօտ էր արդէն անանկութեան ու պատուաւ ածուրդի հանել իր կալուածները: Բայց ահա հոսեցին պրուսսական միլիտները, որպէսզի լեհերի հողերի վրայ գերմանացիներ բնակեցնեն, և պարտքի տակ ընկած մագնատները շտապեցին օգտուել բարեյաջող հանգամանքներից. նրանք լաւ գներով ծախեցին իրանց հողերը և ապա կամ նոր կալուածներ գնեցին կամ ստացած փողով արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ սկսեցին...»

Աւելի հետաքրքիր է մի ուրիշ նորագոյն և թերեւ աւելի հեղինակաւոր վիպութիւն, որ պատկանում է նորերս իր պաշտօնը թողած Պոզնանի քաղաքապետիս Վիտինզին (Witting):

«Անտարակոյս է ու յայտնի փաստ, ասում է նա, որ գերմանականութիւնը (Պոզնանում) յետադիմում է. նա, ով պնդում է հակառակը, ինքնախաբէութեան մէջ է ընկնում. ոչ, գերմանականութիւնը յետ է գնում, բացարձակ յետ...» *)

Արդ, եթէ 16 տարուայ պատմական անդրդուելի փաստերը խօսում են բացարձակ ընդդէմ յանձնաժողովի գործունէութեան նպատակայարմարութեան, ապա ի՞նչն է—թերեւ հարցնեն զարմացած ընթերցողները—ստիպում Պրուսսիայի կառավարութեան ամենայն սառնասրտութեամբ դէն չպրտել այդչափ խոշոր գու-

*) S. 85 Vorwärts, № 292. 1902.

մարներ: Այս հանելուկը ունի մի պարզ լուծում: Նախ ի նը-
կատի պիտի առնել, որ այդ փողերը բացառապէս լին ժողովրդի
դրականից են դուրս գալիս, որպէս պետական տուրքեր. ապա,
որ մի շարք մարդիկ, զիտաւարապէս մեծ ու փոքր պաշտօնեա-
ներ, ուղղակի նիւթապէս չահագրդուած են վերոյիշեալ ձեռ-
նարկութիւնների մէջ, աշխատելով պղտոր ջրում ձուկ որսալ...
վերջապէս, որ յանձնաժողովը, թէև շատ դանդաղ ու միկրոս-
կոպիկ չափերով, բայց և այնպէս կարողանում է կատարել իր
երկրորդ ֆունկցիան՝ դերմանացիների գաղթականութեան գոր-
ծը: Համաձայն կանցիէր կոմս Բիւլօի վկայութեան՝ *) մինչև
1901 թ. վերջը յանձնաժողովը ձեռք է բերել 164,000 հեկտար**) հող,
որոնցից 100,000 հեկտար ծախուած են Լճաատան գաղ-
թած 4700 գերմանական զիւղացի ընտանիքներին, իսկ մնա-
ցած 64,000-ը դեռ սպասում է նոր գաղթականների արևմուտ-
քից... ***)

Ինքը պետական կանցլէր կոմս Բիւլօն, որին գերմանա-
կան մամուլը շատ իրաւացի անուանում է der Mann kleiner
Klugheiten (փոքրիկ խելքի տէր մարդ),—ահա թէ ինչպէս մո-
տիւներով էր պնտճառարանում 250 միլլիոն մարկի փոխառու-
թեան անհրաժեշտութիւնը Պրուսսիայի Լանդաագում անցեալ
մայիս ամսին.

«Հարցը, ինձ թւում է, այսպէս է դրուած.

Իրաւունք ունենք արդե՞ք մենք այնպիսի օրինական մի-
ջոցներ ձեռք առնել որոնք անհրաժեշտ են Պրուսսիայի միա-
պետութեան ապահովութեան ու ամբողջութեան համար: Իմ
կարծիքով, մենք ոչ միայն իրաւունք ունենք, այլև պարտաւոր
ենք այդ անել (Շատ իրաւացի է—աջ կողմից): Մեզ համար
ինքնապաշտպանութեան մի պահանջ է՝ դիմել այնպիսի միջոցների,
որպէսզի կարողանանք խելդել լեհացիների հակապետական ա-
գիտացիան և ոչնչացնել նրանց ապագայի զառանցանքները...
Մենք պէտք է ձգտենք ամեն տեսակ միջոցներով ապահովել ու
բարձրացնել գերմանականութեան զարգացումը թէ նիւթապէս և
թէ կուլտուրապէս (կեցցէ՛—աջ կողմից)» ***)

*) Տես „Münchener N. Nachr.“ № 244.

**) Հեկտարը հաւասար է $\frac{11}{12}$ գեսետինի:

***) Պէտք է նկատել, որ գերմանացիք շատ սիրով չեն տեղափոխում
Լեհաստան. հարկ է լինում գանազան միջոցներ ձեռք առնել նրանց զբաւելու
համար: Սակայն գլխաւոր դժբախտութիւնը նրանում է, որ եթէ մի կողմից նոր
գաղթականներ են գալիս, միւս կողմից հները կամաց-կամաց հեռանում են, ան-
կարող լինելով ընտելանալ տեղական պայմաններին:

****) Տես „Münch. N. Nachr.“ № 244.

«Համաշխարհային փրկիստիայ» *) Բիւլօի փխրուն շովինիզմից թելադրուած այս խօսքերը պատշաճաւոր պատասխան ստացան ազատամիտ կուսակցութեան (Freisinnige Volkspartei) պարագլուխ Եւգենիյ Ռիխտերից։

Յայտնելով նախորդը, որ ինքը չէ համակրում Լեհերի Պրուսիայից բաժանուելու ու ֆեդերատիւ յարաբերութիւններ ստեղծելու ձգտումներին, ցոյց տալով, որ ամբողջ զազթակահական գործը չի հասնում իր նպատակին ու հանդիսանում է որպէս մի բացառիկ փրկասկար օրէնք, նա շարունակեց՝ դառնալով կոմս Բիւլօին։

«Ձեր պատճառաբանութիւնը ոչ այլին է, եթէ ոչ մի ֆէլիէտօն. նա այնպիսի տպաւորութիւն է թողնում, կարծես թելադրուած է մի ձիւնորեք, որ ձեւընթաց վազում է յարձակում գործելու, բայց ինքը եւ չէ խմանում իրօք լինչ պիտի կործանի... և ամբողջ արշաւանքը վերջանում է նրանով, որ սղորմելի ձիւնորը ճահճի մէջ է խրում (կեցցէ՛-ձախ կողմից)։ Այդ արդէն դերմանականութիւն չէ, այլ դեր-գերմանականութիւն»։ (Das ist kein Deutschthum mehr, das ist Ueberdeutschthum)։ **)

Ueberdeutschthum! Սրանից աւելի համապատասխան խօսք չէր գտնի բնորոշելու ոչ միայն Պրուսիայի, այլ և ամբողջ Գերմանիայի ներքին քաղաքականութիւնը։ «Deutschland, Deutschland über alles, über alles in der Welt!» ***)—ահա նոյն դերմանական շովինիզմի զազափարի փայլուն ձևակերպումը, որ տեղ է գտել աջգային հիմնի մէջ։

Մի երկու խօսք էլ ասե՛նք գերմանացի լեհատեսչների կազմակերպուած գործնէութեան մասին. առանց դրան անկարելի է ըմբռնել թէ լեհ-գերմանական յարաբերութիւնների ներքին զսպանակը (պրուժինը) ընդհանրապէս և թէ մի քանի դէպքեր մասնաւորապէս։

Մենք ի նկատի ունինք «հակատիզմը» ու «հակատիստներին»։

1894 թ. իշխան Բիսմարկի անմիջական ազդեցութեան տակ գերմանացի շովինիստները որոշեցին իրանց ոյժերը համախմբել ու կազմակերպուած միահամուռ կռիւ մղել «լեհական վտանգի» դէմ։ Այդ նպատակով նրանք հիմնեցին «Ostmarkenverein» («Արևելեան սահմանի ընկերութիւն») անունով մի ըն-

*) Գերմանական մամուլը այդպէս է անուանում կոմս Բիւլօին, հեղինակով նրա սովորութիւնը՝ խօսելիս յաճախ իշխել աշխարհօշտի փրկիստիաններին։

**) S. 85 „Münch. N. Nachr.“ № 244.

***) Գերմանիան, Գերմանիան ամեն բանից բարձր է, ամեն բանից բարձր է աշխարհիս երեսին!

կերութիւն, որ այսօր ունի իր ձեռքի տակ հարուստ նիւթական միջոցներ և սեպական օրդան՝ «Die Ostmark» անունով: Այդ ընկերութեան հիմնադիրներն էին Հանսեման, Կեննեման ու Տիգեման, որոնց անունների սկզբնատառերով այդ ընկերութեան անդամները «հակատիստներ» կոչուեցին:

«Ostmarkenverein»-ը սկսեց իր գործնէութիւնը 1894 թ. վերջերում և իր տենդային աշխատանքի շնորհիւ շատ շուտով մեծ հեղինակութիւն ձեռք բերեց թէ հասարակական և թէ կառավարչական շրջաններում: Հակատիստները պնդում են, որ Պրուսիայի կառավարութեան ձեռք առած բոլոր միջոցները՝ զօրային զերմանական տարրը Լեհաստանում ու զիմադրել լեհերի ազգայնական ձգտումներին, բաւական չեն: Լեհացիք, ասում են նրանք, ճշշում ու հարստահարում են Լեհաստանի զերմանացիներին, սպառնում են զերմանականութեան հետքերը անգամ ոչնչացնել, ձգտում եմ խախտել հիմնովին պետական միութիւնը: Հետեւաբար, աղանդը այդ վտանգի դէմ անհրաժեշտ է ծայրայեղ բեպրեսիւ միջոցներ ձեռք առնել: Այսպէս, չը պէտք է թող տալ լեհերին հրապարակական ժողովներում, հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ մայրենի լեզուով խօսել. պէտք է պահանջել, որ լեհական լրագրերը տպագրուեն երկու լեզուով՝ զերմաներէն ու լեհերէն. անհրաժեշտ է լեհացիներին նոր հողեր դնելու և սեփականութիւն ժառանգելու իրաւունքից զրկել, հարկաւոր է արգելել նրանց կառավարչական պաշտօններ վարել կայլն կայլն:

Այս ծրագիրը գլուխ բերելու համար հակատիստները չեն խնայում ոչ մի միջոց: Նրանք ճանապարհորդելով ամբողջ Գերմանիայում հրապարակական դասախօսութիւններ են կարդում «լեհական վտանգի» մասին, ժողովում են զրամական միջոցներ, ամեն կերպ նպաստում են զերմանացիների զաղթականութեանը դէպի Լեհաստան, բոյկոտ են կազմակերպում լեհերի առևտրի ու արդիւնաբերութեան դէմ կայլն կայլն: Այսպէս զրգրուելով ու պատրաստելով հասարակական կարծիքը, հակատիստները քաշում են իրանց ետևից նաև պրուսական կառավարութիւնը: «Հակատիգմը—ասում է «Frankfurter Zeitung»-ը—այն օրից երբ սկսեց ուղղութիւն տալ պաշտօնական լեհ-քաղաքանութեանը, դարձաւ մի հասարակական զօրաւոր ոյժ» *):

Սակայն այդ «հասարակական զօրաւոր ոյժը» ընդհանուր կուլտուրական տեսակէտից միմիայն քաղաքական ոյժ է: Հակատիգմի անբարոյականացուցիչ ազդեցութիւնը զերմանական

*) Տես «Wochenbl. d. Frank. Zeit.» № 32.

կեանքի վրայ՝ անտարակոյս է: Ամենից առաջ այդ նկատուում է Պրոխսիայի պաշտօնեաների, բիւրոկրատիայի վրայ:

Իւրաքանչիւր դերմանացի պաշտօնեայ՝ բժիշկ թէ փաստաբան, ուսուցիչ թէ դատաւոր, սպայ թէ հասարակ զինուոր, լեհական դաւաճները ոտ կոխելիս՝ «աղգային վսեմ զաղափարի» ներկայացուցիչ է իրան համարում. նա նայում է լեհ բնակիչներին վրայ վերինից ներքեւ, և շատ լաւ զգալով իր արտօնեալ դրութիւնը, չէ քաշուում մի կողմից կառավարութիւնից ամեն տեսակ դրամական աջակցութիւն պահանջել, միւս կողմից հաշածել ու կեղեքել, որչափ հնարաւոր է, լեհ աղգաբնակութիւնը: Այն, ինչ որ նրա համար պետութեան միւս մասերում անհնարին էր, այստեղ դառնում է հնարաւոր և նոյնիսկ խրախուսանքի արժանի:

Ի հարկէ՝ կան և արժանաւոր պաշտօնեաներ, որոնք «յանդգնում են» հակառիստների ուղղութեան դէմ բողոքել: Այդպիսիներից էր Պոզնանի հարկային տեսուչ Լոհնինգը, որ համարձակութիւն ունեցաւ անկեղծօրէն յայտնելու կառավարութեան, որ «նա համարում է հակառիգմը ու նրա ներկայ ազդեցութիւնը կորստաբեր Պոզնանի նահանգի եւ վնասակար գերմանականութեան համար»: Հակառիստները լուր են առնում այս մասին և զայրացած ու գրգռուած, անմիջապէս միջոցներ են ձեռք առնում հեռացնելու Լոհնինգին իր պաշտօնից: Նրանք ուղղում են մի շարք անստորագիր նամակներ Պրոխսիայի ֆինանսների մինիստրութեան, պահանջելով Լոհնինգի հրաժարեցումը: Մինիստրութիւնը թէև դէմ չէ այդ առաջարկին, սակայն դժուարանում է, ինչպէս հեռացնել մի պաշտօնեայի առանց որևէ «յարգելի» պատճառի, առանց որևէ «պատուաւոր» առիթի: Նա յապաղում է:

Բայց անհայդ դէպքից մի քանի ամիս չ'անցած՝ այդ առիթը ներկայանում է: Լոհնինգը փետրուարի 17-ին (1902 թ.) նշանում է մի նախկին Փելդֆելդելի աղջկայ հետ... «Հարկային տեսուչ և մի ինչ որ ֆելդֆելդելի աղջիկ... սա արդէն աւետան է, որ ու սահմանից դուրս է» — վրդովուած աղաղակում են Պրոխսիայի նեղ կաստայական ոգով տոգորուած պաշտօնեաները: «Այսչափ դեղեցիկ առիթ Լոհնինգի մէջքը կոտրելու համար այլևս հաղիւ թէ ներկայանայ» — որոշում են հակառիստները ու կրկնապատկում իրանց հռանդը: Տեղում են անընդհատ անստորագիր նամակներ ուղղած կառավարութեան ու նոյնիսկ իրան Լոհնինգին:

Սակայն Լոհնինգը այն մարդկանցից չէ, որոնք կարծում են, թէ մարդ միայն «հացիւ կեցցէ»: Նա անտես է առնում Իւպրիլ, 1903.

րան ուղղած սպառնալիքները և 4 օրից յետոյ հանդիսաւոր կերպով կատարում է իր պատկազրութիւնը: Բայց արդէն մարտի 4-ին Պրուսիայի ֆինանսների նախարարութիւնից պաշտօնապէս յայտարարւում է Լոհնինգին, որ «մինիստրը խիստ դժգոհ է, ստացել է մի շարք անստորագիր նամակներ և առաջարկում է հրաժարական տալ»: Լոհնինգը կտրուկ պատասխանում է, որ նախարարը կարող է նրան պաշտօնից զրկել, սակայն ինքը իր կամքով հրաժարական չի ներկայացնի: Մի քանի ժամանակից յետոյ ֆինանսների մինիստրը պարզ ու բացորոշ կերպով յայտնում Լոհնինգին. «Շնկատի առնելով, որ նա իր ամուսնութեամբ եւ ապա իր անհամակրական վերաբերմունքով դէպի կառավարութեան լեհ. քաղաքականութիւնը պարտազանց է գտնուել իր պաշտօնում եւ այլեւս չէ վայելում կառավարութեան վստահութիւնը, նա՝ մինիստրը, պահանջում է Լոհնինգից անմիջապէս թողնել իր պաշտօնը»... Կառավարութեան այս յայտարարութիւնից յետոյ Լոհնինգը հեռանում է:

Այսպէս, Լոհնինգը զոհ է դնում հակառիստների ստոր ինտրիգներին ու պրուսական բիւրօկրատիայի հակումներին: Բայց Լոհնինգը միակ զոհը չէ. հակառիգմի զոհերի թիւը Լեհաստանում հաշւում է տասնեակներով, որոնք անյայտ են մնում Գերմանիայի հասարակութեանը: Լոհնինգը միայն իր բարձր դիրքի չնորհիւ կարողացաւ պատռել հակառիստների զղած խիտ ցանցը և բանալ հասարակութեան առաջ Լեհաստանում տիրող կարգերի անմխիթար պատկերը...

Հասարակութիւնը սաստիկ զրգռուած՝ յարձակւում է հակառիստների ու կառավարութեան կողմից նրանց ցոյց տուած հովանաւորութեան դէմ. առողջամիտ մամուլը բարձրաձայն պահանջում է վերջ դնել նրանց ստոր ու անբարոյականացուցիչ գործնէութեանը. նա անդրդուելի փաստերով ապացուցանում է, որ ներկայ ըէփմը՝ նոյն իսկ զերմանական շահերի տեսակէտից, կորստաբեր ու մլասակար է. մի մոռանա՛ք, զգուշացնում է մամուլը հակառիստներին ու Պրուսիայի կառավարութեանը, որ «քամի ցանոզը փոթորիկ կը հնձի»:

Բաւականանք լեհ-պրուսական յարաբերութիւնների այս համառօտ նկարագրով: Մեր նպատակն էր միայն մի երկու փաստերով բնորոշել Գերմանիայի, ներքին քաղաքականութեան կողմերից մէկը, որ շատ ցայտուն կերպով երևում է լեհ-գերմանական յարաբերութիւնների մէջ:

QUIDAM

ԲԱԳՈՒԻ ՀԱՅ. ՄԱՐԿԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՌԻԹԻՒՆԸ 1902 Թ.

Քանի զարգանում է կեանքը, այնքան աւելանում են մարդկային պահանջները: Բայց հեշտ չէ այդ պահանջներին բաւարարութիւն տալը: Գոյութեան կռիւը, չըջապատող տըն-տեսական-սոցիալական պայմանները իրանց ուժգին հարուած-ներով դառնացնում են շատերի կեանքը, դժուարացնում են շատերի առօրեայ ապրուստը-գոյութիւնը, ուստի և առաջ է դալիս բարեգործութեան կարևորութիւնը իբրև մի պալիատիւ միջոց: Եւ այդ միջոցը շատ մեծ դեր ունի կատարելու այն քաղաքներում, այն կենտրոններում, որտեղ եռում է տնտեսական կեանքը, որտեղ սուր հակադրութիւնները՝ ծայրայեղ հարըս-տութիւնն ու չքաւորութիւնը կանգնած են իրար դէմ և օրե-յօր աւելի ու աւելի սուր կերպարանք են ընդունում:

Ահա մի այդպիսի կենտրոն է ներկայացնում և նաւթի աշխարհը—Բագուն իր բազմաթիւ նաւթահորերով, գործարան-ներով ու բազմամարդ ազգաբնակչութեամբ: Հասկանալի է ու-րեմն, թէ գործունէութեան սրբան յայն ասպարէզ է բացուած «մարդասիրական ընկերութեան» առաջ: Իսկ ի՞նչ է արել նա այդ ասպարիզում: Տեսնենք *):

Ընկերութեան գործունէութիւնը կենտրոնացած է եղել գլխաւորապէս երեք հիմնարկութիւնների՝ ճաշարանի, աշխա-տանքի ստան և գրադարան—ընթերցարանի շուրջը: Բացի դը-րանից նա բաժանել է և մշտական ու միանուագ նպաստ-ներ:

Մշտական նպաստների համար դիմում արւում է ընդա-

*) Տեղեկութիւնները քաղում ենք նորերս լոյս տեսած «1902 թ. տեղե-կադրից»:

մենը 1202 անգամ, որոնցից 1198-ին բաւարարութիւն է ար-
րուած, բաժանելով 6091 ր. 63 կոպ.:

Միանուագ նպաստ տրուած է.

Մնունդի համար . . .	147 անգամ.	889 ր. 82 կոպ.
Ճանապարհածախսի . . .	257 »	1651 » 99 »
Բժշկութեան	65 »	243 » 20 »
Թաղման	39 «	249 » 45 »
Բնակարանի	24 »	121 » 10 »
Հագուստեղէնի . . .	22 »	154 » 80 »
Օժիտի	10 »	176 » — »
Գործիքների	14 »	139 » — »

Ընդամենը 578 անգամ 4,534 ր. 16 կոպ.

Այդպէս ուրեմն մշտական և միանուագ նպաստների հա-
մար ամբողջ տարեշրջանի ընթացքում ծախսուած է ընդամենը
6091 ր. 63 կ. + 4534 ր. 16 կ. = 10,625 ր. 79 կոպ.:

Ճաշարանը մատակարարել է 51,341 ճաշ, որ ընկերու-
թեան վրայ նստել է 5,213 ր. 14 կոպ., այսինքն միջին թւով
իւրաքանչիւր ճաշը 8,92 կոպ., որ զոյացել է հետեւեալ ձևով.

Հաց	3,41 կոպ.
Միս	1,52 »
Կերակրի մթերք . . .	1,90 »
Ռոճիկ և տան վարձ .	2,09 »

8,92 կոպ.

Աշխատանքի տունը զբաղմունք է տուել 144 կանանց,
145 տղամարդկանց և 525 երեխաների—ուրեմն ընդամենը 814
հոգու: Կանայք աշխատել են գլխաւորապէս կարի և ձկնորսա-
կան ցանցեր պատրաստելու բաժանմունքում, տղամարդիկ՝ խձուժ
(պակլիա) մաքրելու և կաղմարարական բաժանմունքում, իսկ ե-
րեխաները զբաղվել բոլոր բաժանմունքներում բացի խձուժի բա-
ժանմունքից: Աշխատողների ընդհանուր թիւը եղել է օրական
միջին թւով 46 հոգի, որոնց օրավարձը տատանուել է 4,39
կոպ. մինչև 29,03 կոպ. կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ իւրաքանչիւր
աշխատող ստացել է միջին թւով 16,71 կոպ. և ձրի ճաշ ու առա-
ւօտները թէյ-հաց, որ ընկերութեան վրայ նստել է օրական
11 կոպ.:. Ուրեմն իւրաքանչիւր աշխատաւոր ստացել է ընդա-
մենը 16,71 կոպ. + 11 կ. = 27,71 կոպ. օրավարձ: Աշխատանքի
օրը տևել է ամառը—8 ժամ, իսկ ձմեռը—6 ժամ:

Աշխատանքի տան վրայ ընկերութիւնը ծախսել է 10,573
ր. 18 կոպ.:

Ընկերութեան պահպանած հիմնարկութիւնների շարքում

ամենանշանաւորը կարող է համարուել զրադարան-ընթերցարանը թէ իր կազմով և թէ կատարած դերով:

Դրադարանն ունեցել է (առ 1 յունուարի 1903 թ.) ընդամենը 9,155 անունով գիրք՝ 14,354 հատոր—13,689 ռ. 67 կ. արժողութեամբ: Դրանց թւում եղել են.

Ռուսերէն գրքեր . . .	7,735	հատոր	12,757	ռ. 21	կ. արժողութ.
Հայերէն » . . .	2,589	»	2,982	» 10	» »
Օտար լեզուներով . . .	53	»	133	» 04	» »
Ռուս. ամսագիրք . . .	3,421	»	5,689	» 20	» »
Հայեր. ամսագ. . . .	411	»	1,916	» 62	» »
Օտար լեզուներով . . .	145	»	211	» 50	» »

Ամբողջ 1902 թ. ընթացքում զրադարանը ձեռք է բերել ընդամենը 399 գիրք և ամսագիր՝ 1,152 ռ. 59 կոպ. արժողութեամբ: Այդտեղ էլ ամենամեծ տեղը բռնել են ռուսերէն գրքերը և ապա հայերէն ու օտար լեզուներով:

Դրադարանի բաժանորդների թիւը եղել է 878, որոնցից 655 տղամարդ և 223 կին, իսկ ըստ ազգութեան՝ ռուս—337, հայ—337, հրէայ—110, գերմանացի—46, թուրք—15, լեհացի—14, վրացի—12, չեխ—3, ֆրանսիացի—2, օս—1 և սերբ—1: Պարագմունքի տեսակէտից բաժանորդների ամենամեծ տոկոսը կազմել են մասնաւոր ծառայութեան մէջ գտնուող անձինք, ապա ուսանողները, արհեստաւորները, ուսուցիչները և այլն:

Ամենից շատ վերցրել են գեղարուեստական գրականութեան վերաբերեալ գրքեր (81%), ապա լուրջ և գիտական բովանդակութեամբ գրքեր (10%) և պարբերական հրատարակութիւններ (9%): Ամենից քիչ կարդացուել են աստուածաբանական գրքեր, իսկ ամենից շատ՝ վէպեր և մանր պատմութեան: Հայ հեղինակներից ամենից շատ կարդացուել են՝ Րաֆֆի, Պրնոչեան, Ծերենց, Աբովեան, Շիրվանզադէ, Լէօ և այլն:

Ընթերցարանում ստացուել են ընդամենը 67 պարբերական հրատարակութիւններ, այն է՝ ռուսերէն—44, հայերէն—16 և օտար լեզուներով—7: Յաճախողների թիւը եղել է 32,686, որոնց շարքում ամենագլխաւոր տեղը բռնել են հայերը, ապա ռուսները, հրէաները, վրացիները, գերմանացիները, յոյները, թուրքերը և այլն:

Դրադարան-ընթերցարանի պահպանութեան համար ընկերութիւնը ծախսել է 3033 ռ. 29 կոպ.:

Ամփոփելով բոլորը, ստանում ենք հետեւեալ պատկերը. ընկերութիւնը ծախսել է՝

Նպաստների համար . . . 10,625 ռ. 79 կոպ.

Աշխատանքի տան » . . . 10,573 ռ. 18 »

Ճաշարանի համար . . . 5,213 ր. 14 կ.

Գրադարան-ընթերցարանի » 3,033 » 29 »

Ընդամենը 29,445 ր. 20 կոպ.

Ընդհանրապէս նա մուտք է ունեցել (անդամավճարներ, գրամագլխի տոկոս, նուէրներ, պահեստի գրամագլխից և այլն) 110,644 ր. 78 կոպ., իսկ ծախս՝ 110,253 ր. 32 կոպ., ուրեմն մնացորդ առ 1-ն յունուարի 1903 թ.—391 ր. 46 կոպ. . .

Իսկապէս պատկանելի գործունէութիւն է դա առանձին վերցրած. բայց եթէ համեմատական չափ դնենք, այսինքն եթէ բարեգործութեան այդ քանակը համեմատենք տեղական պայմանների ու պահանջի հետ, այն ժամանակ կը տեսնենք, որ դա միայն մի կաթիլ է կարիքի ընդարձակ ուղիւնոսում, մի ողորմելի փշրանք է հարստութեան ճոխ սեղանից ընկած:

Ե.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Մեքաս Չահագիզեան. «Մի ԳԱՆԻ ԽՕՍՔ ԻՄ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ» . 63 եր., դ. 60 կ.
Մոսկուա, 1903 թ.:

«Աշուղի երգը որ պակսի, նէյնիմներ կ'ասի»:

Պ. Սմբատ Շահագիզեան վաղուց է սկսել նէյնիմներ ասել:

«Մի քանի խօսք»-ն՝ էլ նէյնիմ է, թէև ոչ ըստ էութեան, այլ միայն ըստ ձևի:

Ըստ էութեան՝ պ. Սմբատ Շահագիզեանի վերջին գրքոյլը վերին աստիճանի հետաքրքրական է և այդ պատճառով կրկնակի յաւալի է նրա նէյնիմական ձևը:

«Ի՞նչ անենք, որ փոքր ազգերը չը հալուեն ժամանակիս լայնափոր ու լայնաբերան քուրայի մէջ»:

Ահա այն հարցը, որ հեղինակը դնում է իր ընթերցողներին առաջ և որ ուղում է պարզել Եզոպեան ոճով:

Մենք ոչինչ չ'ունենք այդ ոճի դէմ, որ երբեմն անհրաժեշտութիւն է, բայց չենք կարող չը զարմանալ, որ մեր գրականութեան մէջ պատւաւոր տեղ ունեցող մի հեղինակ տըպում է մի գրքոյի, որ զուրկ է որեւէ գրական արժանաւորութիւնից:

Մեր լուրջ հեղինակներին մէջ չը կայ մի ուրիշը, որ այնքան անհոգ վերաբերուի իր գրուածքին, որքան պ. Սմբատ Շահագիզեան: Բաւական է ասել, որ երկար տարիներ Լազարեան ճամարանում հայկաբանութեան ուսուցիչ լինելուց յետոյ պ. Շահագիզեանը գրում է մի այնպիսի անկանոն պարբերութիւն, ինչպէս, օրինակ՝ «(Վահան Մամիկոնեան) վերջ ի վերջոյ նրանց (պարսից) Վաղարշ թագաւորին ստիպեց խաղաղութիւն հաստատել և իր պահանջած արտօնութիւնները ստանալ» (այնպէս որ՝ դուրս է գալիս, թէ Վաղարշ թագաւորն է արտօնու-

թիւներ ստացել, մինչդեռ, ընդհակառակը, Վահան Մամիկոնեանն է ստացել):

Այդպիսի անհոգ վերաբերմունք մի համբաւաւոր հեղինակի կողմից դէպի իր գրուածքը, կրկնում ենք, վերին աստիճանի ցաւալի է մանաւանդ այն պատճառով, որ գրքոյկի նիւթը էական կարեորութիւն ունեցող հարց է:

«Ի՞նչ անենք, որ փոքր ազգերը չը հալուեն ժամանակիս լայնափոր և լայնաբերան քուրայի մէջ»:

Շատ քչերն են մեղանում մտածում այդ հարցի մասին: Շատ քչերը՝ նոյնիսկ նրանցից, որոնք ի պաշտօնէ կոչուած են հանրային շահերը պաշտպանելու և հասարակութիւնը ղեկավարելու:

Մեր իմացական և վարիչ տարրերը մեծ մասամբ՝ կամ բարոյապէս դժուարած ու մտաւորապէս կապկացած կօսմօպօլիտներ են, կամ «ծառերի յետևից անտառը չը տեսնող» լիբէրալներ, և կամ չօլիքիստ պահպանողականներ՝ խօսքով ազգասէր, գործով ազդակեր:

Այդպիսի հանգամանքներում չի կարելի չ'ողջունել «Մի քանի խօսքի» նման մի գրքոյկ, ինչքան էլ նա անբաւարար լինի գրական տեսակէտից:

Տ. Յ.

Լ.—Ման. «ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ». հրատ. Լ. Բ. 32 եր., գ. 15 կ., Թիֆլիս, 1903 թ.:

Այն ժամանակ, երբ Ռուսոն փառաբանում էր բնական վիճակը և նդովում քաղաքակրթութիւնը, Վօլտէրը բացազանչում էր. «Ռուսոսի զբքերը կարգալիս՝ սիրտս ուղում է չորեքթաթ ման գալ»:

Դժուար էր աւելի փայլուն կերպով հեղնել այն, ինչ որ ծիծաղելի ծայրայեղութիւն էր Ռուսոսի հանճարեղ քարոզի մէջ:

Նոյն ծայրայեղութիւնը, նուազ տաղանդաւոր կերպով, մենք գտնում ենք ռուս նարօդնիկների գրուածքներում, որոնք իրանց արձագանքներն ունեցան նաև մեր գրականութեան մէջ:

Պ. Լ.—Ման.—ի պատկերը, որ, ի դէպ ասել, գեղարուեստական տեսակէտից թոյլ գրուածք է, մի այդպիսի արձագանք է, և ուշացած արձագանք:

Ասում եմ՝ ուշացած, որովհետև Ռուսաստանում նարօդ-

նիկութիւնը վաղուց կորցրել է իր ազդեցութիւնը, տեղի տալով նոր ուղղութիւններին, որոնք, նոյնքան իզէպլասէր լինելով, որքան նարօդնիկութիւնը, աւելի ճիշտ գաղափար ունեն սակայն պատմութեան ընթացքի և յառաջագիմութեան գործօններին մասին:

«Օտարութեան մէջ»-ի հեղինակը փառաբանում, երկինք է հասցնում գիւղացիներին, և խօսք չի գտնում քաղաքը և քաղաքացիներին պախարակելու համար:

Գիւղացիներին միակ պակասութիւնը՝ տղիտութիւնն է. ուրիշ ոչ մի պակասութիւն չ'ունեն նրանք: «Միակ քաղաքնում: Այնտեղ տիրում է կեղծութիւնը իր բոլոր զղուելի տեսակներով: Այնտեղ մոռացել են ճշմարիտ Աստծուն: Այնտեղ տիրում է փողապաշտութիւնը: Այնտեղ տիրում է նոր արծարծուած հեթանոսութիւնը, կռապաշտութիւնը: Այնտեղ այլևս Աստուած չը կայ. մարդիկ վաղուց երես են դարձրել նրանից, և պաշտում են մի նոր, ուրիշ աստծոյ—փողին»:

Այդպէս ուրեմն թող նղովուի քաղաքը, որի արդիւնքն է քաղաքակրթութիւնը, ինչպէս այդ երևում է թէ հայերէն, թէ եւրոպական (ցիվիլիզացիա) բառի ստուգաբանութիւնից: Թող նղովուի քաղաքը, որ լոյս է սփռում երջանիկ գիւղերում տիրող «խաւարի թաղաւորութեան» մէջ, և կեցցէ գիւղը, որ այնքան յաճախ ներկայանում է իբր ստրկութեան բուն, ուր հարիւրաւոր վզեր կռնում են մի վայտի առաջ, կեցցէ նահապետական կեանքը իր գայլ քրդերով և ոչխար «ֆլայով», կեցցէ թմբուլը իր խաչադռներով, կեցցեն բոլոր գիւղացիք, ի բաց չ'առած և նրանց, որոնք շահասէր կրօնափոխութեան կարապետներ են հանդիսանում մեղնում:

Թող չը կարծուի, թէ ես հիացած եմ քաղաքներից և քաղաքացիներից: Ես միայն կարծում եմ, որ այն, ինչին այժմ ձգտում են մարդկութեան լաւագոյն ոյժերը, աւելի մեծ չափով կայ քաղաքներում, քան գիւղում, և իրականանալու է գլխաւորապէս քաղաքացիների միջոցով, ինչպէս քաղաքացիների միջոցով է կառարուել այն բոլորը, որով այժմեան մարդկութիւնը տարբերւում է նախապատմական մարդկային նախիրներից:

Տ. 3.

Արշակ Հախվերդեան. «ՎՋՏԱՅԱՐ ՍՐՏԻՑ». 64 եր. գ. 20 կ. Թիֆլիս, 1902 թ.:

Պ. Արշակ Հախվերդեան բանաստեղծական ձիւք չ'ունի,

բայց զարմանալի յիշողութիւն ունի: Յիշում է, թէ ինքը ինչ-
պէս էր ծծում մօր կաթը:

«Եւ յիշում եմ այն օրերը,
Երբ քունդ էի խանգարում,
Երբ քո կաթով լի ծծերը,
Բերնէս չէի արձակում»:

(«Մայրիկիս»)

Հեղինակը «Վշտահար սրտից» բղխած է անուանում իր
ոտանաւորները, բայց ընթերցողը այդպիսի տպաւորութիւն չի
ստանում նրանցից:

Կարող է պատահել, որ ընթերցողն է մեղաւոր, այսինքն
այս դէպքում ես, որովհետեւ ուրիշ ընթերցողների հետ պ. Հախ-
վերդեանի ոտանաւորների մասին չեմ խօսել և ընթերցող ա-
սելով միմիայն ինձ եմ հասկանում:

Թող ուրիշները դատեն: Ահա նմուշներ «Վշտահար սրտի»
գեղումներից:

«Այն խոստումդ կարծում էի
Կը կատարես — դու ազնիւ
Եւ լի յուսով պաշտում էի
Քո պատկերդ ամեն տիւ»:

.

«Այժմ ի դուր տեղը տրտունջ՝
Գանգատում եմ ես անյոյս,
Է՛հ լաւ գիտես դու իմ մրմունջ,
Խորտակեցիր մի մեծ յոյս»:

(«Խորտակուած յոյսը»)

«Աղան դուրս եկաւ, բազմեց իր կառքում,
Նրա կինն էլ, իր փափուկ կողքին,
Կառքը սլացաւ շքեղ փողոցով,
Նրանց ծածկելու կեանքի խնջոյքում»:

(«Նմանութիւն»)

«Իմ դրօշն է ճշմարտութիւն,
Լինենք նրան հաստատուն՝
Կառաւարդ ու պինդ պահող,
Թէկուզ թափուի իմ արիւնն:
Թող մի մարդ էլ չատերի հետ,
Մաշուի, զոհուի պէս ասպետ,
Ճշմարտութեան փշոտ ուղին,
Քաղցր է ինձ ու սիղաւէտ»:

կարծես ազգային «հանճարեղ դիւյազներդու» Գրիգոր Բալասանցի «Ձգացմունքի» գոհարներիցը լինեն, այնպէս չէ:

Տ. Յ.

Ջերոմ Ջերոմ. ՆՈՐ ՑՆՈՐՔ, (պատմուածք). ազատ թարգմ. ուսեր. Գ. Մ.-
Չահնազարեանց, 30 եր. գ. 5 կ. Զուլի, 1902 թ.:

«Նոր ցնորքը» մի երգիծաբանութիւն է սոցիալիստների դէմ:

Պատմուածքի հերոսը մի երեկոյ ընթրում է «սոցիալիստների հասարակական ակումբում»: Ճոխ ընթրիքի ժամանակ լաւ կոն-ծում են և մեծ-մեծ խօսում «մարդկանց ապագայ հաւասարութեան և զրամագլխի հասարականացման մասին»:

Պատմուածքի հերոսը տուն է վերադառնում այդ խօսակցութիւնների ազդեցութեան տակ և քնում ու երազ է տեսնում, թէ ինչպէս է աշխարհս կերպարանափոխուել սոցիալիստների շնորհիւ:

Բոլոր մարդիկ հաւասար են: Բոլոր մարդիկ ստիպուած են նոյն բանն ուտել, նոյն ժամին ճաշել, նոյն ժամին քնել և այլն և այլն: Մի խօսքով, բոլոր մարդիկ ձանձրալիութեան չափ նման են միմեանց և բոլորն էլ պետական իշխանութեան ըստրուկն են:

Մարդկանց նոյնիսկ թոյլ չի տրուում տարբեր անուններ կրել: Նրանց զանազանում են թւահամարներով: Տղա-մարդկանց մէջքին զոյգ համարներ են գրուած, կանանց մէջքին՝ կենտ համարներ:

«Ինքնակամ լուացուելը խստիւ արգելուում է: Տէրութիւնը իր ձեռն է առել լուանալու գործը և զրա համար ունի որոշ գործակալներ, որոնք օրական երկու անգամ լուանում են իւրաքանչիւր մէկին»:

Մարդկանց ամեն կողմից հաւասարեցնելու համար տէրութիւնը կտրել է տալիս մեծ ոյժ կամ հասակ ունեցողների մի ձեռքը կամ ոտքը:

Եթէ մէկը չատ խելօք է, ուղեղի մի մասը զլխիցը հանում են:

Մարդկութիւնը անասունների մի նախիր է ներկայանում:

Ես չեմ կարդացել Ջերոմ Ջերոմի այդ գրուածքը, ուստի և չեմ կարող ասել, թէ «Նոր ցնորքի» մէջ պարունակուած հեղ-

նութիւններից որն է նրանք և որը՝ «աղատ թարգմանիչ» Գ. Մ.-Շահնաղարեանցինը: Մի բան միայն պարզ է, որ կամ Զերոմ Զերոմը, կամ պ. Մ.-Շահնաղարեանը, և կամ երկուսն էլ միասին ոչ մի գաղափար չ'ունեն այժմեան առաջաւոր կուսակցութիւնների իդէալների մասին:

Պ. Մ.-Շահնաղարեանցը հայերէնի մասին էլ քիչ գաղափար ունի, որովհետև матушка земля-ն թարգմանում է «մայր յամաք»:

Տ. Յ.

„Весь Кавказ“. — Иллюстрированный справочно-литературный сборникъ. Тифлисъ, 1903. ч. 4 руб. «Ամբողջ Կովկասը» — պատկերազարդ տեղեկատու-գրականական ժողովածու: Թիֆլիս. 1903. գինը 4 բուբլի:

Մեր առաջ դրուած է մի մեծածաւալ հատոր, որի բուն նպատակն է՝ «մանրակրկիտ և բազմակողմանի ուսումնասիրութեան ենթարկել Կովկասը»:

— Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ահագին գրականութիւնը, ասում են հրատարակիչներն իրանց առաջաբանում, ցրուած է պարբերական հրատարակութիւնների մէջ և չափքի է մատչելի ընթերցողների մեծամասնութեանը, այն ինչ երկրի կուլտուրական առաջադիմութեան շնորհիւ արագ զարգանում է զէպի այդ գրականութիւնն ունեցած հետաքրքրութիւնը:

Ահա այդ հասունացած պահանջին բաւարարութիւն տալու համար «Ամբողջ Կովկասի» հրատարակիչները նպատակ դրին իւրաքանչիւր տարի լոյս ընծայելու մի այնպիսի հրատարակութիւն, որը սեղմուած ձևով ծանօթացնէր ընթերցողներին Կովկասին վերաբերեալ այն տեղեկութիւնների հետ, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և արժանի են բազմակողմանի ուսումնասիրութեան...»

Նպատակը գեղեցիկ է. ծրագիրն համակրելի. տեսնենք ուրեմն, թէ հրատարակիչներն ինչ չափով ու ինչ ձևով են իրագործել իրանց խոստումը, որի մասին այնքան երկար ժամանակ յայտարարում էին լրագրերում:

Ժողովածուն բաղկացած է երկու գլխաւոր մասերից: Առաջին մասը պարունակում է օրացոյց և իրաւաբանական, փոստային ու վիճակագրական տեղեկութիւններ, իսկ երկրորդ մասում զետեղուած են մի շարք պատմական, գրականական, աղգագրական և տնտեսական յօդուածներ:

Առաջին մասը իր կոչմանը կարող էր ծառայել միայն այն

ժամանակ, եթէ նրա հաղորդած տեղեկութիւնները լինէին թարմ, ճիշտ և անմիջական աղբիւրներից քաղուած: Դժբաղդաբար այդպէս չէ: Օրինակ փոստային բաժնում ասուած է, թէ փոստով միանգամից 100 բուբլուց աւել չէ կարելի փոխադրել, այն ինչ այդ օրէնքը վաղուց արդէն փոխուած է, և այժմ կարելի է փոխադրել մինչև 200 ռ.:

Պարբերական մամուլի մասին խօսելիս յիշուած է, թէ Ռուսաստանում լոյս են տեսնում 775 հրատարակութիւն, այն ինչ այդ թիւը դեռ անցեալ 1902 թ. հասնում էր մօտ 1000-ի *): Ճապոնիայում լոյս են տեսնում մօտ 2000 զանազան ձևի լրագիրներ, իսկ բոլոր պարբերական հրատարակութիւնների թիւը ոչ թէ 2000 է, ինչպէս ասում է «Ամբողջ Կովկասը», այլ դրանից շատ աւելի **): Եւայլն եայլն:

Բայց դրանք շատ չնչին սխալներ են, կան աւելի խոշորները: Այսպէս օրինակ ասում է (եր. 43), թէ ամբողջ Բագուում միայն 8,494 բանուոր կայ, այն ինչ այդ թիւը եղել է ***)

1897 թ.—10,952

1898 » —13,705

1899 » —16,895

1900 » —21,253

Իսկ վերջին երկու տարիներում ամենաքիչը 15,000 —16,000:

Կարծում ենք այդ մի քանի նմուշները բաւական են տեղեկատու—վիճակագրական բաժնի մասին գոնէ մօտաւոր գաղափար կազմելու համար:

Դառնանք այժմ II մասին, որ ժողովածուի գլխաւոր հիմքն է կազմում:

Այդտեղ զետեղած յօդուածների ամենամեծ մասը վրացիների անցեալին ու ներկային է վերաբերում, կարծես միւս աղբիւրները՝ հայերը, ռուսները, թիւրքերը և այլն երկրի խորթ զաւակներն են և ոչ մի դեր չեն խաղում նրա տնտեսական—սոցիալական կեանքում:

Երևում է՝ ժողովածուի խմբագրութիւնն ինքը շատ խաղ հասկացողութիւն է ունեցել այդ կեանքի մասին: Նա «սոցիալական—տնտեսական» վերնագրի տակ զետեղել է մի քանի թըռուցիկ յօդուածներ «վրացիների անըաժանելի կայուածների», «Վրաստանում տարածուած վաչխառութեան», «հին Վրաստանի

*) Гинлейнъ: „Газеты и журналы всей Россіи на 1902 г.“

**) „Revue des Revus, 1901.“

***) „Труды съѣзда Нефтепромышленниковъ.“

եկեղեցական հողային յարաբերութիւնների» մասին և այլն. չէ մոռացել զետեղելու նոյն իսկ 1861 թ. արտասանած մի ճառ «վրաց ազնւականութեան նշանակութեան մասին», բայց ոչինչ չէ ասում Կովկասի տնտեսական կեանքի սիրտը կազմող նաւթային արդիւնագործութեան մասին, տնայնագործութեան, հանքագործութեան, զործարանների և արհեստների մասին: Եւ այդպիսի ձևով ուղում են «Կովկասը բազմակողմանի ուսումնասիրութեան ենթարկել»!?

Խմբագրութեան սէրը դէպի վրացիները այն աստիճանի է հասել, որ նա ուղեցել է նոյն իսկ մի խումբ վրացախօս հայերին էլ իբրեւ «անխառնուրդ վրացիներ» ներկայցնել: Նա Ա. Խախանովի բերանով՝ «վրացի յուսաւորչականներ» վերնադրի տակ ձգտում է հաւատացնել, թէ Քովկասի և Թիֆլիսի նահանգներում ապրող վրացախօս հայերը իրանց «սոմեխի» (հայեր) են անուանում միայն այն պատճառով, որ նրանք հայկական եկեղեցի են այցելում: Հեղինակի կարծիքով դրանք «լուսաւորչական վրացիներ են», և այդ հին երգը նա երգում է միայն կէս երեսի վրայ: Չէ որ այդքանն էլ բաւական է. լինչ հարկաւոր են փաստեր, դիտական վերլուծում, բարեխղճութիւն:

Ընդհանրապէս «Ամբողջ Կովկասը» մեծ է ծաւալով, բայց չատ փոքր ու աննշան իր բովանդակութեամբ, իր նիւթերի որակով: Յոդուածների մեծ մասը արտատպումներ են «Кавк. календарь»-ից, «Вся Россия»-ից և զանազան պարբերական հրատարակութիւններից ու հեղինակութիւններից:

Ժողովածուի վերջում գրուած են առանձին 50 թերթ պատկերներ, որոնց թւում և Գր. Արծրունու, Բաֆֆիի, Վեհափառ Հայրիկի և Աղայեանի պատկերները:

Վերջացնելով մեր խօսքը, մնում է ցանկալ, որ խմբագրութիւնը գոնէ հետեւեալ տարիներում աւելի լուրջ վերաբերուի դէպի իր սկսած գործը, հեռու մնայ թթու միակողմանիութիւնից ու ազգայնական նեղ ձգտումներից և ամեն կերպ աշխատի «Ամբողջ Կովկասը» դարձնել մի օգտակար ձեռնարկ մեր երկրի ուսումնասիրութեան համար:

Հակառակ դէպքում նա կը մնայ իբրեւ մի օգտակար Geschäft, իբրեւ ճարպիկ շահասիրութեան մի միջոց, բայց ոչ գրական արժէք ունեցող հրատարակութիւն:

Ե. Թ.

Բժ. Ա. Բուդոլֆեան. «ՔՈՒՆ ԵՒ ՆՐԱՋ», 110 հրես, 1 պատկերով. գինը 25 կոպ. Պետերբուրգ. 1903.

«Վայ այն ժողովրդին, ասում է գերմանացի հեղինակ Բեկկերը *), որի ընթացիկ կեանքում մեծ դեր են խաղում նախապաշարմունքն ու սնտրիապաշտութիւնը», դրանք մի առանձնայատուկ զօրութիւն ունեն, որ կապում-կաշկանդում է մարդկային միտքն ու քննադատութիւնը, որ շատ ու շատ չարիքների պատճառ են դառնում:

Դժբախտաբար մեզանում էլ դեռ բաւական խոշոր տեղ է բռնում չարիքների այդ աղբիւրը: Տղէտ ժողովուրդը անծանօթ լինելով գիտութեան խօսքին, դեռ հրաշքների շարքն է դասում բնութեան շատ ու շատ երևոյթներ, դեռ հաւատում է երազների ու տեսիլների զանազան սնտրիապաշտ բացատրութիւններին:

Իսկ ճարպիկ մարդիկ շահասիրական նպատակներից դժբախտա՞ծ օգտուում են տգիտութեան այդ ստոր հակումներից և զանազան միջոցներով շոյում-քաջալերում են ժողովրդի սնտրիապաշտութիւնն ու նախապաշարմունքը:

Մտէք մեր քաղաքների ու գիւղերի խուլ անկիւնները և դուք այնտեղ կը հանդիպէք մեծ հեղինակութիւն վայելող «զըրբայներին», «ֆալշլիններին» և «եղունդ աշողներին»:

Թողէք այդ անկիւնները, թերթեցէք մեր օրացոյցները և դուք կը տեսնէք, որ նոյնիսկ տպագրական խօսքի միջոցով—երազահան ու վիճակարան կոչուող յաւելումներով դրանք սնտրիապաշտութեան թոյն են մատակարարում հայ ժողովրդին:

Մի խօսքով չարիքն այնքան ակներև է, այնքան մլասա-կար, որ անհրաժեշտ է ամեն կերպ մաքառել նրա դէմ:

Ահա այդ տեսակէտից մի անգնահատելի զէնք է ներկայացընում պ. Բուդոլֆեանի ներկայ գրքոյկը՝ «Բուն և Նրադ»: Այդտեղ հեղինակը թեթև ու հանրամատչելի լեզուով բացատրում է, թէ ինչ է քունը, երազը, ցնորքը, լուսնոտութիւնը և էքստազը, թէ որոնք են դրանց պատճառներն ու հետեանքները, թէ որպիսի տգիտութիւն ու անմտութիւն է այդ երևոյթների մէջ հրաշք որոնելը, նախապաշարմունքով վերաբերուելը:

Դրքոյկին կցուած է մի նկար բաւական ֆանտաստիկ բովանդակութեամբ. ահա պատկած է հայուհին և երազ է տես-

*) J. Becker: „Aberglaube und Mystik im 19 Jahrhundert.“

նույն: Նրա առաջ պատկերանում են՝ կատարեղագործուած երկր-
րադործութիւն, համաշխատակցող-կոսկերատիւ բնկերութիւն-
ներ, դործարանի սեփականատէրեր դարձած բանուորներ, մա-
տաղ սերնդի կանոնաւոր դաստիարակութիւն, ծնողների հա-
մախմբումներ, առողջ ու երջանիկ ամուսիններ կային կային:

Գեղեցիկ հեռանկար է դա, բայց ամիսս, որ երազ է:

Ե. Թ.

Georg Brandes: «Armenien und Europa» 24 s. Genf. 1903. Գէորգ Բրան-
դէս. «ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ» 24 եր. Ժընեվ. 1903. գինը 40 սանտիմ.

Այս փոքրիկ գրքոյկն իր մէջ պարունակում է այն ճառը,
որ աշխարհահռչակ գրականագէտն արտասանել է Բերլինում
ներկայ թւականի փետրուարի 2-ին, Եւրոպայի Հայ ուսանողա-
կան միութեան հրաւերով:

Մի բուն բողոք է այդ ճառը—բողոք առ Եւրոպա: Բայց
միեւնոյն ժամանակ նա մի ջերմ կոչ է՝ ուղղուած ընդհանրապէս
Եւրոպական հասարակութեանը և յատկապէս դերմանացիներին:

«Ես մեծ նշանակութիւն չեմ տալիս մի հասարակ գրողի
խօսքին, ասում է անուանի հեղինակը, որովհետեւ չատ լաւ գի-
տեմ, որ քաղաքական մեծ հարցերում ոյժ ունեցողներից է
կախուած վճիռը: Բայց մեր օրերում նոյն իսկ այդ ոյժ ունե-
ցողները ստիպուած են ուշադրութեան առնել ուժգին և միա-
համուռ ձեով արտայայտուած հասարակական կարծիքը: Ահա
հէնց այդ պատճառով հարկաւոր է մի այդպիսի կարծիք զար-
թեցնել բոլոր երկրներում և մանաւանդ Գերմանիայում»
(եր. 3):

Դրանից յետոյ նա առաջ է քաշում հայկական մօտիկ ան-
ցեալի արիւնոտ էջերը, յիշում է այն գաղանթութիւնները, որ
վերջին տարիներում տեղի ունեցան Թիւրքահայաստանում, և
եղբակացնում է.

«Հայերը արժանի են մեր կարեկցութեանն ու օգնու-
թեանը նոյնիսկ այն դէպքում, եթէ բացի իրանց թշուառու-
թիւնից ուրիշ ոչինչ չ'ունենային»:

Բայց հայերը մի կուլտուրական ժողովուրդ են, աշխար-
հիս ամենահին ազգերից մէկը, որը մօտ չորս հազարամեայ մի
պատմութիւն ունի, որ քաղաքակրթութեանը մեծ ծառայու-

թիւն է մատուցել թէ իր բուն հայրենիքում և թէ մանաւանդ այդ հայրենիքից դուրս...

Հայաստանը Փոքր-Ասիայի Շվեյցարիան է»... (եր 14):

Այդ կարծիքն ապացուցանելու համար պ. Բրանդէս թընուցիկ կերպով մի քանի տեղեկութիւններ է հաղորդում հայազգի զինուորական ու քաղաքական գործիչներէ մասին և հայկական հին և նոր գրականութիւնից:

Վերջում նա խիստ դատապարտութեան է ենթարկում Գերմանիայի ներկայ քաղաքականութիւնը, «մի բացարձակ ոճրագործութիւն» է անուանում նրա բարեկամութիւնը արիւնքնուշտ Թիւրքիայի հետ և եզրափակում է իր խօսքը, ցանկութիւն յայտնելով.

«—Որպէսզի դոնէ գերմանական հասարակութիւնն ինքը պահանջէ իր կառավարութիւնից ապահովութիւն ու ազատութիւն հայ ժողովրդի համար»...

Բարի յանկութիւն, բայց կարող է արգեօք իրականանալ: Կարծում ենք՝ ոչ:

Ե. Թ.

1. Общественная борьба съ туберкулезомъ въ западной Европѣ и Россіи, А. И. Хатисова.
2. Какъ осуществить идею постройки санаторіи для туберкулезныхъ больныхъ на Кавказѣ, д-ра А. Хатисова.

Պ. ԲԺ. Ա. Խատիսովանի այդ վերնագիրներով դրած զեկույումները վերաբերում են տուբերկուլեօզի (բարակացաւի) դէմ մաքառելուն:

Ինչպէս յայտնի է, բարակացաւը ահագին զոհ է տանում մարդկութիւնից, մեռնողների $\frac{1}{4}$ կազմում են բարակացաւով հիւանդները: Եւ յաւալին այն է, որ մահը բարակացաւից լինում է գլխաւորապէս 20—35 տարեկան հասակում: Այդ հիւանդութեան ամենամեծ զոհ տուող նամանաւանդ աշխատաւոր, բանուոր դասակարգն է, որի առողջութիւնից կախուած է ամբողջ ընտանիքների ապրուստը. աշխատաւորի մահով ամբողջ ընտանիքը ընկնում է թշուառութեան մէջ: Մինչդեռ այդ սարսափելի ակտը բուժելի է իր սկզբնաւորական շրջանում: Բայց դրա համար հարկաւոր են յայտնի նպաստաւոր պայմաններ՝ թէ սնունդի, թէ օդի և թէ ֆիզիկական և հոգեկան կենցաղի կողմից:

Հիւանդի համար այդպիսի պայմաններ ստեղծելու մէջ է Շպրիլ, 1903.

գտնուում նրա բժշկութեան զբաւականը: Սակայն այդ պայմաններն ստեղծելը մի անհատի, մանաւանդ հիւանդի բանը չէ, այլ պահանջում է հաւաքական ոյժ:

Արեւմտեան Եւրոպայում, առաջի անգամ Անգլիայում 1841 թւականից, սկսեցին հիմնել սանատորիաներ (առողջարաններ), բարակացաւ ի հիւանդների համար: Այդ սանատորիաներն ունեն ահադին հասարակական նշանակութիւն, որովհետեւ նրանք իսկ որ կարողանում են դէմ դնել տուբերկուլեզի բացիւնների տարածման: Այժմ Անգլիայում կան 18 սանատորիաներ բարակացաւի համար, որտեղ կարող են պատասխարուել մօտ 6-7 հազար հիւանդ: Եւ դորա շնորհիւ վերջին 50 տարուայ ընթացքում Անգլիայում մահացութիւնը բարակացաւից պակասել է 24⁰/₀ տղամարդկանց մէջ և 40⁰/₀ կանանց մէջ:

Արեւմտեան Եւրոպայի բոլոր պետութիւններում ամբողջ ընկերութիւններ են կազմուել՝ բարակացաւի դէմ կռուելու համար. և կռուելու միջոցներից զլիաւորը հէնց սանատորիաներն են ճանաչուած: Բացւում են սանատորիաներ ոչ միայն հարուստ դասակարգի համար, որը միշտ հնարաւորութիւն ունի իր համար ստեղծել նպաստաւոր պայմաններ, այլ, որ գլխաւորն է, և աղքատների համար: Տասնեակ հազարաւոր անգլիական և գերմանական բանուորներ այժմ հնարաւորութիւն ունեն ամսեկան 4—5 ր.—ով բժշկութիւն գտնել ժողովրդական սանատորիաներում, որոնք կառուցուել են զանազան քաղաքներում, օր. Բերլինում, Լէյպցիգում, Ֆրանկֆուրտում: Մի քանի մեծ գործարաններ (օր. Կրուպպի, Շտումմի) նոյնպէս ունեն սանատորիաներ իրանց բանուորների համար:

Նոյն շարժումը սկսուել է այժմ և Ռուսաստանում: Թէ Ռուսաստանում մեծ կարիք կայ սանատորիաների—դա պարզ է նրանից, որ ամեն տարի Ռուսաստանում մօտ 1/2 միլիոն մարդ մեռնում է բարակացաւից: Մոսկուան և Պետերբուրգը բարակացաւի մահացութեան կողմից բռնում են առաջին տեղը ամբողջ երկրապնդում...

Եւ Մոսկուան այժմ, իր առատաձեռն նուիրատունների շնորհիւ, պատրաստուում է հիմնել մի սանատորիա 500 մարդու համար:

Պ. բժ. Խատիսեանը առաջարկում է սնանատորիաներ հիմնել Կովկասում ևս, մասնաւորապէս Թիֆլիսում, ուր կլիմայական պայմանները շատ նպաստաւոր են բարակացաւի հիւանդների համար:

Դրա համար նա մի գոծնական միջոց է ցոյց տալիս: Նա առաջարկում է, որ մի քանի քաղաքական ինքնաւարութիւն-

ներ և մի քանի մեծ հաստատութիւններ և ընկերութիւններ միանան և հաւաքական ոյժերով հիմնեն մի սահմանափակ 100 հոգու համար յայտնի պայմաններով:

Դժբախտաբար մեր քաղաքական ինքնավարութիւններից հազիւ թէ կարելի լինի այդպիսի քայլեր սպասել, քանի որ նոյնիսկ մեր ամենամեծ քաղաքները (Թիֆլիսը, Բազուկն) իրանց սովորական հիւանդներին անգամ չեն կարողանում բաւարարութիւն տալ: Պէտք է յորդորել, որ հասարակութեան ունենւոր դասակարգը առատ նուիրատուութիւններով իրագործելի դարձնէ այդ վերին աստիճանի անհրաժեշտ ձեռնարկութիւնները:

ԲՃ. Գ. ՍԱՐԳ.

ՍՏԱՄՔՈՔՍԻ ՊՏԱՐԸ (ստամոքսի մի քանի հիւանդութիւնները), կազմեց բժ. Վ. Օրլովսկի. մէկ պատկերով Պետերբուրգ. 1903 թ. դինն է 20 կող.

Այդ դրքայիւր ներկայացնում է բժ. Ա. Բուդուղեանի հրատարակութիւնների № 25: Նա կազմուած է հմուտ ձեռքով և ընթերցողին անխփի դադափար է տալիս թէ ստամոքսի ֆիզիոլոգիական գործունէութեան և թէ կատարր հիւանդութեան մասին, համեմատելով նրա հետ հեշտութեամբ չփոթուող ստամոքսի մի քանի ուրիշ հիւանդութիւնները:

Գրքայիւր կցուած է մի պատկեր, որը ներկայացնում է ստամոքսը, աղիքները, լեարզը և այլն:

Թարգմանութիւնը կատարուած է աջող: Գրքին կցած է բժ. Բուդուղեանի յառաջաբանը, որի մէջ բարի ցանկութիւն է յայտնուած, որ Թիֆլիսի, Բազուկի և ուրիշ քաղաքային վարչութիւններ և հիմնարկութիւններ բանան նորմալ ճաշարաններ, որտեղ աղքատ դասակարգը կարողանար ստանալ լաւ սնունդ. նա նոյնպէս փափաղ է յայտնում, որ մեղանում, ինչպէս Պետերբուրգում, հիմք դնուի այնպիսի մի հիմնարկութեան, որտեղից կարելի լինի ստանալ երեխաների համար մաքուր և լաւ կաթ:

ԲՃ. Գ. ՍԱՐԳ.

ՏՐԵՆՈՄԱ (վարակիչ աչքացաւ), փոխադրեց բժ. Ն. Տէր-Նսահան, 1902 թ. Ալեքսանդրով, գինն է 3 կող:

Մեղանում բժշկական գիտութիւնը ժողովրդականացնող գրականութիւնը աւելի բախտաւոր է, քան միւս մասնագիտու-

թիւնների վերաբերեալ գրականութիւնը: Ոչ մի մասնագիտութեամբ այնքան գրքեր չեն հրատարակուել մեզ մօտ, որքան բժշկութեան վերաբերեալ:

Մինչև այժմ մենք ունէինք բժշկական-առողջապահական գիտելիքները ժողովրդականացնող երկու բժիշկներ---Ա. Բուդուղեան և Վ. Արծրունի. այժմ ասպարէզ է դալիս բժ. Ն. Տէր-Իսահակեանը իր արդէն № 3 հրատարակութիւնով: Առաջին և երկրորդ գրքայինքը վերաբերում են ժանտախտին և զիֆտերիտին, իսկ վերջինը, «Տրախոմա» վերնադրով գրքայիլը՝ մեր երկրում շատ տարածուած աչքացաւին: Նա պարզ լեզուով բացատրում է ընթերցողին, թէ «ինչպէս պէտք է մարդիկ պաշտպանեն իրանց աչքերն այդ հիւանդութիւնից և չը վարակեն ուրիշներին»:

Բժ. Գ. ՍԱՐԳ.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Յ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Լ. — Ման, «Օտարութեան մէջ», Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 15 կոպէկ:
- 2) Ա. Հախալերդեան, «Վշտահար սրտից», բանաստեղծութիւններ, Թիֆլիս, 1902 թ., գինն է 20 կոպէկ:
- 3) Զէյթունցի, «Զէյթունի անցեալէն և ներկայէն», բ. մասն, Բարիդ, 1903 թ., գինն է 1 բուբլի:
- 4) Բժ. Ա. Բուդուղեան, «Քուն և երազ», մէկ պատկերով, Ս. Պետրբուրգ, 1903 թ., գինն է 25 կոպէկ:
- 5) Յով. Թադէոսեան, «Քուչուկ Նահապետի երգերը», Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 15 կոպէկ:
- 6) Ed. Bernstein, «Die Leiden des armenischen Volkes und die Pfeichten Europas», Berlin, 1902:
- 7) A. Vandal, «Les armeniens et la réformation de la Turquie», Genève, 1903:
- 8) Georg Brandes, «Armenien und Europa», Genf, 1903:
- 9) Francis de Pressencé, «L'Arménie et la Macédoine.»
- 10) Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան, Արդի լեզուագիտութիւնը, հատոր ա., Վրեննա, 1903 թ., գինն է 3 ֆր.:
- 11) Ե. ք. Ալիազեան, Ինքնուսուցիչ Հայերէն և Վրացերէն լեզուի, Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 20 կոպ.:

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱԾԽԱՐՀԻՑ

Անտեսանելի ճառագայթների մասին.

Էլեքտրականության հսկայական զարգացումը և բնագիտության այդ հրաշալի ճիւղի մէջ ամեն օր նոր ու սքանչելի երևոյթների գիտերը պէտք է ցոյց տային, թէ որքան առհիմն են այն յոռետեսների գուշակութիւնները, որոնք կանխօրէն սահմաններ են դնում մարդկային իմացականութեան առաջ...

Ըստ երևոյթին կարծես այդ յոռետեսները նաև հեռատեսներ են. չէ որ արդէ գիտութեան մէջ ընդունուած հիպոթէզներն և թէորիաները անգօր են լուծելու «նիւթի», «ոյժի» և «հոգու» էութիւնը: Սակայն չը պէտք է մոռանալ, որ բնագիտութիւնը համեմատաբար նոր է սկսել ընթանալ փորձի և գիտողութեան վրայ հիմնուած ճանապարհով, չը պէտք է մոռանալ, որ գիտական ենթադրութիւններն (հիպոթէզ) և տեսութիւնները (թէորիա) նրա համար լոկ օժանդակիչ, ժամանակաւոր չինուածքներ են, ինչպէս որ ճարտարապետի համար են՝ կառուցուող հսկայ շինութեան շուրջը տնկոտած գերաններն ու զրանց վրայ կապկպած տախտակները, որոնք անհրաժեշտ են բանուորների աշխատանքը զիւրացնելու համար միայն...

Գիտութեան մէջ հիպոթէզներն ու թէորիաները երբեք ո՛չ համբալինների աչքում անքննադատելի, անսխալական զողմանքի նշանակութիւն չեն ունեցել, թէկուզ նրանց հեղինակները հանճարներ լինէին: Բաւական է գիտութեան մէջ ճշտուեն մի քանի նոր ֆակտեր, որոնք չեն բացատրուում եղած թէորիաներով, և ահա արխիւը բայ է այդ անաշոգակ ենթադրութիւնների համար. մի կողմ է նետուում անպէտք զառած օժանդակիչը, իսկ փոխարէնը ստեղծուում է աւելի հաստատուն, եղած ֆակտե-

րին աւելի համապատասխան մի հիպոթէզ... Եւ այդպէս շարունակ առաջ է գնում դիտութիւնը, քայլ առ քայլ մօտենալով վերջնական ճշմարտութեան, որ նրա նպատակն է:

Գիտութեան անեղբոս ուղիւնոսից մենք մի փոքրիկ շերտ վերցնենք՝ օրինակով պարզելու համար վերևում մեր ասածը: «Մուրճում» տպուող յայտնի Բօլլէսի «Հրաշալի դար» գրուածքից էլ դիտէ մեր ընթերցողը, որ տաքութեան, լոյսի, մագնիսականութեան և էլեքտրականութեան երեոյթները բացատրուում են մի ինչ որ «տիեզերական եթերի» շարժումով: Մինչև այդ տեսութեան հասնելը շատ ուրիշ ենթադրութիւններ են արուել և թողնուել. այժմ հասել են «տիեզերական եթերին», որ այնուամենայնիւ գիւտ ևս չէ գոհացնում «բոլոր սկիզբների սկիզբը» գտնել խիղախող դիտութեան... Իսկապէս ինչ է ինքնըստինքեան այդ «ամենանուրբ, ամեն ինչ թափանցող և խիստ առաձգական» եթերը: Չը գիտենք, բայց չը պէտք է ասենք, թէ «չենք էլ իմանալու»: Եւ վերջին տարիների ընթացքում դիտութեան մէջ հաւաքուած ֆակտերն, նուրբ հետազօտութիւններով գտնուած նոր երեոյթները կարծես նշաններ են նոյն տալիս այդ հանելուկի լուծման...

Ինականաբար առանձին հետաքրքրութիւն պէտք է շարժեն այդ նոր ֆակտերն ու երեոյթները նաև մեր հայ ընթերցողների մէջ, որոնք կարծես հէքիաթից, հոգևորականութիւնից և դերեզմանաքարերից զէնը լոյս աշխարհ չեն ուզում տեսնել... Ի հարկէ՝ այդ բոլորը իրանց տեղը ունեն. յաւալին այն է, երբ մեզ պիտաւորապէս հետաքրքրողը հէնց դրանք են...

Նպատակ դնելով մեր ընթերցողներին հետաքրքրել այդ նոր ֆակտերով և երեոյթներով, մենք այս անգամ կ'աշխատենք ծանօթացնել նրան մի շարք «անտեսանելի ճառագայթների» հետ, որոնք պէտք է լոյս սփռեն բնութեան ամենամեծ դաղտներինից մէկի վրայ:

Ընթերցողը վերև յիշած «Հրաշալի դար»-ից էլ կարող է իմանալ, թէ ինչ բան է արեգակնային սպեկտրը: Յայտնի է, որ արեգակի ճառագայթը անցնելով ազակիւայ հատուածակողմի միջով՝ բաժան-բաժան է լինում և մութ սենեակում պատի վրայ տալիս ծիածանի դոյնով շողշողող մի շերտ կամ ստեկտր, որի աչքի ընկնող դոյներն են. կարմիր, նարնջային, դեղին, կանաչ, կապոյտ, մանիշակաւին:

Փորձը նոյն է տալիս, որ այդ սպեկտրը իր երկու հակառակ ծայրերին կից ունի համարեա իր երկայնութեամբ մի-մի անտեսանելի շերտեր ևս. մէկը իբրև սպեկտրի կարմիր մասի

շարունակութիւն (անդրակարմրագոյն), միւսը՝ իրբն սպեկտրի մանիշակային մասի շարունակութիւն (անդրամանիշակային)։ Այդ երկու աներեւոյթ սպեկտրներն զոյուծեան մէջ համադրուելու համար բաւական է ջերմաչափը պահել անդրակարմրագոյն շերտերում և լուսանկարչական թիթեղը՝ անդրամանիշակային մասում։ Ուրեմն, արեւոյիլը բացի մեր աչքին երևոյող ճառագայթներից ունի նաև անտեսանելի ջերմային և քիմիական ճառագայթներ, որոնք սակայն, իրանց բոլոր միւս յատկութիւններով, — բեկրեկումով, անդրադարձումով եայլն, — յար և նման են լուսաւոր ճառագայթներին։

Բայց աւելի հետաքրքրական են ուրիշ տեսակ աներեւոյթ ճառագայթները։ Դեռ 1862 թւականին Գերմանիայի բնագէտ Խոհան Հիտտորֆը և ապա անկախ նրանից հոլանդուոր անգլիացի գիտնական Ուիլիամ Կրուքսը ուշադրութիւն դարձրին էլեքտրական հոսանքի պարպումների ժամանակ բացասական բեւեռից (կատոդ) տարածուող ճառագայթների վրայ։ Վերջնելով չափազանց նոսրացած դադ պարունակող ապակեայ խողովակներ («կրուքսեան խողովակ») և դրանց մէջ էլեքտրական հոսանքի պարպումներ առաջացնելով՝ Կրուքսը գտաւ, որ բացասական բեւեռից կամ կատոդից հաղիւ նշմարելի ճառագայթներ են հոսում։ Այդ կատոդային ճառագայթները չեն նմանում սովորական տեսանելի թէ անտեսանելի ճառագայթներին. դրանք ոչ բեկրեկում են և ոչ անդրադառնում։ Կատոդային ճառագայթները աղդւում են մաքնիսից՝ չեղելով իրանց ուղղութիւնը։ Զարմանալին այն է, որ այդ ճառագայթները կպչելով կրուքսեան խողովակի պատերին՝ հաղորդում էին դրանց՝ մուլթ տեղում լուսավալելու յատկութիւն (Փոսփորեցնեցիւ)։ Կատոդային ճառագայթների ճանապարհին, խողովակի մէջ գրուած թեթեւ անիւները շարժւում էին կատոդին հակառակ ուղղութեամբ, կարծես հրուելով այդ ճառագայթներից։ Նշանաւոր է և այն, որ այդ ճառագայթները առարկաներին հաղորդում էին բացասական էլեքտրականութիւն...

Ահա հէնց այդ զարմանալի կատոդային ճառագայթներն էին, որոնցից դտնուեցան 1895 թւին աւելի ևս զարմանալի Բեռնտգենեան ճառագայթները։ Այդ ճառագայթների մասին «Մուրճի» ընթերցողը երևի որոշ պաղափար արդէն կազմել է՝ կարդալով «Հրաշալի դար»-ի 38-րդ երեսը, ուստի թողւցիկ ակնարկով կ'անցնենք, լրացնելով մի քանի կէտեր։ Բեռնտգենը աշխատելով Կրուքսեան խողովակի կատոդեան ճառագայթների վրայ՝ նկատեց, որ եթէ այդպիսի խողովակը դրսից պինդ փաթաթել սև ստուարաթղթով և մօտը պահել մի թղթէ էկրան

(պատասպար), որի մի երեսը ծածկուած լինի բարձր մետաղի որոշ բաղադրութեամբ, և էլեքտրական հոսանքների պարսպումներ առաջացնել խողովակի մէջ—մութ սենեակում էկրանը կը սկսի լուսափայլել. նոյն այդ երևոյթը կը նկատենք, եթէ գէպի խողովակը դարձնենք էկրանի նաև այն կողմը, որը չի կրում իր վրայ քիմիական բաղադրութիւնը: Ուրեմն, սև հաստ թղթի միջով անցնում են ինչ որ ճառագայթներ, մինչդեռ մինչև դրանց գտնելը մեզ յայտնի ամեն տեսակ ճառագայթների համար այդպիսի մի խոչընդոտ անթափանցելի էր: Այդ ճառագայթները ոչ բեկբեկում են, ոչ անդադարձւում, ինչպէս և կատողայինները, սակայն դրանց գլխաւոր տարբերութիւնը այդ վերջիններից կայանում է նրանում, որ դրանք անտարբեր են գէպի մագնիսը:

Ինչպէս կատողային ճառագայթների վրայ կատարած փորձերը դանել տուին բեռնադեռեան ճառագայթներն, այնպէս և այս վերջինների վրայ կատարած ուսումնասիրութիւնները երևան հանեցին դարձեալ նոր խորհրդաւոր ֆակտեր. 1896 թըւականի սկզբներում Ֆրանսիացի գիտնական Հանրի Բեկկերելը գտաւ, որ ուրան կոչուած մետաղը ունի յատկութիւն ինքն իրան, առանց նախապէս որեւէ աղբիւրից լուսաւորուելու, ամիսներ ու տարիներ շարունակ իրանից բեռնադեռեան ճառագայթներ արձակելու: Ուրանի այդ բաղիօակտիւ կամ ճառագայթաւոր յատկութիւնը այնքան մեծ սենսացիա արաւ գիտական շրջաններում, որ գիտնականները սկսեցին այդ ուղղութեամբ մի շարք փորձեր: Մե լեհուհի գիտնական (տիկին Կիւրի) իր ամուսնու հետ ուրանի հանքային մի բաղադրութիւն գտելով՝ գտաւ նրա մէջ մի ինչ որ նիւթ, որը հարիւր հազար անգամ աւելի զօրեղ կերպով էր արձակում այդ ընկկերեւեան ճառագայթները: Բանից դուրս եկաւ, որ նա գտել է մի նոր քիմիական տարր, մի նոր հազագիւտ մետաղ, այդ սքանչելի նորածին տարրը մկրտուեց լատինական ընդիյ *) անունով... Այդ բաղիւր այնքան զօրեղ կերպով է արտայայտում իր բաղիօակտիւ յատկութիւնը, որ նրա բաղադրութիւնը, խողովակի մէջ և դրսից սև թղթով փաթաթած անդամ, եթէ մօտեցնենք խփած աչքերին—աչքերը լցւում են պայծառ լուսով: Միթէ դարմանալի կը լինի, եթէ ասեն մեզ շուտով, թէ կոյրերն էլ սկսում են տեսնել...

Այդքան աներեւոյթ ճառագայթների գիւտերից յետոյ դարմանալի չէ սպասել, որ մարդկային միտքը եթէ գեռ հեռու է «բո-

*) Radius=ճառագայթ:

լոր սկիզբների սկիզբը» ճանաչելուց, նա յամենայն դէպս քայլ առ քայլ մօտենում է տիեզերքի ամենամեծ գաղտնիքներից մէկը՝ «տիեզերական եթերի» էութիւնը լուծելու գարմանալի սխրագործործութեան:

Թէ ինչ կապ ունեն Վերս յիշուած երևոյթները եթերային հիպոթէզի հետ—այդ մենք կը տեսնենք յաջորդ անգամ:

Լ. Ս.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

1. Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականությունը.

Այս ընդհանուր ակնարկից լետոյ դառնանք այժմ Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականությունը, քննենք նրա ֆինանսները, հիմք ընդունելով ֆինանսների մինիստր պ. Վիտտեի 1903 թ. համար կազմած և Նորին Մեծությունն անհատապես ընդունած զեկացումը, որի մէջ ասուած է *).

«Պետության համար ամենաանհրաժեշտ պահանջն այն է, որին բաւարարութիւն տալով կարելի է ապահովել պետության գոյութիւնն ու արտաքին անձեռնմխելիութիւնը: Հէնց այդ պատճառով էլ ազդեցունակութիւնը որոշ անհատական պարտականութիւններ է կրում և վճարում է հարկերի մեծ քանակութիւնը, դրա փոխարէն ստանալով մի գիտակցութիւն, թէ Նորին Մեծությունն իւրաքանչիւր հաւատարիմ հպատակը, նրա ընտանիքը, ունեցուածքը և հայրենիքը իր ինքնակալ պետի հովանաւորութեան տակ ապահով ու անվտանգ են արտաքին թշնամիներից: Եւ այդ գիտակցութիւնը թանգ ու բարձր է ամեն մի նիւթական բարիքից: Տնտեսական և մարդասիրական տեսակէտից պէտք է ցաւել, որ մարդկութիւնը դեռ չէ ըմբռնել, չէ համակուել ընդհանուր խաղաղութեան բարձր գաղափարով: Պէտք է խոստովանել, որ այժմ մենք գտնուում ենք մի երկաթէ օրէնքի ազդեցութեան տակ: Կուլտուրական պահանջներին բաւարարութիւն տալ միմիայն նրանով, ինչ որ կը մնայ երկրի պաշտպանութեան ծախսերը հոգալուց յետոյ—ահա այդ օրէնքը»

*) „Русская Мысль“, 1903, № 2, кр. 189.

Այդ բացատրութիւնից յետոյ հասկանալի պիտի լինի, թէ ինչու Ռուսաստանն այնքան խոշոր գումարներ է ծախսում զինուորական պէտքերի համար, թէ ինչու նրա զինուորական ծախսերն աճում են տարէցտարի: Ներկայ տարուայ նախահաշուով այդ ծախսերի ընդհանուր գումարը հասնում է 445,555,047 ռուբլու, այսինքը անցեալ տարուանից 23,620,960 ռուբլի աւել: Մի պատկառելի գումար, որի նշանակութիւնն աւելի պարզ կը լինի, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ ընդհանուր ծախսերի գումարը 1,473,732,862 ռուբլի է: Ինչպէս յայտնի է, Ռուսաստանի ազդարնակութեան թիւը մօտ 130 միլիոն է. ուրեմն իւրաքանչիւր ռուսահպատակ՝ զինուորական ծախսերի համար ուղղակի կամ կողմնակի հարկերի միջոցով վճարում է տարեկան մօտաւորապէս $3\frac{1}{2}$ ռուբլի: Բայց դա, ի հարկէ, չնչին գումար է, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ նա դրա փոխարէն ստանում է զիտակցութիւն, թէ իր ընտանիքն ու ունեցուածքը ապահով են արտաքին թշնամիների յարձակումներից:

Եթէ ներկայ տարեշրջանի նախահաշիւը համեմատելու լինենք նախորդ տարիների հետ, այն ժամանակ կը նկատենք խոշոր տարբերութիւն, այսպէս օրինակ՝ 1893 թվականի համեմատութեամբ ներկայ 1903 թ. բիւջէի ընդհանուր գումարը գրեթէ երկու անգամ աւելի է. իսկ անցեալ 1902 թ. համեմատութեամբ սովորական ծախսերի գումարը աւելացել է 104 միլիոն ռուբլով^{*)}: Մի պատկառելի գումար, որը լրացնելու համար անշուշտ հարկաւոր էր և եկամուտների աւելացում:

Այդպիսի աւելացում կառավարութիւնն սպասում է ըմպելիների պետական վաճառումից—36 միլիոն ռուբլի, երկաթուղիներից—16,7 միլիոն, մաքսային տուրքից—1,05 միլիոն, չաքարի հարկից—9 միլիոն եւ այլն: Ուրիշ խօսքով ասած՝ գլխաւորապէս աւելացրած կողմնակի հարկերով պէտք է ծածկուի ծախսերի պակասորդ գումարը: Մի փաստ, որ բաւական ընտրուած է Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականութիւնը: Ռուսաստանում առհասարակ կողմնակի հարկերը չափազանց խոշոր գումար են կազմում: Այսպէս օրինակ՝ ներկայ տարեշրջանում միայն ոգելից ըմպելիներից ստացւում է մօտ 56 միլիոն ռուբլի եկամուտ, չաքարահարկից—78,4 միլիոն, նաւթից—29 միլիոն, լուցկիից—7,9 միլիոն և այլն:

«Ալկոհոլը, ասում է յայտնի ֆիզիոլոգ Լանդուան, մի չար գն է, որ սիֆիլիսի հետ միացած ամբողջ ազգեր է ջնջել աշխարհից:» Ուրեմն ուրախալի երևոյթ պէտք է համարել, որ

*) „Вѣстникъ Европы“, № 2.

կառավարութիւնն իր կողմնակի հարկերով ուղղում է թանկացնել ոգելից ըմպելիները և դրանով սանձահարել «չար դէի» — ալկոհոլի ազդեցութիւնը: Սակայն այդ միջոցը իր բուն նպատակին կը հասնէր միայն այն ժամանակ, եթէ կառավարութիւնը դիւրութիւններ տար ոգելից ըմպելիների փոխարէն ուրիշ ըմպելիներ դործածելու: Դժբաղդաբար չը կան այդ դիւրութիւնները, որովհետեւ միւս կողմից չաքարի վրայ ծանրացած հարկը շատերի համար դժուարացրել է ամենասովորական խմելիքի — թէյի դործածութիւնը:

Միւս կողմնակի հարկերն էլ թեթեւութիւն չեն բերում ազդաբնակութեան համար, այլ միայն ծանրութիւն: Մասամբ այդ ծանրութիւնն է պատճառը, որ նոյն իսկ ամենաանհրաժեշտ առարկաներից շատերը դեռ յայն դործածութիւն չեն ստացել: Օրինակ. Ռուսաստանը և մասնաւորապէս Կովկասը նաւթի հայրենիք է համարւում, բայց չը նայելով այդ հանգամանքին, Կովկասի ազդաբնակութեան իւրաքանչիւր անդամ համեմատաբար աւելի քիչ նաւթ է դործածում, քան թէ ուրիշ երկրների բնակիչները: Այսպէս օրինակ՝ Անգլիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի և Կովկասի իւրաքանչիւր բնակիչը դործ է անել տարեկան միջին թուով հետեւեալ քանակութեամբ նաւթ *).

	Անգլիա	Գերմանիա	Ռուսաստան	Կովկաս
1896 թ.	33 ֆունտ.	40 ֆունտ.	11 ֆ.	8 ֆ.
1897 »	29 »	41 »	11 »	8 »
1898 »	39 »	40 »	12 »	9 »
1899 »	42 »	40 »	13 »	9 »
1900 »	42 »	41 »	13 »	11 »

Աւելացրէք դրա վրայ նաև այն հանգամանքը, որ Անգլիայում ու Գերմանիայում չափազանց տարածուած է գաղն ու էլեկտրականութիւնը, և այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, թէ Ռուսաստանն ու Կովկասը այդ տեսակէտից որքան յետ են մնացել: Դրա պատճառը մի կողմից ժողովրդի կուլտուրան ու տնտեսական պայմաններն են, իսկ միւս կողմից — կողմնակի հարկերը՝ ակցիզի ճնշումը:

Այդքանը կողմնակի հարկերի մասին:

* *

Դառնանք այժմ մաքսային խնդրին, որ նոյնպէս նշանաւոր տեղ է ընդունում տնտեսական քաղաքանութեան մէջ: Ինչպէս յայտնի է, Ռուսաստանը հետևում է պրոտեկցիոնիզմի սիս-

*) Տես „Труды XIV съезда нефтепромышленниковъ въ Баку. Докладъ М. Алибекова“.

տեմին, այսինքն բարձր մաքս նշանակելով՝ ուղղում է ճնշել ներմուծումը և դարգացնել արտահանումը և հէնց դրանով էլ դարկ տալ տեղական արդիւնադործութեան ու վաճառականութեան զարգացմանը: Ահա այդ սիստեմի շնորհիւ է, որ մաքսային եկամուտը այնքան բարձր աստիճանների է հասել: Ներկայ տարեշրջանի բիւջէով նախատեսուած է 98 միլիոնից աւելի մաքսային եկամուտ: Բայց ռըքան նպատակայարմար է այդ միջոցը:

Հարցը լուսաբանելու համար աւելորդ չի լինի համեմատել մի քանի առարկաների դները Ռուսաստանում և հարեան երկրներում: Այդ համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, *) որ առասպաւտակ սպառողը վճարում է աւելորդ՝ թէյի համար—մօտ 300%, ծախսով համար—600%, քարածութի—200%, թղթի—700%, գիւղատնտեսական մեքենաների—160% և այլն: Մեխի մէկ փութն արժէ Ամերիկայում 1 ռ.—1 ռ. 50 կոպ., իսկ մեղանում—4 ռ.—8 ռ.:

Պարզ է, որ այդպիսի տարբերութեան պատճառը բարձր մաքսն է, որից տուժում է սպառողը: Իսկ ինչ է չահում երկիրը դրա փոխարէն: Տեսնենք:

Թէև մաքսային բարձր սակագնի շնորհիւ բացուեցին բազմաթիւ նոր դործարաններ, թէև կառավարութիւնն ամեն կերպ աշխատեց նպաստել նրանց, բայց այնուամենայնիւ վրայ հասաւ տնտեսական տալանպը և կլանեց նրանցից շատերին, որովհետև առաջարկի համեմատ պահանջ չը կայ, որովհետև «վաճառանոցը» ապահովուած չէր: Հէնց այժմ էլ նշանաւոր դործարաններից շատերը իրանց գոյութիւնը պահպանում են միմիայն երկաթուղային պատուէրներով: Այսպէս օրինակ. անցեալ 1902 թ. երկաթագործարանները պատրաստել են մօտ 92 միլիոն ռուբլւո շոգեկառքեր, բեխներ, վադոններ և այլն: Ներկայ տարեշրջանում պատրաստելու են մօտ 107 միլիոնի **): Բայց չէ որ այդպիսի պատուէրները երկար շարունակուել չեն կարող: Ուրեմն հարկաւոր է աւելի լայն, ապահով ու մշտական վաճառանոց ունենալ. իսկ դրա համար անհրաժեշտ է մի կողմից մրցել արտասահմանեան արդիւնադործութեան դէմ, ապրանքներ արտահանելով հեռաւոր երկրներ, իսկ միւս կողմից ապահովայնել ներքին վաճառանոցը: Առաջին դէպքում Ռուսաստանը զրեթէ անգոր է, որովհետև նրա արդիւնադործութիւնը զեռ շատ խաի դրութեան մէջ է և անկարող է եւրոպական մրցմանը դիմանալ: Ուրեմն փրկութեան զլխաւոր յոյսը ներքին վա-

*) „Русскія Вѣкомости“.

**) „Курьеръ“, № 231.

ճառանոցն է, կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ տեղական ազգաբնակչության սպառողական ոյժը: Իսկ լինէ է ներկայացնում այդ ոյժը...

Ֆ. Ա. Շչերբինսկի իր „Крестьянские бюджеты“ խորադրով աշխատութեան *) մէջ ցոյց է տալիս, որ Ռուսաստանի գիւղական ազգաբնակչության իւրաքանչիւր անդամի տարեկան հաշւեկշիռը ներկայացնում է հետեւեալ մօտաւոր պատկերը.

Շկամուտ

Հացահատիկներից	18	р.	12	կոպ.
Խոտից, յարդից ու ծղոտից	8	«	16	»
Այգիներից, բանջարանոցից և այլն	2	»	63	»
Անասնապահութիւնից.	9	»	99	»
Արհեստներից	9	»	47	»
Ուրիշ աղբիւրներից.	7	»	26	»
Ընդամենը.	55	р.	63	կոպ.

Ծախս

Հացահատիկների համար.	18	р.	10	կոպ.
Անասունների կերակրի »	8	»	47	»
Բանջարեղ. և մրգեղ. »	1	»	30	»
Մսեղ. և կաթ. կերակր. »	3	»	90	»
Հողի կապալագնի »	1	»	02	»
Զանազան ծախսերի »	20	»	10	»
Ընդամենը.	52	р.	89	կոպ.

Այդպիսով աւելորդ գումար մնում է մօտ երեք բուրլի, որը և խկապէս ծախսւում է հարկերի համար: Բայց դա ոչ թէ աւելորդ գումար է, այլ խնայողութիւն: Տարեկան ամբողջ եկամուտը բաժանելով օրերի թւի վրայ՝ կը ստանանք $\frac{5563}{360} =$ մօտ 15 կոպ... ողորմելի գումար է դա նոյն իսկ ամենասակաւապետ ապրուստի համար, սակայն գիւղացին ստիպուած է զըրանից էլ խնայողութիւն անել ստիպողական հարկերը վճարելու համար: Իսկ եթէ այդ խնայողութիւնը չը բաւականացնէ, այն ժամանակ նա ընկնելու է վաշխառուի ճանկերը և դրանով փորելու իր կորստեան վիհը: Այդպէս է եղել գիւղացու դրութիւնը ութսունական թւականներին, զրեթէ այդպէս է և այժմ: Ուրեմն երկրի անտեսական կեանքը բարեկարգելու համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ այդ դրութիւնը բարուղբել, որովհետեւ դրանով կարելի է ազգաբնակչութեան սպառողական ոյժը բարձրացնել, իսկ այդ ոյժը մեծ զարկ

*) „Вліяніе урожаевъ и хлѣбныхъ цѣнъ“, томъ II.

կարող է տալ արդիւնադորձութեանն ու վաճառականութեանը:

Նկատուած է, որ լաւ հունձը զգալի չափով ազդել է նոյն իսկ արտաքին վաճառականութեան վրայ: Ռուսաստանը *).

արտահանել է				ներմուծել է	
1892 թ.	417	միլլիոն	րուբլու	ապրանք,	329 միլլիոնի
1893 »	539	»	»	»	388 »
1894 »	627	»	»	»	486 »
1895 »	638	»	»	»	468 »
1896 »	632	»	»	»	509 »
1897 »	662	»	»	»	480 »
1898 »	669	»	»	»	530 »
1899 »	570	»	»	»	561 »
1900 »	655	»	»	»	544 »
1901 »	684	»	»	»	495 »
1902 »	783	»	»	»	483 »

Ուրեմն վերջին տարին, այսինքն ամենալաւ հունձի ժամանակ, Ռուսաստանի արտահանման դումարը ներմուծման դումարից աւելի է եղել:

Իսկ բարձր մաքուր կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ մաքսային հովանաւորող սխտեմը չէ կարող օգտակար համարուել այդ ոյժի համար, որովհետեւ նա իր հովանավորութեան տակ է վերջը-նում միայն սակաւաթիւ ունեորներին—կապիտալիստներին, անուշադիր թողնելով ընդհանրութիւնը:

Ռուսաստանի ազդաւնակութեան մեծամասնութիւնը ներկայումս երկրագործ դասակարգն է կազմում, իսկ դրա գլխաւոր զբաղմունքը—գիւղատնտեսութիւնը, դժբաղդաբար, շատ աննախանձելի պատկեր է ներկայացնում: Յետամնացութեան ատիճանը գէթ մասամբ նկատելի դարձնելու համար բաւական է յիշել այն փաստը, որ Ռուսաստանում մէկ ղեւեաւոր տարածութիւնը բերում է տարեկան միջին թւով **) 38,8 փութ, արդիւնք, իսկ Բելգիայում—նոյնքան տարածութիւնը—128,5 փութ, Սնդլիայում—123,4 փութ, Նապոնիայում—115,7 փութ, Միացեալ Նահանգներում—83,2 փութ, Ֆրանսիայում—80,5 փ. Գերմանիայում—74,5 փութ և այլն:

Եթէ փոփոխութեան ենթարկուեն չրջապատող պայմանները, այն ժամանակ հնարաւոր կը դառնայ կամաց-կամաց կերպարանափոխել յիշեալ մոայլ պատկերը: Այդ տեսակէտից էլ բարձր մաքուր նպաստաւոր չէ կարող համարուել, որովհետեւ նա

*) „Рус. Мысль“, № 2, стр. 172.

**) „Петербург. Ведомости“, 1902, № 252.

թանկացնում է առօրեայ գործածութեան շատ նիւթեր և դրանով տնտեսական մի լուծ է դնում աղքատականութեան վրին:

*
* *

Ամփոփելով մեր բոլոր ասածները Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականութեան մասին, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ նա ամենամեծ առաւելութիւնը տալիս է այն պահանջներին, որոնց նպատակն է պաշտպանել հայրենիքը արտաքին թշնամիներից և ապահովել նրա ամբողջութիւնը: Հայրենի արդիւնագործութեանը զարկ տալու նպատակով նա ընտրել է մաքսային հովանաւորող սիստեմը, իսկ անհրաժեշտ ծախսերը հոգալու համար բացի դրանից լայն չափով սահմանել է և կողմնակի հարկեր:

Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականութիւնը քննադատողներից առանձնապէս հետաքրքրաշարժ է տնտեսագէտ Բուխի յօդուածը „Вѣст. Европы“ ամսագրի № 2—ում: Նա մանրրակրկիտ կերպով վերլուծում է հարցը, մատնանիչ է անում Ռուսաստանի ներկայ տնտեսական քաղաքականութեան պտկաաւոր կողմերը և առաջարկում է պակասեցնել—սահմանափակել մաքսային սակագինը և վերացնել կողմնակի հարկերի մեծ մասը, դրա փոխարէն առանձին հարկ նշանակելով եկամուտների վրայ, այսինքն սահմանելով եկամուտային հարկ:

Այդպիսով շատ եկամուտ ունեցողը շատ հարկ կը վճարէր, իսկ քիչը-քիչ, որով և մասամբ թեթեացած կը լինէր աղքատ դասակարգի հարկային ծանրաբեռնութիւնը:

2. Ռուսաստանի մաքսային նոր սակագինը:

Ինչպէս յայտնի է, շուտով լրանալու է Ռուսաստանի մաքսային դաշնադրութիւնը օտար պետութիւնների հետ, ուստի և հերթական հարց է դարձել մաքսային նոր սակագին որոշելը: Այդ սակագնից շատ մեծ կախում ունին արտաքին վաճառականութիւնն ու տեղական արդիւնագործութիւնը, ուստի և կառավարութիւնը առանձին ուշադրութիւն է դարձնում ինդրի վրայ:

Մինչև այժմ նա հետևել է հովանաւորող քաղաքականութեան և, ինչպէս երևում է արդէն հրատարակած նոր սակագրերից, սրանից յետոյ էլ ուզում է շարունակել այդ միևնույն քաղաքականութիւնը: Բարձր մաքսերով ճնշել արտասահմանեան մրցումը և պաշտպանել մայրենի արդիւնագործութիւնը—անա այդ քաղաքականութեան նշանաբանը: Այդ նշանաբանը բնիւթի կերպով աչքի կ'ընկնի, եթէ համեմատենք առաջուայ և այժմեան

մաքսային գները Այսպէս օրինակ՝ արտասահմանից ներմուծուող ապրանքների համար մաքս վերցնուած էր

	առաջ	այժմ
Հում սուրճի պուզից . . . 4	բարձր 50 կոպ.	5 բ. 85 կոպ.
Բոված սուրճի » . . . 6	» — »	9 »
Ծխախոտի » . . . 23	» 10 »	34 » 65 »
Ձկան սոսնձի » . . . 9	» — »	13 » 50 »
Մեղրի, դարեջր. » . . . 2	» 25 »	2 » 50 »
Կօշիկների մէկ ֆունտից. 1	» 50 »	1 » 95 »
Կանանց մետաքսէ		
Կօշիկների մէկ ֆունտից 2	» — »	3 » 90 »
Գերանդիների պուզից 2	» 10 »	3 » 60 *) »
Իւրաքանչիւր կառքից 198	» — »	240 » — »

Առաջ ուսերէն լեզուով արտասահմանում ապագրուած գրքերից վերցնուած էր մաքս պուզին 4 բ. 50 կոպ., իսկ այժմ 17 բարձր: Մեծ չափով բարձրացրուած է նաև բամբակէ և մետաղէ առարկաների մաքսը:

Առհասարակ նոր սակագների մէջ նշմարուած է մի առանձին ձգտում՝ բարձր մաքսերով ճնշելու գերմանական ապրանքների ներմուծումը: Եւ դա միանգամայն հասկանալի կը լինի, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ Գերմանիան էլ չուտով դործադրելու է մաքսային բարձր սակազին հաշահատիկների և առհասարակ գիւղատնտեսական մթերքների վերաբերմամբ:

Ռուսաստանը իւրաքանչիւր տարի ահապին քանակութեամբ հաշահատիկներ ու գիւղատնտեսական մթերքներ էր արտահանում դէպի Գերմանիա, իսկ այսուհետև գերմանական բարձր մաքսը զգալի չափով սահմանափակելու է այդ արտահանումը: Դա անտեսական մի հարուած էր Ռուսաստանի համար, ուստի և նա ուզում է մի փոխադարձ հարուած հասցնել Գերմանիային, ճնշելով նրա ապրանքների ներմուծումը:

«Ակն ընդ աւան» — այդ է ասում Ռուսաստանի մաքսային նոր սակազինը:

*) Իսկ ծովային ճանապարհով բերուածների համար 3 բ.:

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Մի քանի ընկերակցական ձեռնարկութիւններ Երեսնի նահանգում

Մեր ժողովրդի կեանքի մէջ այժմ նկատուում են մի քանի խնդրոյնական փոքձեր: Մեր մէջ մուտք են գործում նոր հոսանքներ, և մեր տնտեսական կեանքը կամայ-կամայ ենթարկւում է կերպարանափոխութեան: Առաջ են դալիս երիտասարդ ուժերի համախմբումներ, կազմոււմ են ընկերակցութիւններ՝ միացած ուժերով այս և այնտեղ գործ սկսելու նպատակով: Այսպէս օրինակ, Աշտարակ գիւղում բացուել է հասարակական բանկ, Վաղարշապատում հիմնուել է սպառողների ընկերութիւն, Իգդիրում ջանքեր են լինում կազմելու գիւղատնտեսութեան նպաստող մի ընկերութիւն, Ղամարլուի չրջանում կազմուելու վրայ է նոյնպէս մի ընկերութիւն, որը սակայն դեռ ևս չէ որոշել ձեռնարկութեան տեսակը, թէև տրամադրութիւնը աւելի սպառողների ընկերութեան կողմն է: Էջմիածնի մօտ Քեօրիալու գիւղում մի խումբ երիտասարդներ յղացել են միտք Աղը-գեօլից ջուր բարձրացնել իրանց 3—400 գեսեաւին հողերի համար կայն:

Այդ ձեռնարկութիւնները կարելի է բաժանել չորս տեսակների—1) սպառողական ընկերութիւններ, 2) հասարակական բանկեր, 3) գիւղատնտեսութեան նպաստող ընկերութիւններ և 4) արգիւնաբերող ընկերակցութիւններ:

Դրանից առաջին երկուսը որպէս հեշտ և գիւրին ձեռնարկութիւններ՝ արդէն սկսուել են: Այսպէս Վաղարշապատում արդէն սկսել է իր գործողութիւնը սպառողների ընկերութիւնը: 10 բուրլի վճարողը համարւում է անգամ՝ իրաւունք ու-

նենալով ընկերութեան խանութից ստանալ իրան հարկաւոր մթերքներ մատչելի գներով:

Աշտարակի գիւղում բացուած հասարակական բանկին 100 ր. վճարողը համարուում է անդամ՝ իրաւունք ունենալով բանկից դուրս բերել մինչև 600 բուբլի:

Աշտարակի բանկը բաց է թողել 12,000 բուբլի փոխառութիւն Ղզլթամուր գիւղի համայնքին, հնարաւորութիւն տալով նրան զնեղ գիւղը սեփականատէր աղալարից, հետզհետէ այդ պարտքը հանգցնելու պայմանով:

Իգդիրում մշակուել և ուղարկուել է պատշաճաւոր իշխանութեան երրորդ տեսակի ընկերութեան ծրագիրը, որը նըպատակ է դրել օգնութեան հասնել երկրագործ դասին և զիւղատնտեսութեան: Նա հայթհայթելու է երկրագործական զործիքներ և բացի այդ հանդիսանալով միջնորդ զիւղացու և զընտղների մէջ՝ հնարաւորութիւն պիտի տայ զարգացնելու բերքերի վաճառումը, որը ներկայ պայմաններում ենթակայ է վաշխառուների և հարստահարողների քմահաճոյքներին:

Եթէ մի ժամանակ առաջ վաշխառուն տոկոսով տուած փողը ստանում էր կալի ժամանակ ցորենով ու գարով, այդեկութի ժամանակ խաղողով և այլն, այժմ գիւղացին իր նեղ բոսկներում հարկերից, կոո ու բէգառից ազատուելու համար զիմելով վաշխառուին՝ փոխանակ տոկոսով և բարաթով փող վերցնելու, ամիսներ առաջ, գլխաւորապէս գարնան, ծախում է իր ապագայ բերքը—գարին, ցորենը, խաղողը, բամբակը, մի այնպիսի գնով, որ երևակայել չի կարելի: Բեքը առատ կը լինի արդեօք, թէ պակաս, գները էժան կը լինեն, թէ թանկ, այսպիսի հաշիւների մէջ մասնելու բոլորովին կարիք չը կայ, այդպիսի հեռաւոր հաշիւներ անմատչելի են զիւղացուն, իսկ հեռատես վաշխառուն այդ բոլորը չափել—ձեւելուց յետոյ ինքր որոշում է մթերքի գինը և սկսում է բաժանել կարօտ գիւղացիներին այսպէս անուանուած բամբակի, խաղողի, ցորենի, գարու փող և այլն:

Օրինակ, կորիզով բամբակի փող վերցնող գիւղացին պարտաւորուում է տալ իր ժամանակին պուղը 2 բուբլով, յաճախ դրանից էլ պակաս գնով: Երեք պուղ կորիզով բամբակից ստացուում է մի պուղ մաքուրը, այլ խօսքով բամբակի պուղը գնում են 6 բուբլ., այն ինչ վաճառուում է 9 ր.—10 ր. մինչև անգամ 11 ր.: Եւ: Խաղողը գնում են՝ 12—10 ր., նոյն իսկ 8 բուբլով խալվարը, մինչդեռ այդեկութիւն 15—16 ր. պակաս խաղող չի կարելի առնել: Այսպէս էլ ցորեն, գարի և այլն: Ուրեմն 5—6 ամիսների տոկոսը հաւասար է լինում գրամագլխին: Ահա

երկրագործ դասին այս քայքայող գրութիւնից աղատելու համար պէտք է օգնութեան հասնել նախ գրամական փոխառութեամբ չափաւոր տոկոսով՝ և ապա միջերկրների ժամանակ միջնորդ հանդիսանալ վաճառել օրուայ մաղանդով զիւղացու բերքը:

Ահա այն նպատակը, որը ընտրել է Իզդիրում կազմուող ընկերութիւնը. գովելի և միանշանայն նպատակայաբար ծրարագիր:

Ընկերութիւնները չորրորդ տեսակը, որը դեռևս գտնուում է ծրագրների չրջանում, վերաբերւում է համեմատաբար խոշոր, այն է գիւղատնտեսական և արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններին: Այսպիսի ձեռնարկութիւնը որքան էլ դժուարին և մեծ կապիտալ ու ձեռնհասութիւն պահանջող գործ լինի, այնուամենայնիւ նա շատ կարեւոր է մեր դեռևս բերքերով և արդիւնաբերութիւններով աղքատ գաւառների համար՝ մանաւանդ այն տեսակէտից, որ չնորհիւ երկաթուղու՝ արդէն մուտք են գործում մեր երկիրը օտար կապիտալիստներ և նրանք չուտ թէ ուշ իրանց ձեռքը անցկացնելու և շահագործելու են մեր սղուղաբեր հողերը իրանց արդիւնաբերութիւններով:

Հաւաքական կապիտալով կարելի է ջուր մատակարարել հազարաւոր դեսեսաին տարածութիւն պարունակող Սարգարաբատի և Սադարակի անապատներին, որոնք ընդունակ են ոսկի արտադրելու:

Գինեգործութիւնը կարող էր արդիւնաբերական մի խոշոր ճիւղ լինել:

Պարտիզպանութիւնը և առհասարակ պտուղների մշակումը կարելի էր այժմեան ընկած գրութիւնից մի ծաղկած գրութեան հասցնել:

Զիթապտուղներից և նոյն իսկ բամբակի կորելից կարելի է լաւ իւղեր պատրաստել:

Տնայնագործութիւնը, մանաւանդ գորդագործութիւնը շատ աւելի ընդարձակ չափեր կ'ընդունէր, քան այժմ:

Ինչպէս ամեն մի գործ, այնպէս և ընկերակցութիւնները ի հարկէ՝ կ'ունենան և անաջողութիւններ: Այդպէս երկու տարի առաջ Երևանում կազմուած Էկոնոմիա ընկերութիւնը Վեպսներից բաց թողեց մի տխուր յիշատակ: Մեղրիի սպառող ընկերութիւնը՝ որքան լսել ենք, անաջողութեան մէջ է: Մի թեթիւ փորձ երկու տարի առաջ տեղի ունեցաւ Նոր-Բայաղէղում, որը սակայն անաջող անցաւ: Մի խումբ մարդիկ մի որոշ գումար վեր գալով՝ բացին գորգագործութեան մի արհեստանոց: Ենթադրած վաստակից զատ՝ նպատակ

էին դրել ոչխարի բրդով հարուստ այդ շրջանում զարդացնել
 դորդադործութիւնը: Սակայն արհեստանոց կռաւարող մասնա-
 դէա Մաղբեցի այդէա մի պարսիկ կին աշակերտուհիներին հետ
 վարուել չը կարողացաւ, միւս կողմից գործերի վաճառման հա-
 մար չուկայ չը կար, և մի երկուջաննալաստ պայմաններ սառցը-
 րին ձեռնարկողներին, և սկսած դեղեցիկ գործը դադարեց դեռևս
 սկզբնական շրջանում:

Օրդուբադում 1902 թւականին օրդուբադցի Հաջի-Մահմէդ-
 Ղուլի Միրզաբէգովի նախաձեռնութեամբ բացուել է մի գոր-
 ծարան—ապրելումի թելերից զանազան գործուածքներ պատ-
 րաստելու: Օրեկան պատրաստուում է 50 արչին գործուածք:
 Այդ փորձը ցոյց է տալիս, որ տնայնագործութեան այդ ճիւղն
 ևս ընկերակցութիւնների շնորհիւ կարող է զարգանալ մեղա-
 նում:

Ա.-Դ.Պ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մոյրեցնող մամուլի վսակաւոր դերը.—Ռուս նացիոնալիս-անխտէմիսներ.—Քիշինէւի հրեական ջարդը.—Նացիոնալիս-անխտէմիս ամենատաժառուսաց քերքի կաշառակերութիւնը.—„Новое Время“-ի աջողութիւնը.—„Русская Мисль“ ամսագրի վաճառման հարցը եւ նրա խկական խմբագրի դուրքիւնը.—Թուրքերէն լեզուով լոյս տեսնող «Զարֆը Ռուս» քերքը.—Կրօնական եւ մշաւոր կապ.—Միջնակարգ դպրոցների մասին որոշում.—Նոր լեզուների գործնական պատասխաններ միջնակարգ ուսումնարաններում.—„Кавказь“—ը Սոյիի դիպի մասին.—„Правит. Вѣстн.“—ը Պեւ. իգ. բժ. Ինսիսուսի յուզմունքների մասին.—Պ. պ. Ա. Մանրաշեանի եւ Մ. Արամեանի դրամական նուէրները.—„Правит. Вѣст.“ Քիշինէւի անկարգութիւնների մասին.—Բարձրագոյն հրամաններ.—Կարգադրութիւններ մամուլի վերաբերեալ.—Պաշտօնից հեռացրուած քաղաքացուիս.—Նախկին ոսիկականպեւ Զաքարիի դադապարտումը:

Մամուլը հասարակական-քաղաքական կեանքում երկսայրի սրի դեր է կատարում. մեծ բարիքների հետ նա կարողանում է և մեծագոյն չարիքների պատճառ լինել, մանաւանդ երբ հանգամանքները նպաստում են մոլորեցնող մամուլին ծածկուել «հայրենիքի միակ հարաւատ զաւակներին» և «ուղղափառ կրօնի պաշտպաններին» զիմակի տակ: Սխառմատիկաբար կեղծելով ճշմարտութիւնը, ստեր և զրպարտութիւններ տարածելով իրանց գրական հակառակորդների դէմ, ստուծիւն ներշնչելով դէպի նոյն պետութեան օրէնքների տակ ապրող այլազգիները—այդ նեղ ազգասէրները կամ շովինիստները, որ նոյնն է իէ նաջիոնալիստները, բոլոր երկրներում հանդիսանում են յետադիմութեան և անարդարութեան ջատագովներ: Աւելի վտանգաւոր է դառնում նրանց գործունէութիւնը, երբ պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կարգերի զօրութեամբ հասարակական կարծիքը զեկավարող դեր չէ կատարում և նախաձեռնութիւն չ'ունի օրէնսդրական-վարչական գործերում: Այդ հանգամանքներում աւելի դժուար է լինում մաքառել մամուլի վնասակար ազդե-

ցութիւնների դէմ: Եւ ահա օրէցօր, կաթիլ-կաթիլ թունաւորում են իրանց գրուածքներով անարդարութեան և խաւարի ներկայացուցիչները տգէտ ու նախապաշարուած ամբողի մտածողութիւնը, աւելի ևս խոր կերպով արմատացնելով նրա մէջ հին դարերից մնացած անմիտ նախապաշարմունքները:

Մի այգլիսի ցաւալի միջնադարեան նախապաշարմունք է բրիտոնեանների վերաբերմունքը դէպի հրէաները: Տգէտ ամբողիսը ի միջի այլոց հաղար ու մի առասպելներ է պատմում այն մասին, թէ հրէաները գողանում են քրիստոնեայ մանուկներին և զրանց արիւնով բաղարջ պատրաստում... Եւ ահա դանւում են մամուլի դործիչներ, որոնք տարիներ շարունակ զրգոում են ամբողը այդ ընդունակ և հալածուած ցեղի դէմ: Ռուսաստանի մայրաքաղաքների թերթերից հակահրէական պրոպագանդով հռչակուած են „Новое Время“, „Свѣтъ“ Պետերբուրգում, և „Московскія Вѣдомости“, „Московский Листокъ“ Մոսկուայում, ամսագրներից՝ „Русскій Вѣстникъ“ (Վելիչկօի): Յաւալին այն է, որ ձրի փողովրդական գրադարան-ընթերցարաններում թոյլատրուած են հէնց այդ թերթերը... Գաւառական թերթերից Բեսսարաբիայում ամենատարածուած լրագիրն է „Бессарабенецъ“, որի հրատարակիչ-խմբագիր Կրուչեւանը մի կատաղի հակահրէական է: Այդ պարոնը կարող է իր անձը դասել պ. պ. Սուվորինի, Կոմարովի, Գրինգմուտի և Վելիչկօի՝ այդ փառաւոր թթու աղգասէրների և օտարակերների շարքում:

Հինգ տարի շարունակ իր թերթի մէջ Կրուչեւանը գրողում էր ուղղափառներին հրէաների դէմ, և ահա այս տարուայ Զատիկական տօներին նա և նրա հետ ամբողջ աշխարհը տեսան այդ զղուելի պրոպագանդայի սոսկալի հետեանքները:

Սիրոյ և հեղութեան Ուսուցիչ Քրիստոսի յարութեան տօները Քիչինսէի հրէաների համար դառան չարչարանքների և ջարդի սոսկալի օրեր, ուղղափառ ռուս ամբողը մի շարք քառմանի բարբարոսութիւններ կատարեց իր համաքաղաքացի հրէաների զլխին: Ականատեսները պատմում են զարհուրելի ֆակտեր:

Զարդից յետոյ Քիչինսէը այնպիսի տեսք էր ստացել, որ կարծես այդ քաղաքը թշնամու աւերումների լինէր մասնուած, համարեա բոլոր հրէական տներն ու խանութները, թէ քաղաքի կենտրոնում և թէ ծայրերում, քարուքանդ են արուած, աւերառութեան ենթարկուած: Չեն խնայել նաև քաղաքից դուրս գտնուած հրէական այգիները և ամառանոցները: Փողոցներն ու կառուրները ծածկուած են բարձերից և զօշակներից թափուած փետուրներով: Աւերմունքի են ենթարկուել հրէական սինագոգ-

ները, ուր մոլեզնած ֆանատիկոսները չեն յարգել նոյնիսկ ս. գրքերը:

Ջարդից փխտուել են զլիաւորապէս աղքատ հրէաները: Վնասը միլլիոններով է հաշւում: Ջարդողները կահկարասիքի կտորներով և մահակներով հարուածներ են եղել հասցնում, բնորելով անպաշտպան հրէաների խեղճ գլուխները: Սպանուած են հրէաներից 45 հոգի, հիւանդանոցում անյոյս դրութեան մէջ պառկած են 60 հոգի և վիրաւորուած են մի քանի հարիւր: Պատմում են, թէ կատաղած ուղղափառները հրէաներին դցում էին երրորդ յարկից փողոցների սալայատակների վրայ: Եղել են և կանանց բռնաբարելու դէպքեր...

Երեք օր շարունակ Քիշինեւի փողոցներում շրջում էին ջարդողները, բաժանուելով 10—20 հոգուց բաղկացած խմբերի, որոնց հետեւում էր հետաքրքրուողների բաղմութիւն: Ասում են, որ այդ հանգիստականները, որոնց մէջ և «խնտելիդեաններ», խրախուսում էին այդ բարբարոսութիւնների հեղինակներին: „Русс. Вѣд.“, С.-Петербург. Вѣд.“ և „Новости“ լրագրների թղթակիցները, ինչպէս և Քիշինեւի քաղաքային Դուման, վկայում են, որ տեղական պոլիցիան իրան չատ թոյլ էր պահում այդ անկարգութիւնների ժամանակ: Դեռ Զատիկից երկու շաբաթ առաջ քաղաքում յամառութեամբ լուրեր էին պատում «ջոճներին ջարդելու» նախապատրաստումների մասին: „Кіевлянинъ“ թերթը ասում է. «Բոլորովին անհասկանալի են երևում տեղական իշխանութիւնների անզօրութիւնը և անկարգադիր վարմունքը»: „Русское Слово“-ի ասելով՝ «Քիշինեւի Դուման իր արտակարգ ժողովում միաձայն որոշեց դադմել ներքին դործոց մինիստրի ուշադրութիւնը տեղական պոլիցիայի թոյլ դործունէութեան վրայ և զօրեղացնել պոլիցիական վերահսկողութիւնը ապագայում»:

Կրուչեւանները այժմ կարող են հրճուել իրանց քարոզների փայլուն հետևանքներով: Ասենք՝ այդ ախլի պարոնները, իրանց ներկայացուցիչ Սուվորինի նման գիտեն ճարպիկ կերպով դուրս պրծնել անախորժ գրութիւններից, թէև ոչ միշտ միատեսակ աջողութեամբ: Այգպէս, Սուվորինի կամակատար Բուլդակովը, որ անցեալ տարուայ վերջում մի արշաւանք էր սկսել „Новое Время“-ի մէջ՝ բաղմաթիւ թերթերի հրատարակիչ Բամիի դէմ, այժմ լուրջ կերպով մեղադրուած է ուղղակի կաշառակերութեան մէջ: „Новое Время“-ի խմբագրութեան վրայ մի շարք նման մեղադրանքներ են սկսել տեղալ ամեն կողմից... Այդ լրագրի աշխատակիցներից մէկը, պ. Չերմանը, այժմ հեռացուել է խմբագրութիւնից, որովհետև համարձակուել է երևան

հանել պ. խմբագրի արարքները: Բուլղակովը իրան արդարա-
յրենելու համար այժմ կեղտ է քսում իր աշխատակիցներից մի
քանիսի վրայ: Խմբագրութիւնից արտաքսուած Չերմանը իր
պատիւը վերականգնելու համար այլ պէնք չի գտել, բայց շուն
ծեծելու մտրակից... Եւ մարտի 15-ին «Новое Время»-ի խմբ-
ագրատան առաջ տեղի է ունենում մտրակով մենամարտու-
թիւն, սուրուղմուց խմբագիր Բուլղակովի ու Չերմանի մէջ...

Չը նայած այդ լուրը սկանդալներին, Սուվորինը և իր հետե-
ւողները շարունակում են մեծ աջողութեամբ իրանց նացիոնա-
լիստական—անախիմիտական միասխանիզուր չէ Ալեքսէյ Սուվո-
րինը իր կեանքի երկար տարիների փորձով մօտից ուսումնասի-
րել ամբսխի հողերանութիւնը, որով աջողութիւնը ամեն ինչ մօ-
ռացնել է տալիս. ով է հարցնում, թէ ինչ ճանապարհով ես
նիւթական այժ ձեռք բերել: Շատ ճարպիկ մարդ է Սուվորինը.
դաւառական ուսումնարանի այդ նախկին ուսուցիչը և զանա-
զան թերթերի դաւառական թղթակիցը յետոյ դառնում է մայ-
րաքաղաքի մի տարածուած թերթի սրամիտ ֆելիետոնիստ ու
պամֆլետիստ: Իսկ 1876 թւականից ձեռք բերելով «Новое
Время»-ն՝ նա թողնում է և՛ չափաւոր լիբերալութիւնը ու կամայ-
կամայ դառնում հզօր քամիների ուղղութեամբ տատանուող
մի եղեգն, որ զիտէ հանդամանքներից և ամբոխի նախապաշար-
մունքներից չահուել. թթու ազգասիրութիւնն ու օտարակերու-
թիւնը ընդհանրապէս և հակահրէականութիւնը մասնաւորա-
պէս դառնում են նրա ճարպիկ գրական գեշեփանքի առարկան:
Հետեանքը նիւթական կողմից փառաւոր էր. «Новое Время»-ն
այժմ ամենատարածուած թերթն է. նա ունի 60 հազար բաժա-
նորդ...

Երբէք այսպիսի նիւթական աջողութեան ի հարկէ չէր
կարող հասնել վիկտոր Գոլյուշի նման մի հրապարակախօս,
չը նայած իր զիտական լուրջ պատրաստութեան (նախկին պը-
րոֆէսոր) և լայն մարզասիրական ու ազատասիրական սկըզ-
բունքներով սոգորուած հրապարակախօսութեան: Նա 20 տարի
շարունակ ղեկավարել է «Русская Мысль» ամսագիրը: Այժմ,
ինչպէս երևում է, Վ. Գոլյուշը ստիպուած պէտք է լինի թողնել
այն ասպարէզը, որին նա նուիրուած էր իր ամբողջ էութեամբ,
մոռանալով հասարակական ծառայութեան մէջ իր անձնական
չահերը:

«Նշմարւում է մի զրական աղէտ,—գրում են «С.-Пет.
Вѣд.» թերթին Մոսկուայից—ծախւում է «Русская Мысль»
ամսագիրը: Այդ վաճառումը արդէն ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ,
և գործի շահի տեսակէտից ցանկալի է, որ այդ բանի մասին

որքան կարելի է շատ անձինք իմանան Ամստերդամի հրատարակիչ-խմբագիր Լավրովին, որ վճակ է հրատարակութիւնը ծախել, արդէն արուել են մի քանի լուրջ առաջարկութիւններ, ի միջի այլոց Մոսկուայի մի խումբ ժուրնալիստների կողմից, որոնք ցանկանում են «Русская Мысль»-ը հրատարակել պայերով: Այդ առաջարկութիւնը, ի հարկէ, շատ լաւ է, սակայն հազիւ թէ նա ժպտայ նրանց, որոնք զիտեն ամսագրի ներքին կողմը: Ոչ ոքի համար դադանիք չէ, որ «Р. М.»-ի իրական խմբագիրը Վ. Ա. Գուլյեն է: Նա վարում էր օրգանը 20 տարի՝ լինելով ամսագրի ներկայացուցիչ նաև մամուլի գործերի գլխավոր վարչութեան առաջ: «Рус. Мыс.» թէ իր նիւթական թէ բարոյական ազդուլթեամբ ամբողջապէս պարտական է Վ. Ա. Գուլյենին, որ կարողացաւ ամսագրի շուրջը միջնորդ ատեղծել: Ի հարկէ, ամսագրի ուրիշի ձեռք անցնելը կարող է խմբագրութիւնից Գուլյենի հեռանալու պատճառ լինել: Ասում են, թէ «նախագրւում այդպիսի հետեանք», Վ. Ա. Գուլյենը երգուեալ հաւատարմատար է դրուել: Պէտք է ցանկալ, որ այդ լուրերը չ'արդարանան, և որ ամսագիրը մնար նրա ձեռքում, ու իրապէս նրան ստեղծեց և զրոշանոց վարձատրութեամբ՝ բառացի հասկացողութեամբ՝ առանց կռայած մէջքը ուղղելու՝ աշխատելով, գրեց այդ ամսագիրը մամուլի չիտակ օրգանի պատուանդանի վրայ:

Բնականաբար, ներկայ հասարակական պայմաններում գրական գործիչները, նոյնիսկ ուսական կեանքում, կատարելով այնպիսի մաշոզ և պատասխանատու աշխատանք, ինչպիսի է իրական խմբագրի պաշտօնը, չի կարող յայտ ունենալ այնպիսի նիւթական աղահոլութիւն ձեռք բերելու վրայ, ինչպէս հետեութեամբ այդ իրադրութեամբ է ուսու պեղարուստական խոշոր տաղանդների կեանքում,—բայց և այնուամենայնիւ սարսափելի ապերախտութիւն կը լինի, եթէ իսկապէս ստիպուած լինի գրական ասպարիզում իր երիտասարդ աշխուր սպառած մարտնչողը իր կեանքի վերջալուսի մօտ լոկ հայր ինքրի համար, աշխատել ոչ իր ձգտումներին համապատասխան ասպարիզում: Ցաւալի իրականութիւն, որ Սուվորինսկիին դարձնում է միլիտնատէր, իսկ Գուլյեններին ընդ միշտ թողնում է ինտելիգենտ պրոլետարի գերում...

Այդպիսի հեռանկար միշտ պէտք է աչքի առաջ ունենայ հասարակական գործիչը և մեղանում... Բնականաբար աւելի ևս ծանր պէտք է լինի մամուլի աշխատաւորների վիճակը մեղանից անպատ կուլտուրայէս ստոր թուրքերի մէջ: Այդ երկի լաւ գիտէ Թիֆլիսում մարտի 30-ից լոյս տեսնող թուրքական «Շարքի-Ռուս» թերթի հրատարակիչ-խմբագիր Մոհամմէզ Շախ-

տախտինսկին, որ որոշ անուն ունի և՛ իբրև տեղական ուսման թերթի աշխատակից: Խօսել այն մեծ կուլտուրական նշանակություն մասին, որ պէտք է ունենայ այդ միակ թուրքական լրագրի թէ թուրքերի մտաւոր առաջադիմութիւն և թէ առհասարակ ամբողջ Անդրկովկասի համար, որի ազգաբնակչության ամենատուար, միևնոյն ժամանակ և ամենախտուար մասը թուրքն է—նշանակում է կրկնել մի անվերճելի ճշմարտութիւն:

Մեզ հարկան թուրքերը մինչև այժմ իրար հետ կապուած էին կրօնական նեղ կապերով. այժմ աւելանում է նրանց կեանքում և մի նոր մտաւոր դործօն, որ ունի յատկութիւն բնագործակելու նեղ կրօնական կապը, դարձնելով նրան միջազգային, համապետական և համաշխարհային. մամուլն է, որ իրարից կտրուած նեղ ազգային—կրօնական լճակները միացնում է իրար հետ և դարձնում համամարդկային կեանքի ովկիանոս. մինչդեռ ամեն կողմից կտրուած, լոկ իր կեանքով ապրող լճակը հեշտութեամբ ներխուժ է և դառնում ճահիճ, այդ վտանգից ազատում է նրան չիտակ ուղղութիւն և լայն հորիզոններ ունեցող մամուլը, որ ընդունակ է միացնել առանձին լճակները և ներխուժից ազատ պահել զրանց նաև անհատական կեանքը...

Լ. Ս.

25 ապր.

«Правительство. Вѣстникъ»-ում հրատարակուած են ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրին Բարձրագոյն տուած հրահանգները, որոնք պէտք է հիմք ծառայեն միջնակարգ դըպրոցի վերակազմութեան վերաբերեալ օրէնսդրական աշխատանքների համար: 1) Գիմնազիաները պահպանում են ութ դասարանեան կազմը. նրանց մէջ աւանդւում են երկու հին լեզուներն ևս, բայց յունարէնի դասաւանդութիւնը նրանցից շատերի մէջ անպարտադիր կը լինի: Գիմնազիական դասընթացի իւրացումը արտօնութիւն է տալիս մանկու համալսարանները: 2) Բէալական դպրոցները, որոնց ուսման ծրագիրը պէտք է ենթարկուի վերաքննութեան, պահում են իրանց վեց հիմնական և եօթներորդ լրացուցիչ դասարանները: Այս վերջին դասարանը աւարտելը իրաւունք է տալիս մանկու բարձրագոյն տեխնիկական ուսումնարանները: 3) Բացի գիմնազիաներից և բէալական ուսումնարաններից՝ կը կազմակերպուեն ուրիշ միջնակարգ դպրոցներ ամբողջացրած հանրակրթական ուսման ծրագրով՝ բաղկացած վեց դասարաններից: Այս ուսումնարաններում ուսման աւարտումը իրաւունք է տալիս ծառայութեան մանկ-

լու նահանգներում: 4) Լայն զարգացումն պէտք է ստանայ տեխնիկական և պրոֆեսիոնալ միջնակարգ կրթութիւնը, որ պէտք է զոհացումն տայ կեանքի գործնական պահանջներին: 5) Առանձին ուշադրութիւն պէտք է դարձնուի միջոցներ զբաղելու վրայ, որոնցով ամեն տեսակ ուսումնարանների կրօնական—բարոյական և առհասարակ կրթիչ ազդեցութիւնը ուսանողների վրայ բարձրացնելու, նոյնպէս և ամրապնդելու նրանց մէջ անձնուիրութիւն դէպի ուսական պետութիւնը և ժողովուրդը: 6) Կրթական գործը ըստ հնարաւորութեան լիովին իրականացնելու համար պէտք է հիմնուեն պանսիոններ, որոնց մէջ կարողանային համապատասխան ղեկավարութիւն զանել որ և է քաղաքի որոշ խմբի ուսումնարանների սաները: 7) Համապատասխան այն պահանջներին, որոնք անոււմ են վերակազմուող միջնակարգ ուսումնարաններին, պէտք է անյապաղ միջոցներ ձեռք առնուեն աւելի նպատակայարմար նախապատրաստութիւն տալու այդ ուսումնարանների ուսուցիչներին:

«Правительственный Вѣстникъ» լրագրի № 72-ի մէջ մարտի 30-ից տպուած է. «Պետերբուրգի բժշկական իգական ինստիտուտում արգէն ներկայ տարուայ փետրուարի վերջում երեաց մի փոքր յուզմունք ունկնդրուհիների միջև, որին առիթ էր տուել այն կանոնների նախագծի յայտարարութիւնը, որը որոշում է փոխադրական քննութիւնների կարգը ինստիտուտում: Այդ յուզմունքը աւելի ևս սաստկանալով՝ այն տեղը հասաւ, որ մարտի 10-ին, ժամ 5 կէսօրից յետոյ, կազմուեց անատոմիական առդիտորիայում մօտ վեց հարիւր ունկնդրուհիների մի ապօրինի ժողով: Ինստիտուտի դիրեկտորի, և ապա ուսումնարանական չրջոնի հոգաբարձուի յորդորները աջողութիւն է՝ ունեցան, և ժողովը շարունակուեց երեք ժամ: Ի նկատի ունենալով ունկնդրուհիների նշանաւոր թւի յամառութիւնը, որոնք հաւաքուել էին բողոքելու նպատակով այն կանոնների գործադրութեան դէմ, որ մշակել էր ինստիտուտի խորհուրդը և ղեկ մարտի 3-ին հաստատել էր ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութիւնը, բոլոր ղիտական և դասատուական զբաղմունքները մարտի 11-ից դադարեցրուեցին մինչև առանձին կարգադրութիւն: Ժողովին մասնակցող նկատուածները ենթարկուեցին պրոֆեսսորական կարգապահական դատին: Գործը քննելուց յետոյ դատարանը պատժի ենթարկեց 345 ունկնդրուհիների, որոնցից 28-ը դատապարտուեցին զանազան պատիժների՝ նկատողութիւնից բարձր, բայց որոնք չեն հասնում ինստիտուտից արձակուելու աստիճանին, իսկ մնա-

յած 317-ը—նկատողութեան: Աւելի յանցաւոր ճանաչուած 28 ունկնդրուէիններին ապա կանչեց ինստիտուտի ղերեկտորը պրոֆեսորական դատարանի դատաւճիռները լսելու համար. սակայն վերոյիշեալ կատեղորիայի 28 ունկնդրուէինները ղերեկտորի առաջարկութեանը չ'ենթարկուեցին: Ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեան կառավարիչը ունկնդրուէինների այդպիսի վարմունքը համարելով ոչ միայն նոր, այն եւ կարգապահութեան դիտաւորեալ խախտումն, այլ և դեմոնստրատիւ արհամարհանք դէպի պրոֆեսորական դատարանը, նոյնպէս և չկառութիւն սրանից յետոյ եւ ենթարկուելու օրինական կարգին, հարկաւոր համարեց մասամբ հեռացնել ինստիտուտից, մասամբ արձակել այնտեղից վերոյիշեալ 28 ունկնդրուէիններին: Մարտի 27-ին պարապմունքները ինստիտուտում վերսկըսուեցին:

Պետերբուրգի համալսարանում կարգը խախտուած էր մարտի 18-ին, թէպէտ և պարապմունքները այդ օրը առհասարակ ընթանում էին անընդհատ: Վերոյիշեալ թւին ուսանողների մի խումբ, թւով մինչև 500 մարդ (Պետերբուրգի համալսարանի ուսանողների ընդհանուր թիւը մօտ 4000 է), ակներև առաջուց խմբուած, ցերեկուայ մօտ 12 ժամին մտաւ գլխաւոր դռների միջով և արագութեամբ լցնելով սանդուղքի տափարակը՝ կազմեց ապօրինի ժողով, որը տեսչութեան պաշտօնականների պահանջներին՝ ցրուել—չ'ենթարկուեց: Դրանից յետոյ եւ կած համալսարանի ըկտորը և ուսումնարանական շրջանի հոգարարձուն իղուր աշխատում էին վերականգնել կարգը. ներանց յորդորներն ընդունուեցին չափազանց կոպիտ և անքաղաքավարի բողոքներով: Երկու ժամ շարունակուող ժողովի մասնակցողների դատողութեան առարկաներն էին այն անկարգութիւնները, որոնք տեղի ունեցան մի քանի օր դրանից առաջ իգական բժշկական ինստիտուտում, նոյնպէս և ակադեմիական կեանքին կատարելապէս խորթ հարցեր: Այդ պատճառով 68 անձերի մասին, որոնց ներկայութեան վերաբերութեամբ ժողովին ցուցմունքներ կային, պրոֆեսորական կարգապահական դատարանում պատշաճաւոր քննութիւն նշանակուեց, իսկ դորժի դատաստանական քննութեան կանոնաւոր ընթացքը ապահովելու համար, նոյնպէս և մարտի 18-ին ուսանողների անկարգութիւններին չը մասնակցողներին պաշտպանելու համար ադիւտանտների ադգեցութիւնից, որոնք հետեւեալ օրերը ամեն ջանք դորժ կը զնէին նոր ապօրինի ժողովներ կազմելու համար, պարապմունքները համալսարանում ժամանակաւորապէս դադարեցրուեցին այնպէս, ինչպէս այդ տեղի ունե-

ցաւ իրական բժշկական ինստիտուտում մարտի 10-ի ժողովից յետոյ: Պետերբուրգի համալսարանի կարգապահ դատարանը քննելով մի ամբողջ շաբաթ նիստերում վերոյիշեալ 68 ուսանողների դործը և լսելով վկաների ցուցմունքները, նոյնպէս և այն մեղադրուողների բացատրութիւնները, որոնք ներկայացան դատարանին, որոշեց. 4 անձանց վերաբերմամբ դործը դադարեցնել՝ հիւանդութեան կամ իր ժամանակին դատաբան կանչելու ծանուցադիրը չը յանձնուելու պատճառով. 4 ուսանողներին ժողովին մասնակցելու մեղադրանքից արդարացնել, իսկ մնացած 60 հոգուն մեղաւոր ճանաչել այդ յանցանքի մէջ: Վերջիների թիւից, աչքի առաջ ունենալով նրանց մեղաւորութեան աստիճանը, նրանց բացատրութիւնների անկեղծութիւնը դատարանում, նոյնպէս և ուրիշ հանգամանքներ, դատարանը դատաւարտեց 14 անձանց Պետերբուրգի համալսարանից հեռացրնելուն առիշտ, բայց առանց զրկելու նրանց ուրիշ բարձրագոյն դպրոցները մտնելու իրաւունքից՝ համաձայն պատիժների կանոններին վերաբերեալ 7-րդ պարագրաֆին, 21 անձանց դատաւարտեց այդ համալսարանից արձակելուն, այն է՝ 7 հոգուն մինչև 1903 թւի օգոստոսի 15-ը, 7 անձանց բարոյական պախարակման և ազատ ունկնդիրների կարգը փոխադրելուն, 4 հոգու ազատ ունկնդիրների կարգը փոխադրելուն, 12 անձանց յանգիմանութեան և 2 անձի՝ նկատողութեան: Այդ պատվճիւրը, ուսումնարանական չըջանի հոգաբարձուի կողմից հաստատուելուց յետոյ ի կատար է ածուած, և մարտի 28-ից նորից բացուած են համալսարանի զբաղարանը, գիւանատունը և մի քանի լաբորատորիաներ, նոյնպէս և սենեակները գիտական ընկերութիւնների համար: Ի նկատի ունենալով զատկական արձակուրդների մերձաւորութիւնը, որոնք այս տարի սկսուում են մարտի 30-ին, գասախօսութիւնների ընթերցումը չէ վերսկսուում պարապմունքների վերոյիշեալ ընդմիջումից յետոյ, բայց քննութիւնները կը կատարուեն համաձայն հաստատուած և իր ժամանակ յայտարարուած ցուցակի:

Վերջին տարիների ընթացքում, երբ համալսարանական կեանքի բնական ընթացքը ենթարկուում էր յաճախակի խախտումների, ուսումնարանական վարչութիւնը և վարչական իշխանութիւնները ուշադրութիւն դարձրին այն բանի վրայ, որ Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի չքաւոր ուսանողներին օգնող ընկերութեան վարչութեան տակ գտնուող ուսանողական ճաշարանը մի այնպիսի տեղ է, ուր ուսանող երիտասարդութիւնից ամենից աւելի անհանդիստ անձինք հաւաքուում են քննելու համար այսպէս անուանուած ուսանողական

գործադուլների, օրստորուկյիաների և այլն կաղմակերպութեան հարցերը, որի պատճառով այդ ճաշարանը ենթարկւում էր փակման: Ներկայումս ներքին գործերի մինիստրութեան տրամադրութեան տակ զտնուող տեղեկութիւններով կատարելապէս ճիշդ ստուգուած է, որ ինչպէս 1899, 1900 և 1901 թւերին, նոյնպէս և 1902 և 1903 թւերին վերոյիշեալ ճաշարանում բայի խմբովին արդելուած երգեր երգելով կարգը խախտելուց, տեղի ունէին երիտասարդութեան առանձին խմբակների ժողովներ՝ քննելու համար ոչ միայն անկարգութիւններ կաղմակերպելու հարցերը համալսարանի պատերի մէջ, այլ և ժողոցային ցոյցեր սարքել և այլն: Այդ ճաշարանում, չը նայելով այն բանին, որ նրա կանոններով իրաւունք չ'ունեն այցելել ճաշարանը այնպիսի անձինք, որոնք չեն պատկանում Պետերբուրգի համալսարանի ուսանողական կաղմին, անարգել դալիս էին ուսանողական չըջանին օտար մարդիկ: Այդ ճաշարանում նոյնպէս կասկածելի անձանց միջև տեղի էին ունենում տեսակցութիւններ իրանց յանցաւոր գործունէութեան առարկաների առիթով: Նա վերջապէս ծառայում էր որպէս մի տեղ, ուր համարեա աշխարայ տարածւում էին և մինչև անգամ բարձր կարգացում էին արդելուած հրատարակութիւնները: Ներկայ ժարտի 18-ին համալսարանում կայացած ժողովը, ինչպէս գործը քննելու ժամանակ պարզուեց, առաջուց կաղմակերպուած էր, և նրան մասնակցողների մեծամասնութիւնը ժողովին ևկաւ անմիջապէս ուսանողական ճաշարանից: Այդպիսով վերոյիշեալ ժողովի սարքելը վճռուած էր նախընթաց ժողովի մէջ ճաշարանում: Վերոյիշեալի հիման վրայ, նոյնպէս և ի նկատի առնելով այն, որ վերև նկարագրած ոչ ցանկալի երեոյթներով, որոնք տեղի էին ունենում առաջուց ուսանողական ճաշարանում, բաւական աղպարուցում է Պետերբուրգի Կայսերական համալսարանի չըբաւոր ուսանողներին օգնող ընկերութեան կատարեալ անդօրութիւնը ապահովելու համար կարգը ընկերութեան հսկողութեան տակ զտնուող ուսանողական ճաշարանում, վերջինս ներքին գործերի մինիստրի և ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեան կառավարչի համաձայնութեամբ փակուած է»:

Ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութիւնը կամենալով նպաստել հրոպական նոր լեզուների—Փրանսերէնի, գերմաներէնի և անգլիերէնի—առաջադիմութեան գործին միջնակարգ դպրոցներում, առաջարկել է ուսումնարանական չըրջանների հոգաբարձուներին կարգադրել, որ աշակերտները սկա-

րապեն այդ լեզուներով նաև այն ժամանակ, երբ ազատ են միւս դասերից: Պարապմունքները այդ ազատ ժամերին չը պէտք է լինեն պարտաւորական, այլ կամաւոր. չը պէտք է գործածուեն դասադրեր կամ այլ գրաւոր աշխատանքներ. դասատու ուսուցիչը պէտք է աշխատի զբաղեցնել աշակերտներին նոր լեզուների գործնական ուսումնասիրութեամբ՝ խօսակցելով նրանց հետ կարգացած զանազան գրքերի բովանդակութեան մասին: Նոր լեզուների այս կամաւոր պարապմունքները կը մտցնուեն միջնակարգ դպրոցներում 1903—04 ուսումնական տարուայ սկզբից: Նրանց կը մասնակցեն բարձր դասարանների աշակերտները՝ սկսած 4-րորդ դասարանի աշակերտներից, իւրաքանչիւր աշակերտ, իբրև վարձատրութիւն պարապող ուսուցչին, կը վճարէ 20 կոպէկ իւրաքանչիւր ժամի համար:

«Кавказъ» լրագրի պաշտօնական բաժնում տպագրուած է հետևեալը. «Սև-ծովեան նահանգի Սոչի աւանում մարտի 17 զիշերը բանտի չինութեան մէջ մեռաւ «3-я Рота» զիւղի բնակիչ Սվինոստրիզին, որ ձերբակալուած էր նախընթաց օրը հարբած դրութեան մէջ: Գաւառումսի գլխաւորը և չրջանային բժիշկը քննեցին զիսկը, և բժիշկը գտաւ, որ կալանաւորուածը մեռել է հարբեցութիւնից: Մօտ 12 ժամին մօտ 100 մարդուց բաղկացած ամբօխը (սրոնց թւում և շատ հարբածներ) կանգնեցըրեց Սվինոստրիզինի դիակը, որ տանում էին բանտից չրջանային բժիշկի կարգադրութեամբ անդամահատելու: Ամբօխը յայտնեց Սոչիի չրջանի կառավարչին, որ չտապել էր այդտեղ, թէ երկիւղ է կրում, որ Սվինոստրիզինի թաղումն առանց անդամահատութեան կատարուի, որովհետև վերջինը սպանուած է ոստիկանների ձեռքով բանտի չինութեան մէջ: Չը նայելով կառավարչի համոզեցուցիչ խօսքերին և բացատրութիւններին, թէ թաղումը չէ կարող տեղի ունենալ առանց անդամահատութեան, ամբօխը դիմեց դէպի բանտ, ծեծեց ոստիկաններին, քարերով ջարդեց բանտի չինութեան թոյլ փականքներն ու դռները և ազատեց բոլոր կալանաւորներին: Ամբօխի միջից գցուած մի քար զիպաւ չրջանի կառավարչի ձեռին, միւսը Փոթիի գնդի մի պորուչիկի պարանոցին, իսկ մի ոստիկան սաստիկ ծեծուեց: Վրայ հասած զօրախումբը ցրեց ամբօխին: Բանտի մէջ եղած կալանաւորներից փախան միայն 8 հոգի ոչ նշանաւոր յանցաւորներից: Բժիշկների ձեռքով Սվինոստրիզինի մարմինը անդամա-

հասելուց երկաց, որ նրա մահը առաջացել է այն ծեծիկ, որ նրան ենթարկել են ձերբակալելու ժամանակ, իսկ ալկոհոլից թունաւորման հետքեր չը գտնուեցին: Յանցաւոր ոտակաւները կ'ենթարկուեն դատի, իսկ ինչ վերաբերում է գաւառամասի զլխաւորին, որի իշխանութեան տակ գտնուում է բանտը, ինչպէս նաև Սվինստորիզինի զիակը քննող շրջանային բժշկի յանցաւորութեան աւտիճանին, այդ բանը կ'որոշուի այն դատական քննութիւնից յետոյ, որ կատարւում է այժմ Եկատերինոգրի նահանգական գատարանի պրոկուրորի անձնական մասնակցութեամբ. իսկ մինչ այդ ժամանակ՝ յիշուած պաշտօնատար անձինք հետաքրքուած են իրանց պաշտօններից: Պատասխանատւութեան կ'ենթարկուեն նաև այն յանցաւորներն ամբոխի միջից, որոնք թոյլ են տուել իրանց անյարգութիւններ գործել և ինքնուրաքանչէր կարգադրութիւններ անել»:

Մարտի 26-ին Վեհափառ Կաթողիկոսը այցելել է պ. Ա. Մանթաշեանին և մեծարուել այդ նշանաւոր հայ հարուստի տանը: Տանտէրը իր բարձր Հիւրին յայտնել է, թէ իր վրայ է յանձն առնում Էջմիածնի տաճարի վերաշինութեան ամբողջ ծախսը, որ մօտ 150 հազար ռուբլի է հաշոււմ:

Կրպգրներում տպուած էր, որ նոյն հարուստը խոստացել է Կովկասի պոլիտեխնիկայի համար 900 հազար ռ.:

Ապրիլի 14-ին կայացաւ Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանի (չուժա) առաջին նիստը նախագահութեամբ նոր քաղաքապետի իշխան Ն. Վ. Արզումանիկի—Դուլդուլիովի: Այդ նիստում քաղաքապետը յայտնեց մի այլ հայ հարուստի՝ Միքայէլ Արամեանցի նուիրատւութեան մասին. Արամեանցը նուիրում է Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան 100 հազար ռուբլի այն պայմանով, որ այդ գումարով քաղաքային հիւանդանոց բացուի:

Թիֆլիսի քաղաքային ուսարմիսն իր նիստերից մէկում քըննելով Մ. Արամեանի նուիրած 100,000 ռուբլու գործադրութեան հարցը, որոշեց.— 1) Արամեանի նուիրած 100,000 ռուբլին, որից 25,000 ռուբլի արդէն ստացուած է, ընդունել և յանձնել Թիֆլիսի հասարակական ինքնավարութեան կարգադրութեանը. 2) այդ նուէրը յատկացնել հիւանդանոցի շինութեան գործին, համաձայն նուիրատուի ցանկութեան, առայժմ բաց թողնելով այն հարցերը, թէ հիւանդանոցը որպիսի հիւանդների համար պէտք է լինի և որքան մահճակալ պէտք է զետեղէ իր մէջ, մինչև որ քաղաքային սանիտարական-բժշկական խորհուրդը

ներկայացնէ դումային իր դիտողութիւններն այդ մասին. 3) այս դումարով շնորհակալեմ հիւանդանոցը անուանել Մ. Արամեանի անունով և կախել նրա պատկերը հիւանդանոցի դահլիճներից մէկում. 4) ընտրել մի պատգամաւորութիւն, որ բաղկացած լինի ուսուցիչի ամբողջ կազմից և 5) ձայնաւորներից, որը քաղաքագլխի առաջնորդութեամբ ներկայանայ նուիրատու Արամեանին՝ շնորհակալութիւն յայտնելու նրան թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան կողմից այն առատաձեւն նուիրատուութեան համար, որ միջոց է տալիս քաղաքին հիւանդների բժշկութեան գործը դնելու աւելի ամուր հիմքերի վրայ: Հիգշաբթի, ապրիլի 17-ին, այդ հարցը քննուեց և քաղաքային բժշկակական-սանիտարական խորհրդում, որ որոշեց Արամեանի նուիրած դումարով չինել հիւանդանոց բացառապէս ներքին հիւանդութիւններ ունեցողների համար:

«Правительственный Вѣстникъ»-ում տպագրուած է. «Ապրիլի 6-ին և 7-ին Քիշինեւում տեղական հրէական ազգաբնակչութիւնը ենթարկուեց մի խումբ բանուորների յարձակման: Անկարգութիւնները սկսուեցին հրէաների խանութները և բնակարանները կողոպտելով և արագութեամբ ընդհանուր անկարգութիւնների բնաւորութիւն ստացան: Չը նայելով ոստիկանութեան, ապա նաև օգնութեան կանչուած զօրամասերի ջանքերին, քաղաքի մէջ ցրուած խռովարարները կոտորատու էին հրէաների բնակարանների ապակիները (պատահաբար ջարդուեցին նաև մի քանի քրիստոնեաների տների ապակիներ) և ոչնչացնում ու կողոպտում էին նրանց զոյքը: Հետևեալ օրը վերսկսուած անկարգութիւնները, ուղղած կրկին հրէաների դէմ, չը նայելով զօրքերի ներկայութեան՝ սպառնական բնաւորութիւն ստացան, - տեղի ունեցան մի քանի խռոր կռիւներ, որոնց ժամանակ գործ էին դրւում ոչ միայն քարեր ու փայտեր, այլ նաև երկաթէ նիզեր և ատրճանակներ: Հետևանքն այն եղաւ, որ սպանուեցին 25 մարդ, մօտ 75 հոգի լուրջ և մօտ 200 հոգի թեթի վէրքեր ստացան: Ներքին գործերի մինիստրի կարգադրութեամբ Քիշինեւ քաղաքը և նրա գաւառը յայտարարուած են որպէս անդեր, որ գտնւում են սաստկացրած պաշտպանութեան տակ»:

Ապրիլի 16-ին տպուած է հետևեալ Բարձրագոյն Ուկազը. «Աւելի քան կէս դար առաջ, Մեր Նախապապ Կայսր Նիկոլայ I-ի թագաւորութեան ժամանակ, հրատարակուած էր 1845 թւին քրէական և ուղղիչ պատիժների օրէնսդիրք, որի հրատա-

րակութիւնից առաջ տեղի ունեցան երկարատև օրէնսդրական աշխատանքներ: Մեր Պապ Կայսր Ալէքսանդր II-ի թաղաւորութեան ժամանակ տեղի ունեցած արմատական վերանորոգութիւնները թարմացրին Ռուսաստանի պետական կենցաղի ամբողջ կազմը. այդ վերանորոգութիւնների աղբեղութեան տակ փոխուած պայմանները անհրաժեշտ դարձրին համապատասխան դարձնել նրանց հետ քրէական օրէնքները. այդ պարթը, որ սկսուեց Կայսր Ալէքսանդր II-ի Արքայական նախաջուլումներին, Մեր անմոռանալի Մշտղ Կայսր Ալէքսանդր III-ի ինքնակալ կամքի համեմատ, յանձնուած էր մի առանձին յանձնաժողովի, որին հրամայուած էր զծագրել ծրագիր: Մենք չէինք դադարում հոգ տանելուց աւարտելու առաջնակարգ պետական նշանակութիւն ունեցող այդ աշխատանքը. այդ նկատումներով, յանձնաժողովի ընդարձակ աշխատանքները աւարտելուց յետոյ, Մենք հրամայեցինք պատժական օրէնսդրութեան նրա մշակած նախագիծը վարչութիւնների և զբոսայգիների հետ միասին ևնթարկել քննութեան նախ Պետական Խորհրդին կից առանձին խորհրդակցութեան մէջ, և ապա նրա միացեալ դեպարտամենտների առանձին ատեանում և նրա ընդհանուր ժողովի մէջ: Բարուրը համարելով հաստատել այդ կարգով կազմուած և քննուած քրէական կանոնադրութիւնը և ուղարկելով դա Կառավարչական Սենատը, հրամայում ենք պատշաճաւոր կարգադրութիւններ անել դրա հրատարակութեան համար և ապա պործադրել այն ժամանակամիջոցին, որ Մենք առանձնապէս դրա համար կը նշանակենք: Յուսալով, որ նոր քրէական օրէնքը, համակերպուած պետական և հասարակական կենցաղի ժամանակակից պայմաններին, կը նպաստէ քրէական դատավարութեան աջող կատարմանը, Մենք հաստատ հաւատ ունենք, որ այդ օրէնքը, բաժանելով արգելութիւն և թոյլատրութիւն շրջանը և զիմադրելով յանցաւոր փորձերին, կը ծառայէ քաղաքացիական կարգի խիստ պաշտպանութեանը և ժողովրդի մէջ օրինականութեան զգացմունքի ամրանալուն, որը պէտք է մշտական ղեկավարը լինի իւրաքանչիւրի համար՝ որպէս առանձին իր անձնական գործունէութեան շրջանում, նոյնպէս և դասակարգերի և հասարակութիւնների միացեալ կազմի մէջ»։—Իսկականի վրայ նորին Մեծութեան Սեփական ձեռքով ստորագրուած է. «Նիկողայոս»։— Յարսկոյէ-Սելուում, 1903 թւի մարտի 22-ին:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆ

Փինլանդիայի զենեքալ-նահանգապետի անունով.

Մեր ֆինլանդական զենեքալ-նահանգապետին.

Հոգ տանելով Մեր Փազաւորութեան սերտ պետական կապակցութեան մասին, Մենք նախապէս ձեռնարկ արեցինք միջոցներ միացնելու Փինլանդիայի Մեծ Իշխանութիւնը կայսրութեան հիմնական մասերի հետ, սակայն այդ միջոցների գործադրութիւնը Փինլանդիայի ազգաբնակչութեան մի մասի մէջ յանդուգն դիմադրութիւն առաջացրեց: Չարամիտ մարդիկ նպատակ ունենալով կառավարութեան դէմ յարուցանելու խաղաղ ազդաբնակութիւնը, որ տրամադիր չէ հետեւելու նրանց խորհուրդներին, թոյլ տուին իրանց գործողութիւններ, որոնք խանդարեցին կեանքի անդորր ընթացքը, և նոյնիսկ կանգ չձառն քաղաքակրթական բռնութիւն գործադրել դէպի իրանց պարտակութիւնները հաւատարիմ մնացած անձանց նկատմամբ: Սովորական հանդամանքներում այդպիսի գործողութիւններով խանդարուած կարգը կարող էր վերականգնուել յանցաւորներին դատաստանական պատասխանատւութեան ենթարկելով և ընդհանուր օրէնքների մէջ ցոյց տուած այլ միջոցներով: Սակայն այժմ այդ միջոցները անգործադրելի են, որովհետեւ մի քանի պաշտօնավար անձինք, մանաւանդ դատաստանական հիմնարկութիւնները, ոչ միայն չեն նպաստում հասարակական կարգի պահպանութեան, այլև ոչ սակաւ իրանք օրէնքի անհրճադանդութեան կորստաբեր օրինակ են ցոյց տալիս: Ցանկալով վերականգնել կարգը Փինլանդիայում և պաշտպանել օրինահնազանդ ժողովուրդը խռովարարների ալլելեցութիւնից, Մենք բարուրդ համարեցինք ժամանակաւորապէս, երեք տարով, տալ Փինլանդական Մեծ Իշխանութեան բարձրագոյն պետական իշխանութիւններին առանձին լիազօրութիւններ՝ պետական կարգը և հասարակական անդորրութիւնը պահպանելու համար: Այդ լիազօրութիւնները թուած են այն որոշումների մէջ, որոնք Մեզանից հաստատուած են մարտի 20-ին (այս. 2-ին):

Հղելով Ձեզ այս որոշումը նպատակադրմար գործադրութեան՝ միաժամանակ անյետաձգելի պարտաւորութիւն ենք դրնում Մեր ֆինլանդական սինոդի վրայ՝ դատաւարութեան և կառավարութեան վերաբերեալ օրէնքների վերաքննութեան շուտափոյթ աւարտումն:

Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան ձեռքով
զծագրուած է:

«ՆԻԿՈԼԱՅ»

Ցարսկոյէ Սելօ.
27-ն մարտի (9-ն ապրիլի) 1903 թ.

Մամուլի վերաբերեալ կարգադրութիւններ.

Գրաբնիչ. Կանոն. 178 յօդ. հիման վրայ ներքին գործոց
մինիստրը որոշեց.

Արգելել հետեւեալ լրագրերի հատով վաճառումը. «Рус-
ская Вѣдомости», «Кіевское Слово», «С.-Пет. Вѣд.» և «Но-
вое Время».

Ֆինլանդիայում նախազգուշացում է յայտնուած հետեւեալ
թերթերին. „Helsingfors Posten“, „Vestra Finland“, „Sano-
mia Turusta“, „Unsi Suometar“ (2-րդ անգամ), „Päivälehit“
„Tampereen Untiset“, „Borgobladet“, „Unsimaa“ և 5 օրով
զաղարեցրուած է „Hufvudstadsbladet“:

Այսուհետեւ ֆինլանդական լրագրները կարող են համերդ-
ների, ներկայացումների և բոլոր նման խրախճանքների մասին
յայտարարութիւններ տպել միմիայն պատշաճ իշխանութեան
թոյլտուութեամբ:

«Баку» լրագրում տպագրուած է. «Մեր մշտական աշխա-
տակիցներ Գ. Ստարցիւ (Vox) և Ա. Մատիւշինսկի (Մոնզուլ,
Ֆանտոմ) ուղևորում են երկրի սահմաններից դուրս. այսուա-
մենայնիւ նրանց աշխատակցութիւնը մեր լրագրներում չի գա-
ղարի»:

Արձակուում է պաշտօնից Վիտերսկի քաղաքապետին Վալ-
կովիչ քաղաքային կանոնադրութեան 149-րդ և 150-րդ յօդ. հի-
ման վրայ:

Յոշնուար և փետրուար ամիսների ընթացքում Պետերբուր-
գի դատատանական պալատը քննում էր Կրոնշտադտ քաղաքի
նախկին ոստիկանապետ Վոլո-դնդապետ Շաֆրովի գործերը:
Սկսելով իր ծառայութիւնը Մոսկուայում 1887 թւականին նախ

պրիստաւի օգնականի, ապա պրիստաւի պաշտօնում, Շաֆրովը 1892 թ. արձակուում է իբրեւ կաշառակեր: Այդ չէ՝ խանդարում նրան շարունակել իր ծառայութիւնը Պետերբուրգում: 1894 թւականին այդտեղ ևս արձակուում է նոյն պատճառով: Չը նա-յած դրան, պաշտօնապէս յայտնի էր միայն այնքան, որ «Շաֆ-րովը արձակուած է տնային հանգամանքներով», ուստի նա 1896 թւականին կարողացաւ ստանալ Կրօնշտադտի ուստիկա-նապետի պաշտօնը: Այդտեղ ևս Շաֆրովը շարունակեց իր սո-վորական աղօրինի կաշառակերութիւնը և բազմաթիւ զեղծում-ները, մինչև որ նրա դէմ դանդաճեցին վերջապէս 1899 թւա-կանին դարձրին նաև դատախազական վերահսկողութեան ու-չադրութիւնը: Եւ միմիայն դատախազական վերահսկիչի ցոյց տուած հաստատակամութեան չնորհիւ կառավարչական Սինոդը 1900 թւականի մայիսի 22-ին հրամայեց կատարել նախնական քննութիւն Շաֆրովի գործած բազմաթիւ զեղծումների մասին և հեռացնել նրան պաշտօնից:

Պալատը դատապարտեց Շաֆրովին, զրկելով բոլոր առան-ձին իրաւունքներից և արտօնութիւններից, և երկու տարի ժամանակով յանձնելով նրան ուղղիչ կալանաւորական բաժան-մունքը:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մակեդոնական հարցի ընդարձակումը.—Ջահագրգռուած կողմերի երկդիմի վերաբերմունքը.—Աւստր-Ունգարիայի ձգտումները.—Մակեդոնացիների որոշումը.—Գիւմրիսային պայքումներ Սոփունում.—Մի քանի մեծ պետութիւնների կողմից նաւաստւիղներ ուղարկելը Սոփուն.—Պիլիկիայի նորոնքի կաթողիկոսի ժամանումը Սիւ.—Պոստոյ դրամ փոխադրելու համաձայնութիւն Ռուսաստանի եւ Բուլղարիայի մեջ:

Ոչ էզուարդ VII-րդի այցելութիւնը Պորտուգալիային, Իտալիային և Ֆրանսիային, ոչ Վիլհելմ II-րդի ճանապարհորդութիւնը Հռոմ և Լուբէի ճանապարհորդութիւնը Ալժիր, ոչ Մարոկկոյում շարունակուող ներքին արիւնահեղ երկպառակութիւնը, ոչ Սոմալիլէնդում Անգլիայի կրած պարտութիւնը «խենթ մոլլայից», նոյնիսկ ոչ դրէյֆուսեան դործի կրկին յարութիւն առնելը կամ Բալթաստադի նոր ընտրութիւնների համար անուող պատրաստութիւնները—ոչ մէկը գրանցից այնքան չեն գրաւում այժմ քաղաքակիրթ ազգերի ուշքը, որքան օրէցօր առաւել սուր կերպարանք ստացող մակեդոնական ինդիքը, որ այժմ դառաւ նաև Ալբանիայի և Հին Սերբիայի (Կոսսովեան վիլայէթ) հարց:

Այդպիսով Մակեդոնական հարցը, որ սկզբում վերաբերում էր եւրոպական Թիւրքիայի իսկապէս միայն երկու վիլայէթներին—Սալոնիկեան և Մոնաստըրեան—ընականաբար ընդարձակուելով տարածուեց նաև Ալբանիայի հիւսիսային մասի, ինչպէս և Հին-Սերբիայի կամ Կոսսովեան վիլայէթի վրայ, մի կողմ թողնելով ոչ միայն Փոքր-Ասիայի վիլայէթները, այլև եւրոպական Թիւրքիայի Ադրիանոպոլի, Եանինայի (հարաւային Ալբանիա) և Սկուտարիի (միջին Ալբանիա) վիլայէթների վարչական բարեփոխութեան հարցը, չենք գրում իսպառ մոռացուած «ինքնավարութիւն» կամ «աւտոնոմիա» խօսքը, որ

կարծես այժմ ամաչում են դործածել Բերլինի դաշնագիրը ըստորագրող մեծ պետութիւնները...

Թիւրքիայի բեֆորմները իրագործելու հարցում կարելի է նկատել բոլոր շահագրգռուած կողմերի մէջ (բայի ճնշուած ռայայի) կեղծիք. հրապարակօրէն ասում են մի բան, իսկ տակից, ծածուկ ուրիշ պատրաստութիւններ են տեսնում... Ամենից շատ երկզիմութիւն է բանեցնում Աստրո-Ունգարիան: Հետաւոր զաղութներէից զուրկ այդ եւրոպական ցամաքային մեծ պետութիւնը ուզում է Հին-Սերբիայի և Մակեդոնիայի վրայով հասնել Սալոնիկի ծոցը մի կողմից և՛ Հիւսիսային Ալբանիայի, Սկուտարիի վիայէթի վրայով, Ադրիական ծովի ափը: Իր այդ նպատակի մէջ Աւստրիան մի կողմից անբարեացակամ վերաբերմունք է գտնում սլաւոնական տարրերի կողմից (Չերնոգորիա, Սերբիա, Բուլղարիա), միւս կողմից էլ՝ գէպի Ադրիական ծովը ձգտելու մէջ, զսպում է Իտալիայի տենչանքով—պահել իր համար հարկան Ալբանիան:

Իր այդ ձգտումների մէջ Աւստրիան կթէ ունի մի տարր, որ համեմատաբար համակրանքով է վերաբերում իրան—գալիթոլիկ ալբանացիներն են, որոնք Սկուտարիի վիլայէթի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնն են կազմում: Սակայն անկախութիւն սիրող մահմէդական ալբանացիները, ինչպէս և «Մակեդոնիան մակեդոնացիներն համար» դաւանող Մոնաստրիի և Սալոնիկի սլաւոնները՝ մտադիր չեն կրակից չաղանակներ հանել Աւստրիայի համար: Այդ լաւ իմանալով Աւստրիան՝ վերադասում է Թիւրքիայի status quo-ն—որովհետեւ այդ պայմաններում նա de facto տնտեսապէս կը նուաճի իրան ցանկալի երկիրները (գէպի Ադրիատիկ ծովը և Սալոնիկի ծոցը): Հասկանալի է, թէ ինչու նա պէտք է աշխատի պահպանել status quo-ն և դէմ լինի մակեդոնական յեղափոխական շարժման և ալբանացիների անկախութեան ձգտումներին:

Լաւ ծծում է Թիւրքիային նաև Գերմանիան, որ մի պարագիտի նման տեղաւորուել է այդ ախմախ հրէշի շլինքին և զեչեփոտներ է անում... Նրան ինչ ձեռք կը տայ, որ իսկապէս վերածնունդի այդ հրէշը...

Ֆրանսիական կապիտալիստները և կղերականները պակաս չա՛հ չ'ունեն այդ փթած կարգերից: Գուցէ ամենից շատ Անգլիան անկեղծօրէն ցանկանար տանել Թիւրքիայի բոլոր մասերի ինքնավար անջատումները, բայց նախ՝ որ վախենում է «պանսլաւիզմի» զարգացումից, որի շնորհիւ Ռուսաստանի ազդեցութեանը կ'աւելանար Միջերկրական ծովում, իսկ երկրորդ՝ միւս

մեծ պետութիւնների շահերը հակառակ են նրա այդ բարի ցանկութիւններին:

Եւ ահա այդ արտաքին խճճուած հանդամանքներում մակեդոնական յեղափոխականները յոյս դնելով արիւնակից Բուլղարիայի անալայման (թէկուղ սքոզուած) աջակցութեան, երկար տարիների ընթացքում նախապատրաստուելոյն թոթափելու Օսմանեան անարդ ուսպանիչ լուծք: Եւրոպան ուղեցնաւ հանդստացնել և առաջարկեց բեփորմների մի ծրագիր, որը ոչ զոհացրեց մակեդոնացիներին, ոչ էլ ոյժ ունեցաւ դադել բեփորմներին հակառակ ալքանացիներին: Այդ բեփորմները իրազորձելու համար առնուադր հարկուոր էր ղինաթափ անել ալքանացիներին, եւրոպական Թիւրքիայի այդ քրդերին և համիդականներին, պէտք էր թիւրքական ժանդարմների այդ քրիստոնէական տարր մոցնել և հրամանատարութիւնը յանձնել եւրոպական օֆիցիւրներին: Իսկ ով կը ստիպէր քաջ ալքանացուն իջնել իր անմառչկի լեռներից ու ծովակներից և դէնքը յանձնել. ով կը լցնէր Թիւրքիայի զատարկ դանձարանը՝ կանոնաւորապէս վարձատրելու համար թէ վերանորոգուած ժանդարմերի և թէ եւրոպացի մեծապահանջ օֆիցիւրներին:

Ամենից լաւ զգում էին դիպլոմատիայի մշակած ծրագրերի անիրազորձելի լինելը՝ Թիւրքիայի բեժիմը իրանց կաշուի վրայ ուսումնասիրած մակեդոնացիները: Ուստի դրանք շարունակեցին իրանց հրոսակալամբերով անհաւատար կոխը և — զգալի զարձնելու համար նաև եւրոպական բուրժուազիայի հաստ կաշուի վրայ թիւրքական կարգերի գեղեցիկ կողմերը — գինամիտային մի շարք պայթուիներ առաջացրին թէ Սալոնիկում և թէ այլ տեղերում: Այդ պայթուիներից վնասուեց Սալոնիկի Օտտոմանեան բանկը, որ կիսաեւրոպական մի հաստատութիւն է, վնասուեց նոյն քաղաքում եւրոպական կողմնասիրի ժողովարանը, գերմանական կլուբը, ֆրանսիական մի նաւ նման ձեով աւերումներ եղան Բիւտովի և Ուսկիւլի մէջ: Վնասուեցան շատ տեղերում երկաթուղային կամուրջներ եւայն:

Թէ ինչ տղաւորութիւն են թողել այդ պայթուիները և ինչ քաղաքական դրութիւն են ստեղծել, այդ երևում է Berliner Tagedlatt-ի հետեւեալ լիզլակցութիւնից.

«Սալոնիկեան անցքերի արած տղաւորութիւնը Պոլսում չմեցուցիչ էր. երկիւղ կրելով, որ չը լինի թէ պայթուիները կրկնուեն, Պոլսում բոլոր պետական շինութիւնները պահպանում են զօրքերով: Զօրքեր են ուղարկուած նաև Սոլուն: Սակայն մեծ յոյս չ'ունեն, որ զօրքերը պահպանեն ճանապարհների

սուպահովութիւնը, որովհետեւ 7 ամիս է դրանք ոռճիկ չեն ստանում և ստիպուած են իրանց ապրուստը հայթայթել զոգու-թիւններով... Իլդըզ-Քեօշկում դրութիւնը անօգնական է, քաղաքական շրջանները տրամադրուած են յոռետես կերպով, լուրեր են պտտուում պետութիւնների ծովային ցոյցի մասին Սոլունի առաջ: Սոլունի բուլղարները տներում կատարուած խուզարկութիւնների ժամանակ չառ ոռւմբեր են գտնուել:

Իտալիան և Աւստրո-Ունգարիան արդէն նաւատորմիդներ են ուղարկել Սոլունի ջրերը: Պարիզից հրաման է ուղարկուած Տուլոն՝ նաւերի զօրաբաժնին ուղևորել Սալոնիկի: Ասում են թէ Իլդըզ-Քեօշկում տրամադիր են ուլտիմատում ուղարկել Բուլղարիային...

Լ. Ս.

26 ապր.

Մարտի 18-ին Կիլիկիոյ նորընտիր կաթողիկոս Սահակ Խապայեանը Միսիսից մեկնեց դէպի Սիս մեծ հանդիսով:

Ժամ 10-ին թափորը հասաւ Սոյ կամուրջին: Կաթողիկոսը կամուրջին վրայ կառքէն իջնելով միութնարիֆ փաշայի կողմէ զրկուած զարդարուն թամբով ձին նստելով, թափորը դէպի Մայրավանք ուղղուեցաւ, դպիրք միշտ կ'երգէին. երբ թափորը վանքին հասաւ, քահանայք զգեստաւորեալ դիմաւորեցին: Կաթողիկոսը ձիէն իջնելով ծանրազին չուրջառ և կաթողիկոսական գաւազան առաւ, չարականների երգերով և խնկարկութիւններով տաճարը մտաւ, սեղան իջնելով ուխտը կատարեց, վերջ ժողովրդին դառնալով գտած ընդունելութեան համար գոհունակութիւն յայտնեց: Քարոզէ վերջ, միևնոյն խանդիսաւորութեամբ վեհարանն իջաւ: Հոն բարի դալստեան շնորհաւորութիւններն ընդունեց: Գիշերը վանքին մէջ լուսավառութիւնք եղան:

Կիրակոս և Մովսէս եպիսկոպոսները մարտի 23-ին շրջաբերական հանեցին, որ կաթողիկոսը ապրիլ 20 աշխարհամատրան կիրակին օծումը պիտի ընդունի և ապրիլ 27 կանաչ կիրակին ալ սրբալոյս մեռնօրհնէք պիտի կատարէ: Յիշեալ շրջաբերականէն Կիլիկիոյ բոլոր թեմերը զրկուած է:

(Քաղուած է «Բիւզանդիոնից»)

„Собр. Узакон. и Распор. Правит.“-ի մէջ տպուած է ռուսական և բուլղարական կառավարութիւնների մէջ կայացած համաձայնութեան մասին՝ Ռուսաստանի և Բուլղարիայի մէջ

պոստային գրամական փոխադրութիւնների վերաբերեալ: Այդ համաձայնութեան զօրութեամբ իւրաքանչիւր փոխադրութեան զուամար նշանակուելու է ուղարկողից այն երկրի գրամով, որ տեղ յանձնուում է ափս: Պոստային վարչութիւնը հետեւեալ հաշուով պէտք է ընդունի գրամը—1 ր.=2,87 ֆր. և 1 ֆր.=37, 5 կ.:

ՊԱՐՖԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Русская Мысль», Մարտ.— «Գրքերի հոսանք».— ակնյայտնի փաստ է, որ իւրաքանչիւր երկրի, իւրաքանչիւր ժողովրդի քաղաքակրթութեան աստիճանին համապատասխանում է ընթացիկ գրականութեան յատկութիւնը, լոյս տեսած գրքերի որակն ու քանակը: Լայնարձակ Ռուսաստանի իր բազմամիլիոն ազգաբնակչութեամբ բաւական խայտարեկոտ անսարան է ներկայացնում այդ տեսակէտից, որովհետեւ ունի բազմաթիւ ազգեր տարբեր կուլտուրայով ու առանձնայատկութիւններով: Բայց այդ բոլոր ազգերի շարքում գերակշռող տեղը բռնում է ինքը ռուս տարբը, ուստի և նրա քաղաքակրթութեան աստիճանը, նրա գրականութեան որակը կարող է մօտաւոր նշանացոյց լինել ամբողջ պետութեան համար:

Ան այդ նշանացոյցը բնորոշելու տեսակէտից մի հետաքրքրաշարժ նիւթ է ներկայացնում Ն. Բուրակինի յօդուածը՝ «Գրքերի հոսանք» խորագրով: Գրքերը մարդկութեան բիրեղացած մտաւոր աշխատանքն են ներկայացնում, ասում է հեղինակը, որ իսկական հոսանքի նման սահում է անցեալից դէպի ապագան, ժամանակի և տարածութեան միջոցով, մեր վրայով, մեր շուրջը...

Գրքերի հոսանքը տնում է իբրեւ մի համաշխարհային, տարբային երեւոյթ: Ամբողջ աշխարհում չը կայ մի

երկիր, որտեղ գրական խօսքը չ'աճէր ու չը զարգանար: Նոյնիսկ Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի նման յետամնաց երկրները գրականական կենդանութեան որոշ նշաններ են ցոյց տալիս:

Վերջին 25 տարիներում ռուսաց գրականութեան մէջ տեղի են ունեցել մի շարք հետաքրքրաշարժ ու նշանաւոր երևոյթներ, որոնց վրայ արժէ ուշք դարձնել:

Անցեալ 1887 թ. ռուսերէն լեզուով լոյս են տեսել 18,540,390 օրինակ գրքեր ու բրոշխուրներ: Այդ միևնույն թիւանիւն ազգաբնակչութեան թիւը եղել է մօտ 110 միլիոն, ուրեմն իւրաքանչիւր բնակչին գալիս է միջին թւով 0,17 գիրք: Բայց ազգաբնակչութեան միայն մի որոշ մասն է օգտուել գրական բարձրից, որովհետեւ ամբողջից միայն 26 միլիոն է զբաղւել գրելով: Ուրիշ խօսքով ասած՝ ամբողջ տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր բնակչին հասել է միայն 0,7 գիրք—մի ողորմելի քանակութիւն, եթէ նոյնիսկ ընդունելու լինենք, թէ լոյս ահաւորով գրքերն էլ ընթերցանութեան օգտակար նիւթեր են պարունակել իրանց մէջ:

1888 թ. լոյս են տեսել 17,395,050 օրինակ գիրք, ուրեմն համեմատաբար աւելի պակասել է քանակը: Դա մի եզակի երևոյթ պէտք է համարել, որ XIX—րորդ դարի վերջերում ուրիշ

նշ մի երկրում չէ նկատուել: Այդ երեւոյթի պատճառները հասկանալու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ 80—աւան թաւականների ուսաց կեանքի պայմանները:

Այդ թաւականից յետոյ էլ ուսեւրէն զրքերի քանակութիւնը տարէցտարի աւելացել է և 1901 թաւականին հասել է 58,529,480:

Այդպէս ուրեմն 15 տարուայ ընթացքում ուսեւրէն զրքերի քանակութիւնը չառաջել է զրեթէ 3 անգամ: Խոշոր առաջադիմութիւն է դա առանձին վերցրած, բայց զարձակ շնչին՝ ազգութեան թաւականի համեմատութեամբ: Վերջին թաւականին զբաղէտների թիւը եղել է 40 միլիոն, ուրեմն զբանցից իւրաքանչիւրին հասել է մօտաւորապէս $1\frac{1}{2}$ զիրք:

Գրականութեան այդպիսի զարգացումը ցոյց է տալիս, որ ուսաց ներքին կեանքում խոշոր փոփոխութիւն է տեղի ունեցել, աւելացել է մտաւոր նոր ոյժ, գիտակցութիւն: Այդ փոփո-

խութիւնը նկատելի է նաև զբաղիտութեան չափից: 1887 թ. ուս զինուորների ընդհանուր թւից 29,26%—ը է եղել զբաղէտ, իսկ 1898 թ.—40,15%: Գրագիտութեան զարգացմանը մեծ զարկ են տուել, բացի զպրոցներէց, նաև ժողովրդական զբաղարտներն ու ընթերցարանները, որոնց թիւը այժմ 15,000-ի է հասնում:

Գրականական հասանքի մեծանալու աւելի ճիշտ կերպով ընդդռնու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ ոչ միայն զրքերի քանակութիւնը, այլ և բովանդակութիւնը, ուղղութիւնը: Բայց նախքան այդ՝ յիշենք, թէ յիշեալ ժամանակաշրջանի գէթ երեք տարին վերցրած քանի տնուն զիրք կամ ուրիշ լսօքով ասած՝ քանի հեղինակութիւն է տուել:

1887 թ. լոյս է տեսել 5,442 հեղինակութիւն:

Այդ բոլոր հեղինակութիւններն իրանց բովանդակութեամբ՝ 1091 թ. ներկայացնում են հետեւեալը.

հեղինակութիւն	16,483,597	օրինակ
Գրականութիւն	2,690,444	»
»	247,558	»
»	106,995	»
»	207,250	»
»	1,058,025	»
»	780,313	»
»	750,934	»
»	789,660	»
»	541,101	»
»	60,866	»
»	64,046	»
»	825,207	»
»	350,214	»
»	93,813	»
»	379,692	»
»	81,834	»
»	223,992	»
»	39,540	»
»	301,110	»
»	295,750	»
»	79,617	»
»	333,097	»
»	45,422	»
»	8,778,670	»

Գրականութեան	1,222
Բնականական	798
Դրամականական	318
Գրականական ուրիշ ժողովածուներ	49
Գեղարուեստական	139
Բժշկական	763
Գիւղատնտեսական	338
Տեխնիկական	604
Բնագիտական	412
Աշխարհագրական	206
Օղերուութարանական	62
Մատենատիկական	60
Պատմական	400
Իրաւարանական	220
Վիճակագրական	141
Կենսագրական	171
Գրակ. պատմութիւն	67
Լեզուաբանական	156
Տնտեսական	48
Քննադատական	123
Փիլիսոփայական	144
Վաճառակ. և արդիւնակ.	84
Քաղաքակ. և հասարակական	164
Քաղաքատնտեսական	44
Ժողովրդ. էժան. լուրոշնի	457

Մանկական	427	»	3,243,945	»
Զինուորական գործի մասին	250	»	538,478	»
Հաշվապահական	32	»	46,970	»
Խառը	217	»	826,505	»
Մանկավարժական	208	»	271,704	»
Տնտեսական գրքեր	690	»	8,404,219	»
Ջանադան հաշիւներ	555	»	488,663	»
Նոտաներ բնագրի հետ	66	»	159,710	»
Ալբոմներ	8	»	18,250	»
Քարտէզներ	28	»	65,580	»

Այդպէս սւրեմն Ռուսաստանում ամենից շատ կրօնական գրքեր են լոյս տեսել, ապա՝ բելլետրիստիկական, բըժշկական և այլն: Դրանից կարելի է գէթ մի մտաւոր գաղափար կազմել ռուս ժողովրդի քաղաքակրթ ութ եան մասին:

«Սուրհանդակին» Պալկաթայից գրում են.— Դեռ հնդկաստանը չը տեսած, իմացած էի թէ մեծահարուստ հայ վաճառականներ կան հոս: Ասոր համար երբ Պալկաթա հասայ, առաջին դործս եղաւ հարցնել փնտրել տեղացի հայերուն կեդրոնը:

Բաւական ատեն թափառելէ վերջը, հազիւ յաջողեցայ տեղացի վաճառականի մը շնորհիւ գտնել մէկ երկու հայերու հասցէն: Կրնաք երեւելայիլ թէ որչափ բարխութիւն զգացի, երբ վերջապէս յաջողեցայ ազգակից մը գտնել:

Բայց յուսախաբութիւնը շուտով վրայ հասաւ ինձի: Ճանչցուցածնիս անունով միայն հայ էր. դէմքը, շարժումները, հազուածքը և մանտանդ խօսուածքը երբէք հայու յատկանիշ մը չ'ունէին: Մէկ երկու հարցումներ ըրի Պոլսեցի լեզուովս, բայց հազիւ կրցաւ կէս անգլիերէն, կէս զրաբար լեզուով պատասխաններ մը տալ:

2րդ կրցայ բան մը հասկնալ իր տուած բացատրութիւններէն: Միայն սաշափը հետևեցի թէ, հոս գտնուող հայերը շատ հեռու չեն բոլորովին ձուլուելէ, եթէ չեն ձուլուած դեռ:

Այս պայմաններուն տակ լինչ կուգէք որ գրեմ ձեզի: Ազգակիցներ փնտրելու ձանձրացայ, որովհետև քանի

տեսնէի զանոնք, սիրտս անշափ կը ճմուէր:

Իմացածիս նայելով, Պալկաթայի մէջ հայերը ս. Նազարէթ անուն եկեղեցի մը ունին: Թերևս ուրիշ ատեն առիթ ունենամ անոր հովիւին հետ տեսակցելու և ձեզի գրելու:

«Миръ Божій».—Մարտ.—Գեորգ Բրունդաքը ամուսնութեան մասին. Ձատ է գրուել ամուսնութեան մասին, շատ անգամ են քննուել հարցերը, թէ արդեօք միմիայն Ֆիզիոլոգիական պահանջի հետեանք է ամուսնութիւնը, թէ այդտեղ առաջնակարգ դեր են խաղում նաև անհատների հոգեկան-բարոյական ձգտումները և գաղափարական հակումները: Այո, գրուել ու քննուել են այդ հարցերը, բայց տարբեր կարծիքները դեռ չեն վերացել, հակադիր համոզումները դեռ շարունակում են մերթ ընդ մերթ տաք բանակը-ռիւններ առաջացնելը:

Անցեալ 1902 թ. «Миръ Божій» № 5 ում դ-ր Ժյանկով «о врачахъ» խորագրով յօդուածում ի միջի այլոց խօսելով այդ խնդրի մասին, յիշել էր, թէ աշխարհահռչակ գրականագէտ Գլորգ Բրանդէսի կարծիքով «ամուսնութիւնը մի օրինաւոր ապահովութիւն է սեռական անընդհատ բաւականութեան համար...»

Սեռական բաւականութիւն... իսկ հոգեկան գործոնն աննշան է—այդ էր հետևում հեղինակաւոր քննադատի կարծիքից: Բայց ահա նա մի յատուկ նամակով գալիս է յայտնելու ընթերցողներին, որ իր մտքերն աղաւաղել

են, որ ինքը բոլորովին այլ կտրծիք ունի ամուսնութեան մասին.

— «Ես երբեք և ոչ մի տող չեմ գրել կամ ասել այն յիմար ու ստոր կտրծիքներից, գրում է Բրանդէսն իր նամակում, որ ինձ են վերագրում: «Դրանք վերցրած են Նորդստի «Այլասերումն» («Entartung») գրքից, որտեղ պատմուած է այդ սուան եմ մասին. գուցէ դրան հիմք է ծառայել հետեւեալը.

— Ընդէ Հարբորդի մասին գրած յօդուածում ես ցատկոյութիւն էի յայտնել այն տակեղծիքի առիթով, որին ենթարկում են բարձր դասակարգների ամուրի կանանց: Դրա համար յարձակուեցին ինձ վրայ, և ես պատասխանեցի, համառօտակի պատկերացնելով Լիւսեռի հայեցակէտը պսակի և անպսակ ամուսնութեան մասին: Ես ցոյց տուի, թէ Լիւսեռը մի քանի ստոր կտրծիք ունէր ամուսնութեան մասին: Բայց ստեղծ, թէ ես էլ այդ միևնույն կտրծիքի եմ, ես, որի հեղինակութիւնները այնպիսի բուռն կերպով արտայայտել են ուժեղ իդէալիզմ թէ սեռական յարաբերութիւնների և թէ բոլոր միւս խիղիւրների մասին, — դա տխրան անհիմն է, այնքան տարօրինակ, որ չ'արժէ քննութեան առնել:

Բայց որպէսզի ընթերցողն աւելի ամփոփ գաղափար կազմէ Բրանդէսի կտրծիքի մասին, աւելորդ չենք համարում առաջ բերել մի քանի քաղուածքներ նրա գրուածքներից.

— «... Հասունացած մարդիկ զիտեն, որ աւելի բնական, աւելի առողջաբար է անկայուն բարեմասնութիւնը, քան թէ բնական ոխտը: Իսկ մարդկութեան վարդաշման ներկայ պայմաններում սովորաբար հարկաւոր է լինել զբանցից մէկը կամ միւսը: Թող դատարարութիւնն առանց քողարկելու սեռական յարաբերութիւնները պատկերը՝ կատարէ իր գործը և աշխատէ պահել ինստիտուցիաները իրանց բնական սահմաններում, բայց չ'երեւակայնք, թէ կարելի է նրանց խեղդել

կամ արմատախիլ անել՝ առանց առաջացնելու մարդու մէջ գեֆեկաներ կամ բթացումն: Այն տեսակ ասկետիզմը, որ ներկայումս զարծադրում է բարձր դասակարգների ամուրի կանանց մեծամասնութիւնը, — դժբաղդութիւն է, անբնական երեւոյթ է, զոհաբերութիւն է յանուն շնչին նախապաշարմունքի: Բնազդի կեանքը՝ կայ և նոյն շափով կը մնայ իբրեւ հող երեւակայութեան ու գեղեցկութեան ծաղիկ համար, ինչպէս նաև թունաւոր ու զարշահոտ բոյսերի համար...»

Մատնանիշ անելով ծայրայեղ պահեցողութեան — ասկետիզմի բացասական կողմերը, «XIX դարի գրականութեան գլխաւոր հոսանքները» վերնադրով աշխատութեան մէջ Բրանդէս տեսում է.

— «... Ամենաբարձր ամուսնութիւնն այն է, երբ երկու մարդկային էականներ, որոնք միացել են մինչև մահ միասին ապրելու համար, սիրում են իրար այնպիսի սիրով, որը մահուան սահմաններից էլ այն կողմն է անցընում: Բայց այդ իդէալը, այդպիսի բարձր ամուսնութիւնը միայն հազաւազիտ բաղդաւոր ընտրութեան հետեւանք կարող է լինել և ոչ ստիպողական միջոցների արդիւնք...»

Այդպէս ուրեմն Բրանդէսի կտրծիքով՝ «սիրով, ազատ ընտրութեամբ կատարուած բաղդաւոր ամուսնութիւնը ամենից լաւ կարող է լուծել ողջախոհութեան, պահեցողութեան և «անկայն բարեմասնութեան» բարդ հարցերը: Սէրն ու ազատութիւնը մարդկային երջանկութեան հիմքն են կաղմում:

Բրանդէսին մեծ ցաւ են պատճառում ամուսնութիւնից դուրս կատարուած սեռական յարաբերութիւնները պտուղները — ապօրինի զաւակները: «Մարտին Լիւտերի» մասին գրած յօդուածում նա է միջի այլոց ասում է.

— «Այժմ գոյութիւն ունեն երկու տեսակ ծնունդներ և մի տեսակ մահ: Ես չեմ հաւատում, թէ մեր հիմնարկութիւնները կարող են յաւիտեանական

լինել: Ես հաւատում եմ, որ մարդկութիւնը պիտի կարողանայ յաղթել այն դժուարութիւններին, որոնք անյադթելի են երևում մեր այժմեան քաղաքակրթութեանը»...

Այն, կը կարողանայ, բայց ոչ առանց ջանքերի: Իսկ այդ ջանքերից մէկն էլ սեղական յարաբերութիւններն, ամուսնական կեանքի կանոնաւորութեան շուրջը պէտք է պտտուի:

«Вѣстникъ Европы», Մարտ. — Ազնւականութիւնը եւ հոգաւորութիւնը վերնագրի տակ պ. Փ. Տերներ խօսում է ռուսաց ազնւականութեան մօտիկ անցեալի, նրա կատարած դերի և կրած փոփոխութեան մասին:

— Ռուսաստանի ամբողջ դիւզատընտեսական կազմը, ուսում է նա, հիմնուած է երկու դասակարգերի՝ աղանդականութեան և գիւղացիների վրայ: Ճորտութիւնը վերացնելուց յետոյ փոխուեցին այդ երկու դասակարգերի յարաբերութիւնները և դրա հետ միասին ազնւականութեան վարչական դերը: Մինչև 1861 թ. երկրի ներքին կառավարութիւնն ամբողջապէս ազնւականութեան ձեռքին էր, չը հաշուելով քաղաքային շահերը:

Ճորտութեան հետ վերացաւ և աղանդականութեան այդպիսի դրութիւնը, ուստի բնականաբար հարց առաջ եկաւ, թէ արդեօք դրանից յետոյ նա ինչ դեր պէտք է խաղայ:

Գոյութիւն ստացան երկու ուղղութիւն: Դրանցից մէկը պնդում էր, թէ ազնւականութեանը կորուստ և քայքայում է սպառնում, եթէ կառավարութիւնը նրան ամենաջերմ պաշտպանութիւն ցոյց չը տայ: «Միթէ մենք հանգիստ սրտով պէտք է նայինք աղանդականութեան կործանման վրայ, բացառելով էր «Московскія Вѣдомости», գիտենալով հանդերձ, որ դրան պէտք է հետևի միապետութեան կործանումը»...

Ահա այդպիսով այդ ուղղութեան հետևողները ազնւականութիւնը համարում էին զահի և հայրենիքի գլխա-

ւոր նեցուկը, ուստի և պահանջում էին նրա համար հովանաւորութիւն, արտօնութիւններ ու օժանդակութիւններ:

Երկրորդ ուղղութեան հետևողները, որոնց թւումն և Բ. Չիչերին, Եւրկինով, Նովիկով, Մարկով պնդում էին, թէ չի կարելի ասել, որ միայն ազնւականութիւնն է զահի և հայրենիքի գլխաւոր նեցուկը, որովհետև ամբողջ ռուս ժողովուրդը պատմութեան ընթացքում ցոյց է տուել անսահման անձնագոհութիւն դէպի իր հայրենիքը: Դրանց կարծիքով հարկաւոր է ոչ թէ ուժեղացնել ազնւականութիւնն իբրև մի առանձին դասակարգ—կաստա, այլ աշխատել, որ նա իր բարձր զարգացման շնորհիւ կրթիչ ազդեցութիւն ունենայ ազգաբնակչութեան մնացած մասի վրայ...

Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, չաբունակում է պ. Տերներ, որ ազնւականութիւնը միայն այնտեղ է պահպանել իր նշանակութիւնը, որտեղ նա կենդանի մասնակցութիւն է ունեցել երկրի քաղաքութեան ու զարգացման զործում:

Իսկ ի՞նչ ուղղութեամբ է գնալու ռուսաց ազնւականութիւնը:

Այդ հարցին պատասխանելու համար պ. Տերներ վերլուծում է ռուսաց ազնւականութեան վիճակն ու կրած փոփոխութիւնները վերջին 40 տարիների ընթացքում, յիշում է, որ նա զանազան տնտեսական պատճառներով վերջին տարիներս մեծ տաղնապի է ենթարկուել, ուստի նրան օգնութեան է հասել կառավարութիւնը գանադոն միջոցներով: Ազնւականութեան սեփականութիւնը հետզհետէ սահմանափակուել է (օրինակ՝ միայն 8 կենտրոնական նահանգներում 1893 թ. ազնւականութիւնը վաճառել է իր հոգերից 582,000 դեսեատին, որի մեծ մասը գիւղացիների ձեռքն է անցել), բայց այնուամենայնիւ նա դեռ շատ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետև Ռուսաստանը գլխաւորապէս հողագործական երկիր է և հէնց դրա պատ-

ճառով սպնականութիւնը պինդ կապով կապուած է հրկրագործ դասակարգի հետ...

Հանդես Ամսօրեայի մարտի համարում կարգում ենք. — «Մուրճ» բաժանորդներուն վիճակագրութենէն՝ *) կը տեսնուի թէ «Մուրճ» բովանդակ Աւստրիայ մէջ, ուր երկու հայ մեծ գաղթականութենէ զատ՝ որոնք տակաւ ոչնչանալու վրայ են, աստ անդ բաւական ստուար թուով ազգասէր գաղութներ եւս կան—ընդ ամէնը՝ մեկ բաժանորդ ունի, չհաշուելով թերթերու հետ փոխանակութիւնը. եւ այս մէկ բաժանորդն ալ օտարազգի մըն է՝ Մորաւիոյ Նիկոլշից փառքիկ գիւղին լատին ժողովրդապետը—Ալ. Կոուեկա (Köudelka): Յարգելի եկեղեցականը գրեթէ եւրոպական ամէն լեզուներէն բազմաթիւ ընտիր երկեր թարգմանած է բոհեմերէնի, մեծու մասամբ գեղեցիկ զբաղանութենէ: Իւր հայրենակցաց՝ Հայոց արգի գեղարուեստական զբաղանութենէն ճաշակ մը տալու բաղձանքը մղած է զինքը հայերէն հին ու նոր լեզուներն ալ սորվելու: Հայերէն ճոխ բառաթերթին իրեն զարհուրելի երկնալովն հանդերձ՝ ինքը շնչաշատութեամբ այնչափ յառաջ գաած է հայերէնի մէջ, որ առանց բառազրի օգնութեան՝ կարող է հայերէնն սրել է գրութիւն—ի մասնաւորի արեւելեան կամ Ռուսահայոց լեզուաւ գրուածը—չիտերէնի կամ—բոհեմերէնի թարգմանել: Արդէն թարգմանած է և առանձին գրքով հրատարկած է Բաֆֆիին «Խենթը» **), որ սիրուն

հատոր մը եղած է և նուիրուած՝ մեր Վ. Հ. Բ. Պիլէզիկեան Վարդապետին: Hlas (Հայն) ամենօրեայ բոհեմերէն թերթին մէջ նոյն հայ հեղինակին «Ջալալէդդին» և Վէպիկներէն երկու հաար թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայած է: Միևնոյն թերթին մէջ բոհեմերէնի վերածած է Ս. Ահարոնեանի Պատկերներէն Փշառ-ըմ խաճ-ըն և Պոլս-ըմ կա՛ր-ը: Hlidka (Հանդէս) թերթին մէջ զբաւ է Միլիթարեան Միաբանութեան վրայ տկնարկ մը ***), համառօտ տեսութիւն մը հայոց նորագոյն գեղեցիկ մատենագրութեան վրայ (1900—1901)՝ հետևողութեամբ «Մուրճ»-ը, ուրիշ աղբերաց և անձնական ուսումնասիրութեամբ. անխաբի մը հայոց երկրին, հայերէն լոյս տեսած գրութեանց հալլն մասին՝ հետևողութեամբ Հանդէս Ամսօրեայի, Մուրճի և ուրիշ աղբերաց: Հիմայ կը թարգմանէ Ջիւզեպպէի Նառնուք, որուն պիտի յաջորդէ Ահարոնեանի գրութիւններէն հանուած ընտիր ժողովածոյք մը: Որչափ կը լսենք, այս վերջին երկուքը՝ տարւոյս ընթացքին մէջ լոյս ելլելով՝ 2 գեղեցիկ հատոր պիտի կազմեն: Հայագէտիս մէկ մեծ բաղձանքն եղած է տարիներէ ի վեր՝ նաև Պոշեանցի Հայի ինդիտ-ը բոհեմերէն թարգմանութեամբ իր հայրենակցաց ներկայացնել: Այս բաղձանքը լոկ անոր համար մինչև ցայսօր ամուլ բաղձանք մնացած է, վասն զի «Հայի ինդիտ»-ը կարելի չէ եղած հայ գրավաճառաց քով գտնել սպառած ըլլալուն:

ti. V Praise, 1902 թ, 454.—Կանխենք ըսենք որ O. S. Vetti Ալ. Կոուեկայի կեղծանունն է:

***) Köudelka A., Mechitarist: «Hlidka» ԺԸ. տարի, 1901 Թ., 2—5:

*) «Մուրճ» 1902 թ. 12, էջ 254—59.

**) R affi, Chent. Historicky román z rusko-turecke války. Prelozil z novoarmenstiny O. S. Vetti.

Ն Ա Մ Ա Կ Խ Մ Բ Ա Գ Բ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

14 ապր. 1903 թ.

Խոնարհաբար խնդրում եմ թոյլ տաք «Մուրճին» միջոցաւ յայտնել շնորհակալութիւն Ռիգայի վաճառական Պ. Աղէքսանդր Սողոյեանցին, որը այս 1903 թւի Մուրճի մի օրինակը նուիրել է իւր հայրենի Քեաֆթաուլի գիւղի դպրոցին: Ուսուցիչ Քեաֆթաուլայ դպրոցի Աւետիս Մարտիրոսեանց:

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

ՇՈՒՇԻ. Լ. Տ.-Մ.—Ձի տպագրուելու:

ԼԷՅՊՅԻԳ. Լ. Բ.—Ձեզ նամակով կը պատասխանենք:

ԲԱԳՈՒ. պ. Մ. Ս.—Մուրճի համարները ուղարկելիս խմբագրութիւնս իւրաքանչիւր անգամ ճշտում է եւ այնպէս յանձնում պոստին. համարը չը ստանալու դէպքում պէտք է վարուել համաձայն խմբագր. կանոնների § 5-ին:

ՌՈՒՇՁՈՒԿ. պ. Գ. Մ.—Կարող ենք ուղարկել միմիայն № 4-ից սկսած:

ԲԱԳՈՒ. Ա. Բ.—Մենք կանոնաւոր ուղարկում ենք Աշտարակ վ. Գ.-ի հասցէով:

ԹԷԼԻԱՆ. պ. Տիգրան.—Անկարող եղանք տպագրել Ձեր «Ֆրանսացի մէկ քանի հասարակական գործիչներ» յօդուածի շարունակութիւնը:

ՍԱՄԱՐՂԱՆԴ. Ռ. ք. Բ.—Ստացանք «Մուրճի» երկու բաժանորդագին եւ ըստ Ձեր ցանկութեան ուղարկւում են «Մուրճ» ի յիշատակ հանգուցեալ Բարդուղիմէոս ա. ք. Բէկդիւլեանի:

ՓՈԹԻ. պ. Հ. Բ.—Դժբախտաբար այդ երեսները չը կան:

ՈՄՍԿ. պ. Կ. Ա.—Կարդացէք խմբագր. կանոն § 5:

Ն.-ՋՈՒՂԱ. պ. Մելք. Ղարիբ.—Կենտրոնական զրաւաճառանցից մինչեւ այժմ էլ մենք չենք ստացել:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

		Մուրճի № 1-ում			
երես	տող	տպուած է	պիտի լինի		
75	վ.	3	անհրաժեշտ է, ասորի	անհրաժեշտ է պահպանել ազ- դուժիւնը կայն. հէնց դրա պատճառով էլ վայելում են ասորի	
		№ 2-ում			
126	»	13	աչքերնուս մէջ	աչքերնուն մէջ	
»	»	14	պատարազի աւանդումէն	պատարազի աւարտումէն	
129	»	3	ճակատել	ճակատիլ	
131	»	5	ազգայինը օր մը	ազգայինը իմ նկարագրու- թեամբս ճանշնալէ յետոյ՝ եթէ երբէք օր մը	
133	»	11	կը խոստովանիմ այս մեծ	կը խոստովանիմ որ այս մեծ	
»	»	16	ցունելու	ցուցնելու	
»	»	23	արժանանալ	արժանանալ	
134	ն.	4	Լուլոնց Մեքոնի տարին	Լուլոնց Մեքոնը տարին ող- ջառողջ կը ըլլորէ և յաջորդ աարին նոր լուր մը	
134	ն.	17	սեւեռամտածումին նուիրում	սեւեռամտածումին նուիրած	
135	»	1	ոչ ոք չը կասկածէր	ոչ ոք կը կասկածէր	
136	վ.	9	անսովոր պատիւը, անար- դուած	անսովոր պատիւը անոր անարդուած	
139	»	5	հիմա, ամենէն աւելի բամ- բասած էին զինք	հիմա, ամենէն աւելի անոնք էին խանդավառուողները, ո- րոնք ամենէն աւելի բամ- բասած էին զինք	
139	ն.	15	ծափահարութիւններէ ըն- դարմացած	ծափահարութիւններու ըն- կերացած	
146	»	5	սակայն հիման	սակայն հիմայ	
147	վ.	7	սրտակոտոր զոհերու	սրտակոտոր զոհերու	
151	»	22	300	900	
		№ 3-ում			
197	»	38	հաճեց	աճեց	
		№ 4-ում			
171	»	5	Բաշկալէից 4 ¹ / ₂ ժամ հեռու գտնուում է Աղբակի կառա- վարչական կենտրոնատեղին	Աղբակի կառավարչական կենտրոնատեղի Բաշկալէից 4 ¹ / ₂ ժամ հեռու գտնուում է	

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ՄՈՒՐՃԻ» այս տարուայ բաժանորդագիրը

№ 4-ից սկսած

Ռուսաստանում 7 ռուբլի

Արտասամանում 8 ռուբլի

Բուլղարիայում և Ռումանիայում «Մուրճի» գործակալն է պ.
Գառնիկ Մազմանյան.
Հասցեն՝ Roustchouk (Bulgarie) Karnig Mazmanian.

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՆԱՐԻՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՅ

Սարգիս Արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանցի դրամազլիի
1902 թվականի հաշիւը.

Մուտք.	% թղթ.	Առձեռն գում.
	Րուբլի	Լուրի կոպ.
Մինչև 1-ն յունուարի 1902 թ. մնում էր	84,550	852 43
1902 թ. ընթացքում մուտք է եղել	4,330	3398 35
	88,850	4250 78

Ելք

Դնում տոկոսաբեր թղթերի համար վճարուած է. 4.193 ռ. 77 կ.
և 1901 թ. հաշիւը տպագրելու համար 24 ռ. 60 կ. ընդ. 4218 ռ. 37 կ.
Մինչև 1-ն յուն. 1903 թ. առձեռն պարտատ կայ 88,850 ռ. 32 ռ. 41 կ.
Ծանոթութիւն. Դրամազլիւիը գտնուում է Մոսկուայի Նա-
հանգական Գանձարանում և պիտի աճէ՝ 1883 թ.ից սկսուած՝
125 տարուան ընթացքում մինչև 12 միլիոն ռուբլի գումարի
հասնելը. այնուհետև պիտի գործադրուի նուէրատուի անուամբ
զպրոցներ հիմնելու և թոշակներ յատկացնելու համար:

1903 թ. „ԲԱՆԱՍԷՐ“ 1903 թ.

5-րդ տարի

ԱՄՍԱԹԵՐԹ ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

Տարեկան՝ 15 ֆր. = 6 ռուբլի = 3 դոլլար: Կանխիկ:

Հասցեն՝ Basmadjian, 112, Bd. Rochechouart. Paris.

Начальникъ Закавказскихъ желѣзныхъ дорогъ, обремененный массою служебныхъ дѣлъ, рѣшительно не въ состоянii принимать ежедневно просителей, которые являются во всякій часъ занятій и, настаивая на немедленномъ приѣмѣ ихъ, заявляютъ, что они приѣзжіе; а потому просить всѣхъ имѣющихъ до него дѣло и желающихъ личныхъ переговоровъ, обращаться къ нему въ приемные дни—по вторникамъ и пятницамъ отъ часу до двухъ дня.

3—1

1903 թ. „ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“ 1903 թ.

Ժ.հ. տարի

ԲԱՐՈՅԵԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԵԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԵԻՏԵԿԱՆ ԹԵՐԹ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի—4 ռ.:

Վեցամսեայ 6 » » —2 » :

Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր.—50 կոպ.:

Հասցէն՝ VIENNE (Autrich) VII/2 Mechitharistengasse 4.
Pedaction de la Revue „HANDESS“

Բացում է ըստանորդագրութիւն

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

Մեծ դիւրով մօտ 350 էջ

Զքեղ թղթի վրայ, հեղինակի պատկերով և

Փառակազմ 10 ռ.

Լաւ թղթի վրայ. . . 3 ռ.

Բաժանորդագրութիւնը կը փակուի յունիսին, և զրքերը կը աւելուին բաժանորդներին թւով:

Թիֆլիսում գիմել—իլիանուէի Մ. Թումանեանցին (Барятин., 8)
և Փ. Վարդապարեանին (Вельямин., 24)

Բաղու՝ ինժեներ Միլիթար Տէր-Անդրէասեանին (Т-во Андраникъ) և Արամ Նազարէթեանին (К-ра Шагиданова):

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Մ Ձ Ա Կ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(31-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1903 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» հրատարակուելու է նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քաջի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնևմէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան քաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բաղարնայա և Բարոնսկայա փողոցների անկիւն), իսկ Բազում—ն. Դաւթեանի մօտ:

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս պէտք է դիմել հետևեալ հասցեով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ քաժանորդագրութիւն չէ ընդունուում:

1903

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա Ր Տ Է Մ Ի Ս

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ԱՄՍԵՐԻ

Օ Ր Գ Ա Ն Ք Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Գ Դ Ա Ր Ո Ւ Հ Ա Յ Կ Ա Ն Ա Ն Ց
(Բ. ՏԱՐԻ)

Բաժանորդագրութեան պայմաններն են՝

Եզրիպատուի համար տարեկան բաժանորդագրինն է դահ. ողջ.	40
Վեցամսեայ » » » »	25
Արտասահմանի համար տարեկան բաժանորդագրինն է ֆր.	12
Պարսկաստանի համար » » » »	8
Ռուսաստանի համար » » » »	5

ԱՊՍՈՒԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՁԷ ԸՆԴՈՒՆԵՆՈՒՄ
ԴԻՄԵԼ

Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes

«**ARTÉMIS**»

Boîte Postale, 548, Alexandrie (Egypte)

Հոյս տեսաւ

„ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ“

Ժողովածու հանգուցեալ բժիշկ

ԳԻՈՐԳ ԱԽՎԵՐԴԵԱՆԻ

Հրատարակութեամբ օր. ՄԱՆԷ ԱԽՎԵՐԴԵԱՆԻ
Խմբագրութեամբ «Ազգագրական Հանդիսի»:
Շքեղ տպագրութեամբ, 550 մեծադիր երեսներով:
Գինն է առանց ճանապարհածախսի 1 ր. 50 կ.
Դիմել եր. Լալայեանցին, Тифлисъ, Саперная, № 5.
Հանգուցեալ բժիշկ Ախվերդեանի դուստր՝ օր. Մանէ Ախ-
վերդեանը «Հայ Աշուղների» հրատարակութիւնն ամբողջապէս
նուիրել է «Ազգագրական Հանդիսի» խմբագրութեանը, իսկ
բժշկականութեան վերաբերեալ իր հօր հարուստ մատենադա-
րանը նուիրել է Կովկասեան Բժշկական ընկերութեանը:

ԱՄԲՈՂՁ 1902 Թ. „ԾՈՒՐՃ“

ԱՐԺԷ 8 ԲՈՒԲԼԻ,

Ճանապարհածախսով 9 ռ.

ն ո Յ ն

ԹԻԱԿԱՆԻ „ԾՈՒՐՃԻ“

դատ-դատ համարների գինն է (բացի № 4) 50 կոպ.,
ճանապարհածախսով 65 կոպ.

ԲԱՅՈՒՄԺ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ ԹԵՐԹ“

երկշաբաթեայ պատկերազարդ հանդէսի

1903-4 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Իբրև յաւելում, բաժանորդները կը ստանան ծրիապէս

4-ից մինչև 6 պատկերազարդ գրքոյկներ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է 2 ռ. 50 կ. (ԱՐՏԱՍԱՀԱՆՈՒՄ—10 ֆրանկ)

կարկի է վճարել եւ մաս-մաս, սկզբում 1 ռ. 50 կ. յունուարին—1 ռ.:

Հրատարակութիւնը սկսուելու է սեպտեմբերին: Տարին սեպտեմբերից—սեպտեմբեր է:

Աշխատակցելու են շատ հայ բժիշկներ թէ Ռուսաստանի և թէ

Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի:

Բաժանորդագրութեան համար թէ Թիֆլիսի մէջ և թէ գաւառնի-
րից պէտք է գիմել կամ թերթիս խմբագրատունը (Сергиевская
ул. д. № 12), կամ «Գուտտենբերգ» գրալաճառանոցը (Книжная
торговля „Гуттенберг“):

Բազում կարկի է գրուել «Պրոմէթէոս» գրալաճ. (Товарище-
ство „Прометеусъ“), Պարսկաստանում գիմել Դ-ր ֆաշայեանին
(Թաւրիզ):

Մեր հասցէն Тифлисъ, Редакция „Арогджапайкъ Тертъ.“

Արտասահմանից. Tiflis. Redaction „Arogdjapahik Tert“.

ԽՄԲ.—ՀՐ. ԲԺ. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

Փամանակաւոր պատասխանատու-խմբագիր՝

Յ. ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ

Հրատարակիչ՝ Գ. Կրասիլնիկեան

կան խմբադրի դրուծիւնը.—Թուրքերէն լեզուով լոյս տեսնող «Շարքը Առաջ» թերթը.—Կրօնական եւ մտաւոր կապ.—Միջնակարգ դպրոցների մասին որոշում.—Նոր լեզուների դործնական պարապմունքներ միջնակարգ ուսումնարաններում.—„Кавказъ“—ը Սոչիի դէպքի մասին.—„Прав. Вѣст.“—ը Պետ.իգ.բժ. ինստ. յուզմունքների մասին.—Պ. պ. Ա. Մանթաշեանի եւ Մ. Արամեանի դրամական նուէրները.—„Правит. Вѣст.“—ը քիշինեւի անկարգութիւնների մասին.—Բարձրագոյն հրամաններ.—Կարգադրուծիւններ մամուլի վերաբերեալ.—Պաշտօնից հեռացրուած քաղաքագլուխ.—Նախկին ոստիկանապետ Շաֆրովի դատապարտումը 218

17. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.	—Մակեդոնական հարցի ընդարձակումը.—Շահադրդուած կողմերի երկրի վերաբերմունքը.—Աւստրօ-Ունգարիայի ծագումները.—Մակեդոնացիների որոշումը.—Դինամիտային պայթումներ Սոլունում.—Մեծ պետութիւնների կողմից նաւատորմիդներ ուղակելը Սոլուն.—Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսի ժամանումը Սիս.—Պոստով դրամ փոխադրելու համաձայնութիւն Ռուսաստանի եւ Բուլղարիայի մէջ 235
18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	240
19. ՆԱՄԱԿ ԽՐԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.	246
20. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ, ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ	247
21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	249
22. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, Ա. ԸՕԼԷՍԻ՝ Հրաչալի դար, Թարգմ.	
Ստ. Լիսիցեանի.	65—80

ԽՐԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից զրել պարզ, մանաւանդ թւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:
2. Զննդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս: Զեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերագրւանում:
3. Գրուածքների վարձատրութեան շափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուշի» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ռուսերէն գրուած ազգով (заглавие) մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Եթէ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պոստային դրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած դանդաղատուրին:
6. Խմբագրութեանը ղանադան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրուշմ կամ պոստային բւանկ:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(նոր չրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 ըուր. Արսաստանում 12 ըուր.

"	կէս տարին	6	"	7
"	1 տարեկան	1	"	1

20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձավճառաձեռն փողոց, տ. № 16):

Գալստաթեան ալ Տեղերից ալտը է զիմե՛լ Тифлисъ, въ редакцію

журнала „МУРДЖ“.

Արսաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաե՛ւ

Թիֆլիսում—«Դուռտենքերգ» գրադաճառանոցում:

Ծանօթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներէից նրանք, որոնք դժուարու-
նում են տարեկան բաժանորդադինը (10 ռ.) վճարել միանուագ՝ կարող են տալ
մ ա ս - մ ա ս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար ալտը է ուղար-
կեն 40 կոպ.

Ձեռագիրները և նամակները ալտը է ուղղել խմբագրու-
թեան, ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով:

